

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА”

На правах рукопису

ВАСИЛЮК ДМИТРО ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 314:330.342.146:323.32

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА
РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник
Васильченко Сергій Миколайович,
кандидат економічних наук, доцент

Івано-Франківськ – 2016

ЗМІСТ

	Ст.
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СУСПІЛЬСТВІ.....	13
1.1. Теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в соціальній політиці та економіці.....	13
1.2. Демоекономічні критерії належності до середнього класу: класифікація та фактори розвитку	33
1.3. Методичні підходи до оцінювання середнього класу	46
Висновки до Розділу І.....	67
РОЗДІЛ ІІ. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ	71
2.1. Аналіз матеріального добробуту і якості життя населення як ознаки належності до середнього класу та оцінка економічних факторів його розвитку	71
2.2. Освітньо-професійні критерії належності до середнього класу та чинники впливу на його самоідентифікацію	92
2.3. Регіональні відмінності розвитку середнього класу та типізація регіонів України з урахуванням їх людського потенціалу	114
Висновки до Розділу ІІ.....	131
РОЗДІЛ ІІІ. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ.....	134

3.1. Перспективи формування і розвитку середнього класу в українському суспільстві	134
3.2. Формування та розвиток середнього класу в контексті євроінтеграційного вектору та міграційних рухів в Україні.....	149
3.3. Модифікація розвитку середнього класу в Україні в системі нової його функціональності.....	161
Висновки до Розділу III.....	179
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	211

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Середній клас як базис стабільного й економічно розвинутого суспільства продовжує знаходитися у фокусі досліджень світової і вітчизняної науки. Кризовий стан економіки, збройний конфлікт на сході України, значне падіння рівня та якості життя населення, – ці та інші чинники вносять зміни в соціальну структуру українського суспільства, зумовлюють низхідні рухи в його стратиграфічних порядках.

Прагнучи побудувати заможне та успішне суспільство, держава повинна консолідувати зусилля в напрямі гарантування соціальної та економічної безпеки передусім тих верств населення, які мають важливе значення у формуванні трудового потенціалу країни та її регіонів. Це зумовлює необхідність істотної трансформації цілей та завдань державної та регіональної соціальної політики, пошуку нових форм та важелів поліпшення головних індикаторів якості життя населення.

Питання економічних факторів соціальної стратифікації, зокрема формування і розвиток середнього класу, є актуальними науковими проблемами у вивченні сучасних тенденцій розвитку суспільства на етапі модернізації. Кризова ситуація – це шанс змінити вектор розвитку держави відповідно до викликів загальноцивілізаційного прогресу, вимог інформаційного суспільства та високих стандартів якості життя населення провідних країн світу. Отже, поточні заходи щодо розвитку середнього класу в Україні, чи радше формування його резерву, повинні визначатись з урахуванням необхідності долання інституціоналізованої кризи в економіці та суспільстві, стимулювання та реальна підтримка інноваційного вектору розвитку національної економіки, відновлення та розвиток потенціалу стратегічних сфер прикладання праці й реалізації інтелектуально-трудоного потенціалу.

Наукові дослідження соціальної стратифікації суспільства та, зокрема, середнього класу, мають глибоку історію. Їм властивий здебільшого

міждисциплінарний характер. Теоретичні ідеї дослідження середнього класу знаходять своїх послідовників в усі історичні періоди розвитку наукового знання (Аристотель, М. Вебер, Л. Ворнер, Е. Гідденс, Дж. Гікі, Д. Гілберт, Дж. Голдтроп, Т. Заславська, К. Маркс, П. Сорокін, В. Томпсон, О. Шкаратан). На внутрішню складність та багатоманітність проблеми середнього класу вказує наявність ґрунтовних напрацювань у різних галузях наукових знань – економіці, демографії, державному управлінні, політології та соціології. Пошуками оптимальних методів вимірювання частки середнього класу у рівних суспільствах присвячено ряд праць економістів зі світовим ім'ям: А. Бенерджі, Н. Бьордселл, С. Їдзакі, Б. Мілановича, С. Прессмена, М. Ревеліона, Л. Туроу.

Питання трансформації соціальних структур населення в контексті становлення середнього класу суспільства перебувають у фокусі досліджень провідних вітчизняних економістів та демографів: І. К. Бондар, М. М. Кіма, Е. М. Лібанової, О. І. Крикун, І. О. Курило, Г. П. Рекурн, Т. А. Костишиної, Л. І. Гальків, С. Й. Вовканича та ін.

В руслі економічної теорії, управління національним господарством та розвитку підприємництва значні напрацювання на сучасному етапі мають П. П. Мазурок, О.В. Задоренко, О.В. Коляда, О.А. Кролевець, Т.І. Лучко, Н.А. Навроцька, А.І. Саввов, Т.П. Ткаченко та ін.

В українській науковій думці проблематика вивчення середнього класу сформувалася та активно розробляється також у соціологічній науці (Н.В. Коваліско, С.О. Макеєв, С.М. Оксамитна, В.І. Паніотто, Р.О. Савчинський, О.В. Симончук, Ю.О. Спориш, С.В. Хутка, Т.М. Чернецька та ін.).

Однак дотепер залишаються невирішеними проблеми зміщення акцентів у соціальній політиці держави, її спрямованість на цільову підтримку передусім середніх верств, зміна їх функціональності без базової орієнтації на рівень доходів як одного з головних критеріїв віднесення до даного соціального класу.

Складність, недостатня наукова вивченість проблеми, її багатоаспектність та практична значущість обумовили вибір теми дослідження, визначили його мету та завдання, об'єкт і предмет.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках основних напрямів науково-дослідних тем кафедри менеджменту та маркетингу ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” на 2013-2018 рр., а саме: “Формування стратегії соціально-економічного розвитку регіону: людський вимір” (№ Д.Р. 0113U003548), де автором досліджено існуючі підходи до визначення ролі середнього класу в українському суспільстві, охарактеризовано критерії його кількісної оцінки й розглянуто матеріально-майновий стан і освітній рівень населення України і її регіонів; «Конвергенція та інтеграція регіонів України в Європейський економічний простір: зміст, формування та перспективи розвитку» (№ ДР 0113U003549), у межах якої автором проаналізовано ймовірні наслідки впливу підписання Угоди про зону вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною на формування й розвиток середнього класу українського суспільства.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування організаційно-економічних засад і розробка практичних рекомендацій щодо формування й розвитку середнього класу в українському суспільстві з позиції його нової функціональності.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- проаналізувати підходи до виділення демоекономічних критеріїв належності населення України до середнього класу;
- оцінити наявний рівень матеріального добробуту населення з метою виявлення загальнодержавних і регіональних тенденцій розвитку середнього класу;
- оцінити освітній рівень населення України як критеріальну ознаку приналежності до середнього класу суспільства;

– визначити особливості самоідентифікації населення України щодо належності до середнього класу задля коригування процесів його формування;

– здійснити аналіз впливу економічних та неекономічних факторів на формування і розвиток середнього класу;

– виявити регіональні відмінності розвитку середнього класу в Україні та провести типізацію регіонів України за обраними критеріями належності до середнього класу;

– встановити особливості та обґрунтувати перспективи формування й розвитку середнього класу в Україні;

– оцінити можливі наслідки реалізації євроінтеграційного вектору для середнього класу українського суспільства з метою виявлення потенційних вигод та попередження ймовірних загроз для його розвитку;

– обґрунтувати організаційно-економічні засади формування і розвитку середнього класу в Україні з позиції його нової функціональності й розробити пропозиції щодо прийняття управлінських рішень із реалізації відповідної соціальної політики.

Об’єкт дослідження – процеси формування і розвитку середнього класу в українському суспільстві в сучасних кризових умовах.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні положення і практичні рекомендації з розробки організаційно-економічних засад формування і розвитку середнього класу в контексті реалізації його нової функціональності.

Методи дослідження. Науково-методологічною основою дисертаційної роботи стали фундаментальні положення економічної теорії, демографії, соціальної економіки, соціології, зокрема: теорія «держави загального добробуту», теорія соціальної стратифікації й концепція середнього класу. У дослідженні застосовувалися такі методи й підходи: міждисциплінарний, логічного узагальнення, історико-економічного дослідження – для визначення сутності поняття “середній клас”, його

історичного аналізу, змісту тотожних понять і класифікаційних критеріїв; аналіз, синтез та узагальнення – для характеристики критеріїв середнього класу та їх дослідження на загальнонаціональному й регіональному рівнях; компаративного аналізу – для порівняння тенденцій формування і розвитку середнього класу в Україні й регіонах; економіко-статистичного і структурного аналізу – визначення частки середнього класу, аналізу впливу соціально-економічних факторів на формування й розвиток середнього класу на загальнонаціональному і регіональному рівнях; кореляційно-регресійного аналізу та економетричного моделювання – для виявлення чинників, що визначають формування середнього класу в українському суспільстві; багатовимірного кластерного аналізу – для проведення типізації регіонів України за подібністю критеріїв розвитку середнього класу; експертного опитування – для визначення головних особливостей формування й розвитку середнього класу в українському суспільстві; метод аналізу ієрархій (метод Сааті) – для встановлення значущості макрокритеріїв належності до середнього класу; графічний – для представлення результатів дослідження, оцінки і аналізу процесів досліджуваного об'єкта; картографічний – для представлення виділених типів регіонів України за критеріями розвитку середнього класу.

Інформаційною базою підготовки дисертаційної роботи слугували монографічні та фундаментальні дослідження зарубіжних і вітчизняних учених, законодавчі та нормативні акти, матеріали Міністерства соціальної політики України, статистичні дані Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Івано-Франківській області, результати авторського експертного опитування, матеріали науково-практичних конференцій та аналітичні розрахунки, виконані у процесі проведення дослідження, електронні ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці науково-методологічних засад формування і розвитку середнього класу в

українському суспільстві задля забезпечення його нової функціональності в умовах кризового стану економіки. Наукова новизна полягає у наступному:

удосконалено:

– концептуальні засади розвитку середнього класу в Україні, які, на відміну від існуючих, сформовані з позиції його нової функціональності, що передбачає перегляд набору функцій середнього класу в умовах кризи для зміни управлінських пріоритетів у реалізації соціальної політики держави, спрямованої на розвиток тих соціальних (професійних) групи, які володіють достатнім рівнем інтелектуально-трудового потенціалом для здійснення підприємницької діяльності або ж зайнятості на засадах найму в знаннємістких, високотехнологічних сферах прикладання праці;

– обґрунтування місії середнього класу в Україні, згідно з якою, в доповнення до існуючих трактувань, його представники мають розглядатися носіями національної та єдиної державницької ідеї, цінностей громадянського суспільства й прикладом особистісної моральної поведінки, генераторами інноваційних рішень, а також мотиваторами розвитку бізнес-середовища, що дасть змогу ефективізувати використання ендogenous потенціалу економіки та запобігти надмірним міграційно-демографічним втратам;

– систему пріоритетів нової соціальної й економічної політики відносно представників середнього класу, які, на відміну від запропонованих раніше, зорієнтовані на забезпечення гарантій дотримання їхніх прав в частині реалізації підприємницького, інноваційного потенціалу, здобуття якісної освіти та неперервного розвитку, забезпечення гідних умов праці та недопущенні надмірних податкових навантажень у сучасних кризових умовах України;

набули подальшого розвитку:

– науково-методичні підходи до аналізу впливу економічних та освітньо-професійних факторів формування середнього класу, які, на відміну від існуючих, передбачають застосування методів кореляційно-регресійного

аналізу та економетричного моделювання і дають змогу порівняти вплив матеріально-майнових та освітньо-професійних факторів на кількісні характеристики середнього класу за результатами самоідентифікації;

– трактування дефініції “резерв” середнього класу, яке, на відміну від існуючих, здійснюється крізь призму оцінки вагомості трьох макрокритеріїв належності до середнього класу українського суспільства (освіти та професійно-кваліфікаційного статусу, матеріально-майнового стану, самоідентифікації) з акцентом на необхідність відновлення взаємозв’язку «освіта – професія – дохід»;

– методичні підходи до проведення типологізації регіонів України відповідно до особливостей формування середнього класу, які, на відміну від існуючих, ґрунтуються на врахуванні об’єктивних відмінностей у чинниках розвитку середнього класу і дозволяють виокремити ключові фактори його формування у регіонах України;

– система критеріїв належності населення України до середнього класу, яка, на відміну від існуючих, побудована за ступенем значущості як головних макрокритеріїв, так і їхніх часткових складових, що дозволяє визначити ймовірний (кількісний) обсяг «ядра» та «резерву» середнього класу;

– організаційні засади формування середнього класу за модифікованими критеріями, які, на відміну від розроблених раніше, включають механізми цільового стимулювання видів економічної діяльності, спрямовані на ключові сегментні професійні групи – майбутній базис українського середнього класу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що наукові теоретико-методологічні розробки дисертанта доведені до рівня практичних рекомендацій, спрямованих на покращення умов розвитку середнього класу в Україні. Основні результати дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці державних та регіональних цільових програм

підтримки середнього класу за окремими його критеріями і соціального розвитку регіону органами державної влади, а також у навчальному процесі.

Результати дисертаційної роботи впроваджені у діяльність органів управління на регіональному рівні: при розробці Стратегії розвитку Івано-Франківської області на період до 2020 року та при доопрацювання (уточненні) програми соціально-економічного та культурного розвитку області на 2015 рік (лист департаменту економіки Івано-Франківської обласної державної адміністрації № 04/23-504 від 19.05.2015 р.); при підготовці та прийнятті рішень Івано-Франківської обласної ради з питань соціально-економічного розвитку області, розвитку малого та середнього підприємництва в Івано-Франківській області, а також для формування пропозицій до Стратегії розвитку Карпатського Єврорегіону (лист Івано-Франківської обласної ради № 9-202/974-р/198 від 29.07.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в дисертації і винесені на захист, отримані автором одноосібно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дослідженні використано лише ті ідеї та положення, які є результатами особистих напрацювань.

Апробація результатів дисертації. Матеріали виконаного дослідження апробовані у наукових доповідях на міжнародних і вітчизняних науково-практичних конференціях. Зокрема, результати дисертаційної роботи доповідались на таких конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація українського суспільства: чинники, передумови, перспективи» (м. Київ, 29 листопада 2011 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна економічна теорія та пошук ефективних механізмів господарювання» (м. Сімферополь, 16-17 березня 2012 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція «Економічна теорія та практика: сучасні погляди та концепти» (м. Київ, 7-8 вересня 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Оцінювання ефективності соціальної політики: методологія та практика» (м. Київ, 28 листопада 2012 р.); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Соціально-

економічний розвиток і якість життя населення регіону» (м. Івано-Франківськ, 16-17 травня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-демографічні зрушення: чинники та перспективи» (м. Київ, 17-18 грудня 2013 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми економіки та фінансів» (Київ–Санкт-Петербург–Відень, 31 серпня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та практичні рекомендації» (м. Кошице, Словаччина, 13-16 вересня, 2015 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція: «Стратегія інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта» (SIDEC 2015) (м. Харків, 29 вересня – 2 жовтня 2015 р.).

Публікації. За результатами досліджень опубліковано 15 наукових праць, у тому числі: 8 наукових статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 – у зарубіжному виданні, 6 – в інших виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 5,38 друк. арк., з яких 5,18 друк. арк. належать автору особисто.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В СУСПІЛЬСТВІ

1.1. Теоретичні підходи до стратифікації суспільства, роль середнього класу в соціальній політиці та економіці

Визначення середнього класу та його класифікація, напевне, є одним із найдискусійніших питань у середовищі демографів, економістів, політологів та соціологів. Очевидно, що його основна ідентифікаційна ознака вказує на розміщення між найнижчими бідними верствами населення та найбагатшими членами суспільства.

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає такі визначення поняттям «середній» і «клас»:

1. «Середній»: 1) який міститься, знаходиться в середині, між двома особами, предметами, смугами тощо; який однаково віддалений від кінців, країв чого-небудь; 2) проміжний за своїми ознаками, властивостями, між двома крайніми, протилежними ознаками, властивостями (між великим і малим, високим і низьким, важким і легким, передовим і відсталим) [1, с. 786].

2. «Клас»: 1) сукупність предметів, явищ, що мають спільні ознаки, однакові якості, розряд, підрозділ; 2) великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім зв'язком (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці та за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні [1, с. 499].

Вітчизняні науковці дають такі визначення понять «класи» та «середній клас»:

1. Класи – великі стійкі соціальні групи, що різняться діяльністю, ролями в суспільстві, матеріальним станом [2, с. 266].

2. Середній клас – велика група людей, що посідає проміжне становище між вищим класом і нижчим класом, між власниками, вищим керівництвом та робітниками [2, с. 300].

Сучасні закордонні дослідники, зокрема Ф. Котлер, конкретизують поняття «клас», використовуючи термін «соціальний клас».

Соціальні класи – це відносно стабільні і великі групи людей, яких об'єднують схожі інтереси, поведінка і система цінностей [3, с. 258].

Щодо визначення середнього класу, то воно базуються на різноманітних його ознаках, серед яких домінують такі:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника) [4, с. 174].

2. Порівняно високозабезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх лавах найкваліфікованіші, найдіяльніші кадри суспільства [4, с. 175]. Професійний склад його охоплює наукових та інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80%. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення розвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих

відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства [4, с. 175].

Накопичений досвід демократичних країн із розвинутою системою соціального захисту в умовах ринкової економіки свідчить, що середній клас розділяє два антагоністичні полюси суспільства – багатих і бідних, не даючи їм можливості зіткнутися за принципом взаємного знищення. Саме середній клас завжди був і буде в майбутньому зацікавлений у збереженні добробуту і стабільності в державі. Він є вирішальною силою в подоланні суспільних проблем та обмеженні крайнощів приватної власності і владних структур шляхом встановлення над ними ефективної системи соціального контролю [5, с. 510] .

Вперше поняття «середні люди», як прошарок населення між заможними громадянами та дуже бідними, вжив давньогрецький мислитель Аристотель у своїй праці «Політика». Аристотель стверджував: «Так як, відповідно до загальноприйнятої думки, поміркованість і середина є найкращим вибором у всіх сферах життя, то і середній рівень достатку є найкращим з усіх благ. При його наявності легше всього дослухатися до доказів розуму; відповідно це зробити важче людині надсильній, надзвичайно багатій або надміру прекрасній, і навпаки – людині надзвичайно бідній, слабкій та надмірно приниженій в своєму суспільному статусі. Люди першого типу стають переважно нахабами і великими мерзотниками. Люди другого типу часто стають злодіями і дрібними мерзотниками...» [6, с. 507].

На думку Аристотеля, та держава, яка складатиметься лише з «середніх людей», буде мати й найкращий державний устрій. «Середні люди» не прагнуть привласнити чужі статки, як бідняки, і при цьому не є такими об'єктами заздрості та ненависті, як багаті. Відповідно, їх життя позбавлене злих намірів. Чим більше в суспільстві «середніх громадян», тим рідше його збудують суперечності та конфлікти, тим більш стабільним є державний лад.

Термін «середній клас» вперше було зафіксовано в 1766 р. в «Оксфордському словнику англійської мови» [7, с. 9]. У XIX ст. в Європі середній клас визначався як прошарок населення між дворянством і селянами. Тоді цим терміном позначали всіх громадян середнього достатку, що не мають дворянського титулу і церковного сану. В той час як дворяни володіли землею, а бідні селяни її обробляли, буржуазія (до якої переважно належали міщани) з'явилася внаслідок розвитку торгівлі та виробництва в містах. Відповідно, «середнім класом» вважалися доволі заможні громадяни, які внаслідок своїх статків могли протистояти дворянству [8].

Поняття «середній клас» в його сучасному трактуванні вперше вжив статистик Т. Стівенсон у Загальному щорічному реєстраційному звіті Великої Британії за 1911 р. Він поділив суспільство на 3 класи (вищий, середній і робітничий). Середній клас дослідник визначив як проміжний прошарок населення між вищим і робітничим класом. До нього відповідно належали професіонали, керівники та старші державні службовці. Головною ознакою належності до середнього класу за Стівенсоном є наявність особливих професійних знань та вмінь [9].

Натомість К. Маркс, основоположник класового типу стратифікації, у своїх працях приділяв середньому класу дуже мало уваги. Окрім того, вищезазначений вчений навіть не дає визначення самого поняття «клас» [10]. Він ставився до середнього класу як до «проміжних прошарків» між класами мільйонерів-капіталістів та рабів-пролетаріїв, і, відповідно, відносив до даних прошарків селян та ремісників [11, с. 124]. У своїй праці «Теорії додаткової вартості» щодо вищеназваних «прошарків» автор вживає поняття «середні класи», при цьому стверджуючи, що середні класи годуються переважно безпосередньо за рахунок доходу, лягають важким тягарем на робітників, котрі складають основу суспільства, та збільшують соціальну стійкість та силу верхніх десяти тисяч експлуататорів [12, с. 636].

Очевидно, що роль середнього класу в суспільстві К. Марксом недооцінювалася. Окрім того, в основі марксистського поділу на класи

лежить лише власність на капітал та засоби виробництва. Поділ за таким вузьким критерієм є недосконалим та історично застарілим.

Видатний німецький вчений М. Вебер розвинув марксистський підхід поділу на класи. Він впровадив у науку терміни «класовий статус» і «клас».

Термін «класовий статус» застосовується для позначення сукупності характеристик, а саме: забезпечення товарами; зовнішні умови життя; суб'єктивна задоволеність або фрустрація, яка характерна для індивіда або групи.

Ці характеристики визначають класовий статус, під яким розуміють вид і міру контролю, який індивід здійснює над товарами, послугами та своїми готівковими можливостями, та використовує заради отримання доходу або прибутку у рамках економічного порядку, що склався. «Клас» – це будь-яка група людей, які мають один і той же класовий статус [13].

Він поділяв населення на класи відповідно до критерію різних «життєвих шансів», а саме можливостей до покращення власного життя шляхом задоволення певного доступного даному індивідууму обсягу потреб. На відміну від Маркса, за Вебером чинник класоутворення полягає не лише в наявності чи відсутності приватної власності, а й у таких позаекономічних критеріях як освіта, кваліфікаційний рівень та навички. Вебер стверджував, що виокремлювати певну сукупність громадян як «клас» можна лише за відповідністю до таких критеріїв:

- певна множина людей об'єднана специфічним компонентом, що стосується їх життєвих шансів;
- такий компонент є можливістю для забезпечення придбання товарів та підтримання певного рівня доходів;
- даний компонент обумовлений ситуацією на ринку товарів та ринку робочої сили.

М. Вебер створив трикомпонентну теорію соціальної стратифікації, котра складається з соціального класу, соціального статусу та політичних

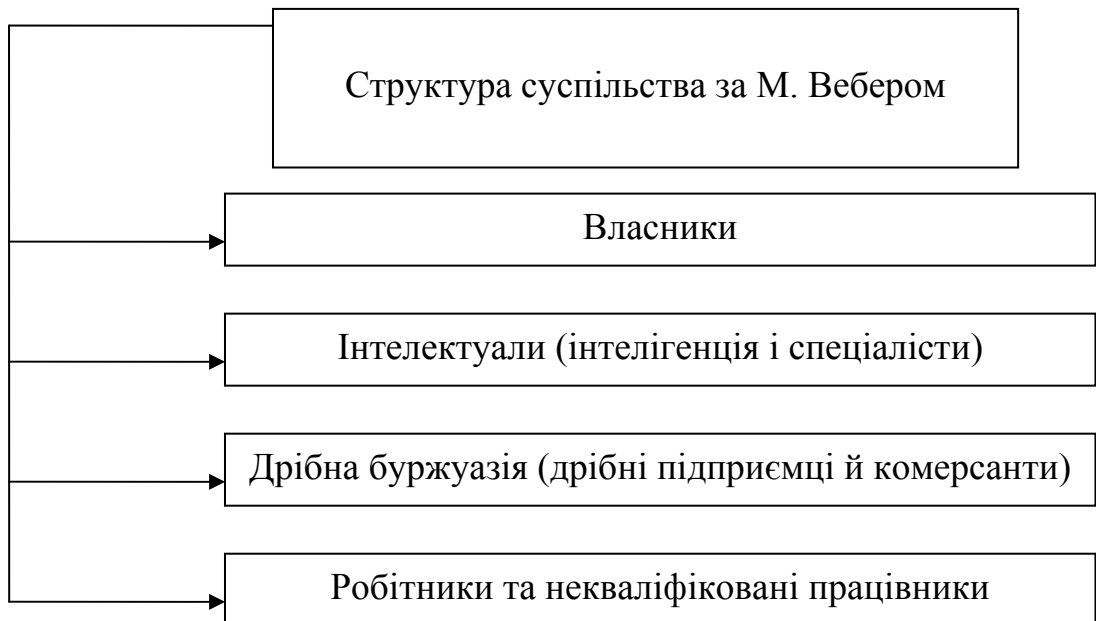
поглядів. Таким чином суспільство за Вебером ділиться на страти за трьома критеріями:

- 1) поділ на соціальні класи – визначаються наявністю та розміром власності (власник, орендар, найманий працівник тощо);
- 2) поділ за класовим статусом, котрий визначається неекономічними категоріями (професійними навичками, престижністю професії тощо);
- 3) поділ за партійною приналежністю (або політичними поглядами) [14].

Всі три критерії в сукупності і становлять множину життєвих шансів.

Відповідно, за кожним критерієм члени суспільства поділяються на позитивно привілейованих і негативно привілейованих.

Отже, на відміну від К. Маркса, М. Вебер розділив «середні класи» на інтелектуалів та дрібних власників, і структура суспільства на його думку виглядає так (див. рис. 1.1).

Рис. 1.1. Структура суспільства за М. Вебером

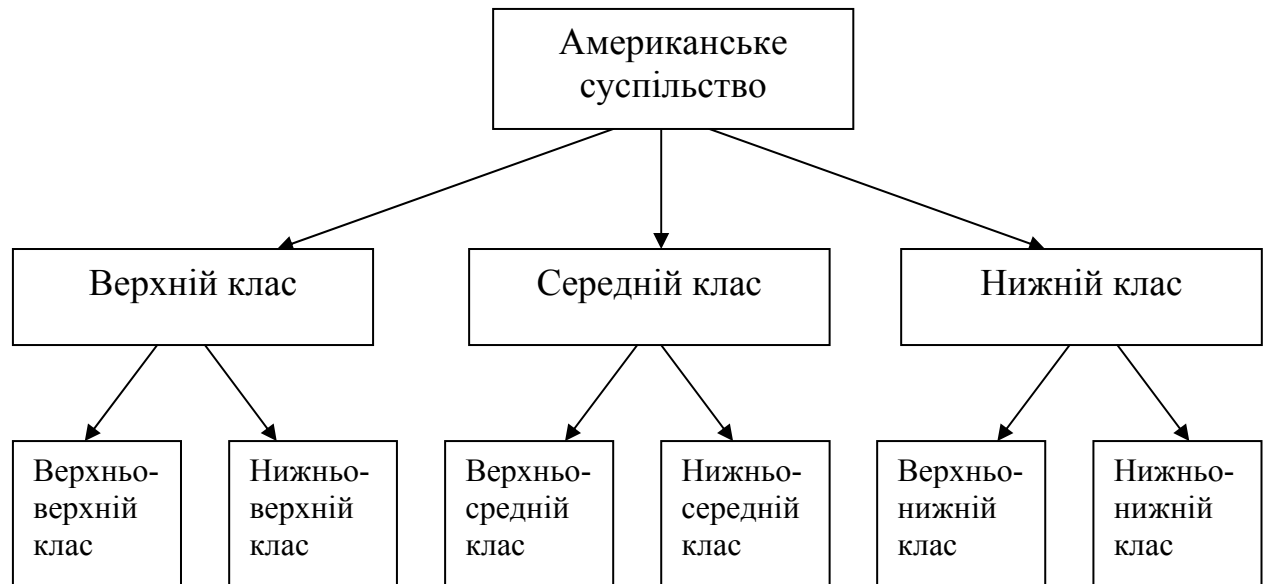
Джерело: Узагальнено та побудовано автором за [14].

Класова методологія вивчення соціальної структури суспільства виділяла два основні соціальні класи – буржуазію та найманих робітників при незначній частині середнього класу. Проте подальший історичний розвиток показав, що прогресуючого поділу суспільства на багатих і бідних у розвинених західних країнах не було. Навпаки, зміцнювалися позиції середнього класу, бо в індустріальному суспільстві досягнутий рівень виробництва створив основу для масового споживання, що сприяло підвищенню життєвого рівня більшості населення. На цей час актуальною стає теорія соціальної стратифікації, провідне місце в якій займає концепція «середнього класу» [16, с. 8]. Виникнення та існування середнього класу свідчить, що в результаті розвитку індустріального суспільства класові відмінності втрачають антагоністичний характер, поширюється соціальна рівновага. Середні класи зростають за рахунок розмивання меж між вищими і нижчими класами, інтеграції представників різних класів. Зокрема у ХХ ст. в розвинутих країнах підвищився життєвий рівень кваліфікованих найманих працівників, і їх також почали відносити до середнього класу [17].

Першим укладачем типології класів в США в 40-і роки ХХ ст. був Л. Ворнер. У його теорії в кожному класі були підгрупи, точніше існували розділення класу на верх і низ (див. рис. 1.2).

Пізніше багато американських науковців пропонували свої теорії типології, в яких було до семи соціальних страт:

- верхньо-верхній клас – «старі сім'ї», які склалися з професіоналів, що живуть в елітних районах міста;
- нижньо-верхній клас не включав родові старі сім'ї, мав високий рівень матеріального благополуччя;
- верхньо-середній клас складали власники і професіонали, які теж мали досить високий рівень матеріального достатку, були активними учасниками міського суспільного життя, проживали в розвинених районах;

Рис. 1.2. Типологія класів в суспільстві США (за Л. Ворнером)

Джерело: Узагальнено та побудовано автором за [18].

– нижньо-середній клас складався із службовців і кваліфікованих робітників;

– верхньо-нижній клас – малокваліфіковані робітники, які працювали на фабриках, жили відносно забезпечено;

– нижньо-нижній клас, або ж соціальне дно – типові бездомні дворняги, принижені суспільством [18].

Спільною ознакою інших схем класифікації є наявність трьох основних, базових класів: бідні, заможні і багаті. Виникнення неосновних класів відбувається за рахунок додавання шарів або страт, які лежать усередині якогось основного класу. В свою чергу, утворення обширного середнього класу сталося лише в ХХ ст., і його роль у світовому соціумі визначена як стабілізуюча, а саме: чим об’ємніший є середній клас, тим менш вірогідне виникнення соціальних катаклізмів. Інакше кажучи, середній клас можна назвати прошарком суспільства між двома полюсами, в яких плюс – це вищий шар, а мінус – нижчий [17].

Розвиток сучасного середнього класу на Заході пов’язаний із становленням теорії «держави загального добробуту», теоретичні аспекти

якої розроблено Дж. Кейнсом у праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка та грошей (1936 р.), де він сформував концепцію державного регулювання економічних і соціальних відносин у суспільстві [19., с. 87]. У процесі практичного здійснення держави загального добробуту було створено три головні його моделі: ліберальна (характерна для США, Великої Британії, Австралії, Японії), консервативно-корпоративна (режим із соціально-ринковою економікою характерний для Німеччини, Італії, частково Франції), соціально-демократична (Швеція, Данія) [20, с. 5; 19, с. 87, 88; 21, с. 42].

Класичний лібералізм постулює мінімальне втручання держави в діяльність «невидимої руки» ринку і захищає ліберальні права і свободи, зосереджуючись на тому, що кожен індивід є учасником ринку незалежно від умов. За ліберальної моделі соціальний захист відокремлений від вільного ринку. Це призводить до стратифікації суспільства в умовах конкуренції, що може спричинити негативні соціальні процеси, які однак вважатимуться результатом діяльності окремих індивідів, а не держави [19, с. 88].

Класова стратифікація та ієрархізоване суспільство вважаються також головними чинниками консервативної держави, яка ґрунтується на протекціонізмі держави, що переростає в турботу про суспільство [22, с. 151]. У цій моделі держава мінімально втручається в ринок, насамперед з метою забезпечення постійної ієрархізованої структури. Для консервативно-корпоративної моделі визначальну роль у набутті соціальних прав відіграє професійний статус [19, с. 89].

У соціально-демократичній моделі домінує соціальний перерозподіл доходів, що діє на основі загальних соціальних прав, та високий рівень зайнятості, в тому числі жіночої [19, с. 89].

Головний творець повоєнного німецького «економічного дива» Л.Ерхард висунув ідею «соціального ринкового господарства», що ґрунтувалася на таких принципах: 1) ефективне функціонування ринкової економіки є головним джерелом соціальних благ, а отже, головною соціальною функцією держави є турбота про збереження й ефективність

функціонування ринкових механізмів; 2) більша частина доходів повинна залишатися в руках одержувачів, а не вилучатися у вигляді податків для подальшого перерозподілу; 3) соціальна політика держави повинна бути орієнтована на посилення позицій індивіда: найважливішими напрямками соціальної політики мають бути можливості здобути освіту, професію, придбати власність, накопичити кошти тощо; 4) в міру зростання суспільного добробуту розмір сфери соціального забезпечення повинне скорочуватися, а об'єктами соціальної опіки повинні бути тільки нужденні; 5) економічна свобода повинна сполучатися з «соціальним вирівнюванням» [19, с. 89-90; 23, с. 164-168].

Згодом кейнсіанська турбота про працівника стає надмірною і на зміну цій моделі приходить монетаризм, головною рисою якого стала турбота про роботодавця. Загалом для постіндустріальних суспільств характерне чергування кейнсіанства та монетаризму в залежності від стану економічних систем конкретної держави та глобальних економічних політичних і соціальних тенденцій [19, с. 89-90; 24, с. 46].

У результаті неоліберальних реформ на зміну моделі «держави загального добробуту» з'являється модель «держави загальної праці (Т.Блер) або «держави реальних можливостей» [20, с. 10]. І в цих моделях, як показують дослідження західних економістів (Дж. Голдторп, Е. Райт, Дж. Еванс) класи продовжують відігравати значну роль у соціальних процесах, зокрема у творенні нового виду капіталу – людського, що дозволяє вести мову про якісну і кількісну трансформацію середнього класу у розвинених суспільствах [19, с. 91-92].

Концепції середнього класу, розроблені вченими (Е. Берштейном, П. Бурдьє, Р. Дарендорфом, Н. Пуланзасом) у другій половині ХХ ст. отримують широке розповсюдження і стають провідними. Увага до цих концепцій зумовлена тим, що автори висловили такі думки:

– по-перше, у постіндустріальному суспільстві, яке поповнюється все більшою кількістю країн (і не тільки європейських), середній клас виходить

на перше місце в суспільному житті. Водночас він структурується, набуває чіткої форми, виробляє свої правила й методи боротьби, причому може застосовувати й ті, що традиційно вважаються класовими [25, с. 13];

– по-друге, середній клас є соціальною основою держави, запорукою її динамічного розвитку. Його активна участь у державному будівництві зумовлює успіх демократичних перетворень у суспільстві, адже відомо, що держава формується і створює свої структури під потужним впливом (через виборні органи) середнього класу, якщо він становить більшу частину активного населення країни [25, с. 13].

Грунтовне дослідження характеристик середнього класу та його ролі в суспільстві розпочалися у другій половині ХХ ст. Однією з перших серйозних робіт, у якій досліджувався середній клас була праця В. Мілса «Білі комірці: американський середній клас» (1951 р.). У США існування середнього класу пов'язують із загальною ідеологією рівних можливостей та суспільного процвітання. У країнах Східної Європи з урахуванням активної позиції середнього класу намагаються віднайти можливості забезпечення сталого економічного розвитку країни. Роль середнього класу також розглядається в контексті його впливу на зменшення міжетнічних та класових конфліктів. Таким чином, середній клас сприймається як потужний чинник еволюційного перетворення суспільства [25, с. 14].

Сучасні американські економісти (Р. Колман, Л. Шиффман, Л. Канак), вказують, що представники одного класу зазвичай демонструють схожу купівельну поведінку. Споживачі усередині одного соціального класу віддають перевагу, як правило, одним і тим же маркам автомобілів, меблів, одягу і стилю відпочинку [26, с. 266]. Вони відповідно виділяють в американському суспільстві 7 класів:

1. Вищий прошарок вищого класу (менше 1%). Представники вищого прошарку вищого класу – це соціальна еліта; вони володіють успадкованими статками і походять з відомих сімей. Вони жертвують великі суми на благодійність, влаштовують прийоми, володіють декількома

будинками і посилають дітей вчитися в кращі школи. В одязі дотримуються консервативного стилю, не пишаються своїм багатством.

2. Нижчий прошарок вищого класу (близько 2%). Представники нижчого шару вищого класу мають великі доходи та високий рівень достатку виключно завдяки своїм професіональним здібностям або успішній підприємницькій діяльності. Частіше всього це вихідці з середнього класу. Як правило, активно беруть участь в суспільній діяльності та купують собі та своїм дітям товари, що вказують на високе соціальне становище: дорогі будинки, плавальні басейни, розкішні автомобілі; відправляють дітей навчатися в кращі школи. Вони мріють про те, щоб належати до вищого прошарку вищого класу, але цього статусу досягнуть, швидше всього, тільки їх діти.

3. Вищий прошарок середнього класу (12%). Представники вищого прошарку середнього класу не володіють ні знаменитим прізвиськом, ні величезними статками. Люди цього класу досягли високого становища в професійній діяльності, або досягли успіху в незалежній підприємницькій діяльності, або займають високі пости в корпораціях. Вони вважають, що зобов'язані своїми успіхами в першу чергу своїй освіті, і хочуть щоб їх діти теж оволоділи професійними чи адміністративними навиками. Представники цього класу є членами різних клубів та володіють розвинутим почуттям громадянського обов'язку.

4. Середній клас (32%). Цей клас складається з службовців та інженерно-технічних працівників з середнім рівнем достатку, котрі проживають в «кращій частині міста» та намагаються бути «не гіршими від решти». Намагаючись бути схожими на представників вищих класів, вони купують самі популярні товари. Більшість з них стежать за модою і намагаються купувати одяг та товари відомих виробників. Їхній ідеал – хороший дім в хорошому районі і з хорошою школою неподалік.

5. Робочий клас (38%). Складається з людей, що ведуть «трудова життя», і це відображається в їх доходах, рівні освіти та в роботі, яку вони

виконують. Представники цього класу підтримують міцні зв'язки з родичами, тому що потребують їх економічної та психологічної підтримки, порадах при виборі товарів та допомоги в важкі часи.

6. Верхній прошарок нижчого класу (9%). Представники вищого прошарку нижчого класу заробляють собі на життя своєю працею (а не живуть на соціальну допомогу), хоча й знаходяться на межі бідності. Вони зазвичай намагаються перейти в більш високий соціальний клас, але їм не вистачає освіти; тому вони виконують некваліфіковану роботу за низьку платню.

7. Нижчий клас (7%). До нижчого класу належать ті, хто живе на соціальну допомогу та дуже злиденні; зазвичай вони не працюють або виконують саму брудну роботу. Як правило, вони навіть не намагаються знайти кращу роботу і змирилися з тим, що знаходяться під опікою закладів соціального забезпечення та благодійних організацій. Їх житло, одяг та речі «брудні, неохайні та зламані» [27, с. 256].

Британський науковець Е. Гідденс визначає такі категорії середнього класу як «старий середній клас» та «новий середній клас. До першої категорії він відносить дрібних підприємців та фермерів – традиційних представників середнього класу. «Новий середній клас» – це менеджери та спеціалісти високого рівня, переважно з вищою освітою (так званий «вищий середній клас»), а також вчителі, медсестри, офісні працівники, продавці тощо («нижчий середній клас»). Гідденс стверджував, що: «...більшість представників нижчого середнього класу притримуються поглядів, що відрізняються від поглядів робітників, хоча умови їх праці часто в багатьох моментах співпадають...» [28, с. 162].

Дослідженням класового поділу суспільства займався послідовник К. Маркса – В. Ленін. Зокрема, він дав одне з найбільш повних визначень поняття «клас»: «Класами називаються великі групи людей, що розрізняються за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за відношенням (переважно закріпленим і оформленим в

законх) до засобів виробництва, за їх роллю в громадській організації праці, а отже, за способами здобуття і розмірами тієї долі суспільного багатства, яку вони мають в своєму розпорядженні. Класи – це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю іншої завдяки відмінності їх місця в певному устрої суспільного господарства» [29, с. 15].

Проте, як впливає з вищевказаного визначення, комуністичні ідеологи продовжували розвивати марксистське твердження про класову боротьбу, і, відповідно, радянськими дослідниками роль середнього класу в суспільстві недооцінювалася. Й. Сталін у своїй доповіді «Про проект Конституції Союзу РСР» стверджував, що після так званої Жовтневої революції в СРСР залишилося лише три класи: робітники, селяни та трудова інтелігенція, котра в свою чергу покликана служити народу. І при цьому подальшою метою керівництва СРСР повинно бути стирання меж між класами і створення безкласового суспільства [30]. Таким чином, радянська ідеологія заперечувала можливе існування середнього класу в СРСР, тому цей клас розглядався лише як атрибут західного капіталістичного ладу, і його вивчення проходило в межах критики «буржуазних» концепцій середнього класу [31, с. 1].

Незважаючи на це, в СРСР вже до 1960 р. сформувався досить чисельний шар людей з середніми доходами: керівний персонал нижчої і середньої ланки, представники технічної і творчої інтелігенції, висококваліфіковані робітники. За багатьма характеристиками (перш за все, за рівнем освіти) даний шар є тотожним із західним середнім класом. Специфічною особливістю залишалася відсутність у цих людей приватної власності (окрім автомобіля). На відміну від диференційованого середнього класу на Заході (підприємці, землевласники, керівники, державні службовці тощо), радянські середні шари відрізнялися більшою однорідністю [32]. У дореволюційній Російській імперії та в Радянському Союзі єдиною формою усвідомлення соціальної спільності середніх прошарків було відчуття їх приналежності до інтелігенції. Сучасні вітчизняні дослідники називають

даний прошарок населення «протосереднім» класом, котрий проте під час зміни соціальної системи втратив набуті типові ознаки. Саме поняття «середній клас» стало широко вживатися лише в ході перебудови [33, с. 1].

Дослідники економічної історії вказували на важливість впливу середнього класу на економічний розвиток держави. Американський економіст Д. Ландес у своїй праці «Багатство і бідність націй» стверджує, що ідеальне суспільство для свого розвитку і процвітання повинне мати достатньо велику частку середнього класу в своєму складі. Першість Англії в індустріалізації Ландес якраз і пояснює великою питомою вагою середнього класу в суспільстві Великої Британії [34, с. 219]. І. Аделман та С. Морріс ще в 1967 р. відмітили, що середній клас є рушійною силою в економічному розвитку Західної Європи. Вони передбачливо зауважили, що приріст чисельності середнього класу є першочерговим завданням для країн з низьким рівнем доходу на душу населення, адже виконання даного завдання забезпечить ескалаційний розвиток усієї економічної системи загалом [35, с. 153].

Редакція журналу «Тайм» визначила «Людиною року – 1969» узагальнений образ представника середнього класу, адже середній клас розбудував повоєнну Америку, став найбільшим суспільним прошарком та символом здійснення «американської мрії» [36, с. 7].

Вчені підтримали ідею Аристотеля про середній клас як прошарок населення, представники якого наділені раціональною поміркованістю і не є схильні до конфліктних ситуацій з іншими стратами. Зокрема, американський економіст В. Істерлі стверджує, що обширний прошарок середнього класу пом'якшує поляризацію суспільства і породжені на її основі етнічні та класові конфлікти. Для суспільства з домінуючою часткою середнього класу характерним є нівелювання причин конфліктів, а саме етнічних та класових відмінностей. Це пов'язано з доволі високими доходами, стандартами освіти, кращим медичним забезпеченням, розвинутою інфраструктурою, відсутністю політичної нестабільності та

демократичними настроями, котрі характерні для сформованого середнього класу [37, с. 320].

Розвиток середнього класу розглядають також через призму зв'язків між низьким економічним зростанням та соціальною нерівністю. Цікавими є погляди американських вчених С. Енергмана та К. Соколова, які пояснювали економічне відставання Латинської Америки від Північної Америки історично зумовленим станом справ у аграрному секторі. Зосередження на експорті так званих «тропічних» товарів, котрі вирощувалися в Латинській Америці на великих приватних плантаціях, на думку дослідників призвело до зростання нерівності та розвитку паразитарного способу існування незначної за чисельністю фінансової еліти власників та експортерів, які збагачувалися за рахунок праці бідних верств населення. Це сповільнило ріст доходів населення в цілому та зумовило низький рівень доступу членів суспільства до суспільних благ, таких як масова освіта. Вищезазначена еліта боялася вкладати кошти в розповсюдження освіти серед населення, оскільки це потенційно могло б призвести до подальшого усунення їх від влади. На відміну від Латинської Америки, в Північній Америці розвиток аграрного сектору відбувся в першу чергу за рахунок приватних родинних ферм, власники яких якраз належать до середнього класу. Це призвело до значно меншої поляризації суспільства, підвищення рівня інвестицій в сферу суспільних благ, таких як розвиток доступної населенню освіти, що в свою чергу призвело до економічного росту та розвитку демократії в суспільстві в цілому [38, с. 224].

З-поміж інших наукових здобутків сучасних зарубіжних вчених, що досліджують проблему розвитку середнього класу, виокремимо праці М. Баер [39], Л. Біглі [40], Д. Гілберта [41], В. Томпсона і Дж. Гікі [42], та колективні роботи [43; 44; 45].

У країнах перехідної економіки такий соціальний шар, який би повністю відповідав усім ознакам належності до середнього класу, безумовно

ще не сформувався. Але групи, які мають частину необхідних ознак, в Україні є [46, с. 147].

М.М. Кім та А.А. Кім вважають, що середній клас – соціально-економічна сукупність різнорідних соціальних страт, які з'єднані виконанням специфічних суспільних функцій (підтримання соціальної стабільності та порядку в соціумі, збереження і передача соціокультурних цінностей нації прийдешнім поколінням, відтворення масової кваліфікованої робочої сили), здійсненням активної продуктивної економічної діяльності за допомогою в основному власних ресурсів, достатньо високим доходом. До складу середнього класу авторами зачислено а) малі та середні підприємці («старий середній клас»); б) фахівці та професіонали («новий середній клас»); в) менеджери та управлінці, окрім вищого рівня; г) державні чиновники певного рівня і старші офіцери [47, с. 109-112].

Т.І. Лучко вказує, що: «...формування ринкових механізмів функціонування економіки, розвиток громадянського суспільства та становлення середнього класу – ідентичні процеси, які відбуваються одночасно, а тому штучно створити середній клас в трансформаційному суспільстві неможливо. Відповідно тільки соціально орієнтоване економічне зростання, спрямоване на збільшення індивідуальних доходів громадян, розширення платоспроможного попиту, може стати економічною базою зростання добробуту більшості населення і формування середнього класу. Тому необхідно створити умови для реалізації механізмів перетворення економічного зростання в економічний розвиток через інвестиції в людський капітал, що значно підвищить рівень життя населення. Послідовне забезпечення реального економічного зростання послужить матеріальною та фінансовою основою формування середнього класу, оскільки створить умови для забезпечення стійкого приросту реальних доходів населення і сприятиме формуванню нової моделі споживання, характерної для представників середнього класу – стандарту добробуту». [16, с. 14].

Г.П. Реун, відштовхуючись від пріоритетів існування людини, визначених А. Маслоу, встановила ряд етапів, проходження яких завершить формування середнього класу як носія стабільності в суспільстві. На думку автора слід виділити 4 головних етапи [48, с. 23].

Перший етап: пов'язаний з забезпеченням фізіологічних умов виживання людини – отримання коштів, що б забезпечували фізіологічний прожитковий мінімум харчування та існування. Часові межі цього етапу визначаються початком економічної кризи 90-х рр. Його закінчення умовно може визначатися періодом, коли офіційний рівень межі малозабезпеченості в Україні став менше середньої заробітної плати.

Другий етап: пов'язаний з подальшим задоволенням потреб людини та формування власності та розширення майнової бази у суспільстві. Цей етап йде зараз та триватиме ще кілька років після закінчення економічної кризи.

Третій етап пов'язаний з формуванням культурних цінностей у державі. Перехід до цього етапу можливий за умови часткового наповнення матеріальної бази населення та часткового вивільнення інтересів населення з домінування питань формування матеріального благополуччя до культурних інтересів.

Четвертий етап пов'язаний з формуванням державної ідеології, він є найбільш довгим та складно визначеним, оскільки визначається впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема інтенсивності політики держави у формуванні ідеологічної моделі [48, с. 23].

Н.А. Навроцька доводить, що економічний розвиток країн все більше визначається розвитком науки, спроможністю впроваджувати результати досліджень у виробництво й наявністю нової складової в економіці – економіки знань. Основою економіки знань є інтелектуальне виробництво, яке відіграє вирішальну роль в економічному зростанні в розвинутих країнах світу, починаючи з кінця ХХ ст. [31, с. 7]. Згідно з результатами проведеного науковцем дослідження, економічною основою формування середнього класу в економіці знань виступає власність на людський капітал, який має часткові

ознаки трудової приватної власності, але її відтворення носить не індивідуальний, а суспільний характер, що пов'язане з глобалізацією суспільного виробництва. Автор констатує, що в Україні не створені належні умови для реалізації інтелектуального капіталу, що пов'язано зі слабкою інноваційною спрямованістю виробництва та низьким попитом на інноваційну продукцію і знання [31, с. 7].

Н.В. Федірко стверджує, що в 2006 р. до середнього класу за стандартами розвинених країн світу можна було віднести лише менше 10% громадян України, при цьому половина населення, володіючи достатнім освітнім та кваліфікаційним потенціалом, не в змозі забезпечити собі доходи середнього рівня. Дослідниця наголошувала, що при дослідженні перспективних напрямів підвищення рівня життя населення та формування середнього класу в Україні необхідно зосереджуватися не лише на необхідності побудови ефективної системи оплати праці та перерозподілу доходів, але й на створенні можливостей для розширення малого бізнесу. Активні заходи держави щодо детінізації та розширення підприємницького середовища дозволять збільшити обсяги фінансових надходжень країни за рахунок випереджального зростання бази соціальних нарахувань як основи формування потужного середнього класу [49, с. 18].

У вітчизняній науці є деякі регіональні дослідження, результати яких можуть бути використані для визначення середнього класу в Карпатському економічному районі України. Зокрема, Н. Коваліско, досліджуючи стратифікаційні порядки суспільстві на прикладі м. Львова, виокремила між вищою і нижчою відразу чотири середні страти [50, с. 200-202]. На основі власної методики були визначені: вища страта – підприємці та керівники, страта 2 – спеціалісти, страта 3 – сильні адаптанти (успішно відновлюють втрачені позиції у стратифікаційних порядках), страта 4 – слабкі адаптанти, страта 5 – претенденти, нижча страта – ексклюзиванти.

Аналогічно Р. Савчинський [51] шляхом багатовимірного підходу обґрунтував наявність у суспільстві м. Львова 6 прошарків: I – вищий і

середній прошарок 5,8% населення Львова), II – прошарок висококваліфікованих спеціалістів-професіоналів (3,9%), III – український серединний прошарок (26,5%), IV – базовий економічно активний прошарок (21,4%), V – базовий економічно незайнятий прошарок (17,3%), VI – нижчий прошарок (25,3%) [51, с. 12-13].

З-поміж інших вагомих вітчизняних наукових досліджень середнього класу виокремимо праці І.О. Курило [52], А.І. Саввова [53], О.С. Александрової [54], О.В. Горбань [55].

Дане дослідження виконано на матеріалах Карпатського економічного району. Проблема районування території України є актуальною та міждисциплінарною за своїм змістом – її вирішення перебуває у науковому фокусі географів, економістів, політиків, істориків, етнографів та інших вчених, а саме: Ф.Д. Заставного, В.А. Поповкіна, О.І. Шаблія, М.Д. Пістуна, М.М. Паламарчука, С.І. Дорогунцова, Л.Т. Шевчук, В. Тихонова. Не заглиблюючись у запропоновані вказаними дослідниками схеми районування України, відзначимо, що більшість з них виокремлювали Карпатський економічний район у складі чотирьох адміністративних областей: Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької (вперше така назва району була запропонована В.А. Поповкіним (1993 р.) та Ф.Д. Заставним (1994 р.) [56]. Загальна площа КЕР складає 56,5 тис. км², або 9,4% території держави. Станом на 01.01.2015 р. в КЕР проживало 6,09 млн. осіб (14,2% населення країни) [57].

Загалом відзначимо, що сучасний етап розвитку української економічної науки ознаменований появою низки наукових праць, присвячених дослідженню середньому класу в Україні. Однак регіональні дослідження середнього класу започатковані лише в соціологічній науці, тоді як аналіз економічних критеріїв, зокрема, рівня та джерел формування доходів, регіональних особливостей підприємницької діяльності, професійного статусу тощо, залишаються актуальною проблемою сучасної економічної науки.

Враховуючи проведений огляд наукових праць світових та вітчизняних вчених, аналіз концепцій середнього класу, виокремимо питання теоретико-методологічного плану щодо дослідження середнього класу, які потребують подальшого вивчення та деталізації:

1. Формування єдиної бази критеріїв належності до середнього класу суспільства, котрі б підлягали чисельному виміру.
2. Розробка конкретних механізмів впливу на реальні фактори розвитку середнього класу з метою зростання його обсягу.
3. Обґрунтування переорієнтації соціальної політики держави у напрямку відходу від «соціального утримання» до посилення позицій працюючого населення – потенційних представників середнього класу.
4. Створення чіткої методики визначення частки середнього класу в суспільстві для відстеження тенденцій його розвитку в часовому розрізі органами влади на загальнодержавному та регіональному рівнях.

1.2. Демоекономічні критерії належності до середнього класу: класифікація та фактори розвитку

На цей час у теорії й практиці проведення досліджень відсутній єдиний підхід до визначення принципів побудови класової структури суспільства. З цієї причини дослідникам надто важко визначити універсальні критерії, котрі дозволили б одержати зіставні результати в емпіричних дослідженнях середнього класу суспільства.

Е. Лібанова та В. Паніотто до основних ознак належності до середнього класу відносять матеріальні засоби – власність (перш за все нерухомість – житло, земля, засоби виробництва), середні доходи (що визначені за національними стандартами), кваліфікаційно-освітню підготовку та високий соціальний статус, самовизначення себе з середнім класом [58, с. 37].

Т. Кір'ян та М. Шаповал розглядають набір основних ознак приналежності до середнього класу за рівнем доходів, наявності майна,

кваліфікаційного статусу, освіти, вміння пристосуватися та успішно діяти в ринкових умовах [58, с. 37].

Російські вчені визначають середній клас, до якого належать забезпечені люди, що більше всього цінують свої власні життєві інтереси та стабільність, і досить прохолодно ставляться до бажання увійти до влади [58, с. 38]. Деякі вчені пропонують визначати приналежність до середнього класу за володінням певними активами чи споживанням окремих послуг [58, с. 38]. Але рішення стосовно того, які активи чи споживчі послуги визначають приналежність до середнього класу будуть довільними. Наприклад О. Михайлів (2000 р.) виділяє володіння автомобілем як значну ознаку добробуту та стилю життя середнього класу, що швидко зростало в часи перехідної економіки у більшості країн. І. Шулюс і О. Волков (2002 р.) стверджують, що представники середнього класу користуються рядом послуг, які включають оренду житла, користування спортивно-оздоровчими комплексами, походи до театру та ін. [58, с. 38].

Московський центр Карнегі (2003 р.) у своїх дослідженнях пропонує методологічний підхід щодо визначення середнього класу, що спирається на такі положення: за соціальною сукупністю, які характеризуються матеріальними ресурсними ознаками (рівні доходів-витрат, споживання, майнового забезпечення); нематеріальними ресурсними ознаками (рівень освіти, посадова позиція тощо); самоідентифікацією (стратегія успішної економічної поведінки, адаптації до нових економічних умов, до нинішнього життя і т.п.). Соціальні групи, які складають середній клас, стратифікуються за рівнем концентрації домінантних ознак [58, с. 39].

М.М. Кім вважає, що соціально-економічні критерії ідентифікації середнього класу утворюють: достатньо високий дохід, володіння багатством (власність на рухоме і нерухоме майно), освіта і професіоналізм, самоідентифікація. Найважливішими спільними рисами, що об'єднують різні соціальні страти в спільний клас, визначено: достатньо високий дохід, що має верхню та нижню межі; активна і продуктивна економічна діяльність, що

інтегрує різні елементи, починаючи від підприємців і закінчуючи держчиновниками і старшими офіцерами, генералами; виконання членами середнього класу спільних соціально-економічних функцій [59, с. 191].

Н.П. Борецька взагалі стверджує, що стосовно середнього класу наразі немає критеріїв, а є лише ознаки, за якими людина може відносити себе чи не відносити до середнього класу, аргументуючи це відсутністю єдиного підходу до принципів побудови класової структури суспільства [4, с. 178].

Якщо згрупувати різноманітні критерії, за якими членів суспільства відносять до середнього класу, то їх можна згрупувати таким чином:

I. Економічні критерії:

1. Розмір доходів. М.М. Кім, Т.В. Чатченко та С.Ю. Дефорж., які вважають, що дохід представників середнього класу має бути такого рівня, щоб люди цього класу були спроможні забезпечити економічну самостійність і свободу, надати собі і дітям добру освіту, вести престижний спосіб життя. Це достатньо обґрунтований параметр для характеристики матеріальної забезпеченості людини умовах панування ринку споживача і високої ліквідності грошей. Далі, дохід є виразом реалізації багатьох ресурсів, котрими володіє представник середнього класу: матеріального багатства, збережень, освіти та кваліфікації. Проте автори слушно зауважують, що така відповідність властива розвиненим країнам Заходу. Дещо по-іншому в транзитивному суспільстві, особливо в пострадянському – тут немає достатньої відповідності між прибутками суб'єктів господарювання та їхніми ресурсами, зокрема між зарплатою працівників і рівнем їх освіти та кваліфікації. Тому критерій доходу слід доповнити, як справедливо пропонують багато російських і українських учених [60, с. 45; 61, с. 140], комплексним індексом матеріального положення, який інтегруватиме кілька показників (душовий дохід, заощадження, майно та ін.) або рівня життя, що враховує стан майна, житла, користування платними послугами тощо [62, с. 1, 2].

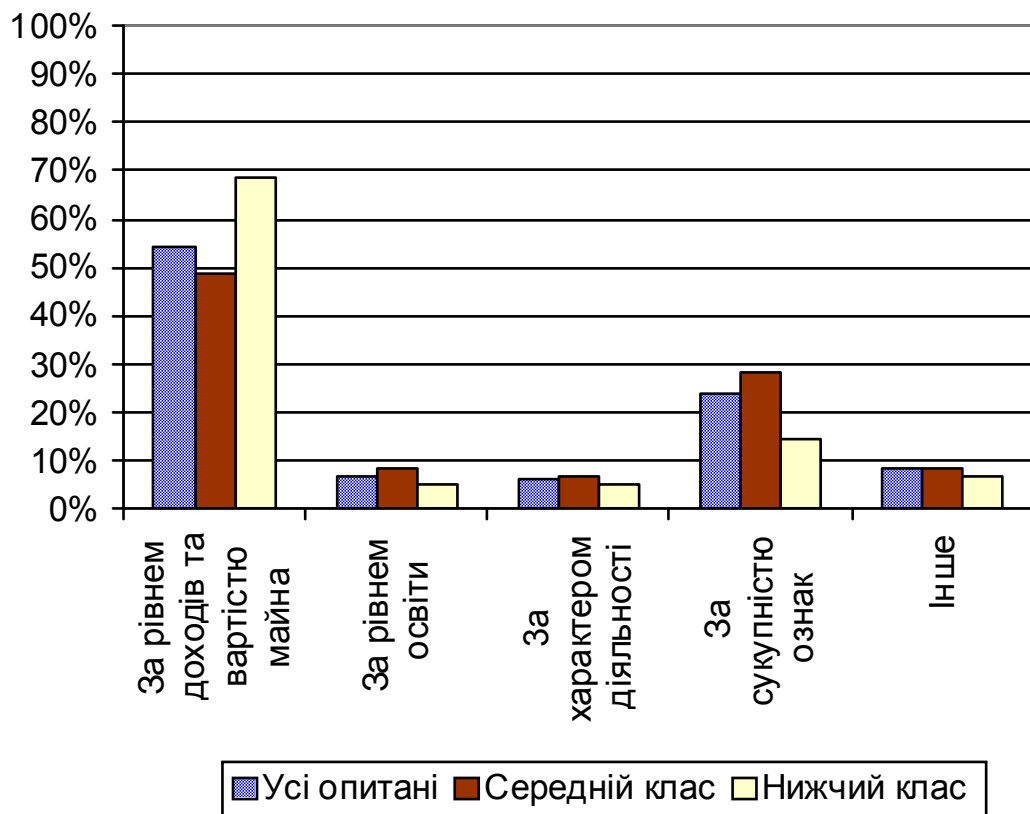
О.І. Крикун наголошує, що еволюція уявлень про середній клас наклала відбиток на методику обчислення його відсоткової частки в суспільстві, і зробила одні критерії «більш рівними, ніж інші». Такими «першими серед рівних» є показники матеріального добробуту, соціально-економічного статусу та рівня освіти. Застосування окремо одного або іншого об'єктивного критерію в якості основного ідентифікатора середнього класу дає часом суперечливі результати, що вносять плутанину у визначення чисельності і складу середнього класу [63, с. 7]. До того ж неможливо виокремити середній клас без використання у якості суб'єктивного критерію самоідентифікацію. Проте пріоритетною ознакою в суспільствах перехідного типу є доходно-майновий рівень населення [63, с. 7].

На відміну від бідняків, представники середнього класу можуть собі дозволити придбати товари, в яких не відчують гострої необхідності. Проте, на відміну від заможних громадян, більшу частину своїх доходів представники середнього класу все ж витрачають на життєво важливі потреби. Американський підхід базується на визначенні річного доходу представників середнього класу в межах 25-100 тис. дол. США, українські автори В. Васильченко і А. Щетиніна називають рівень доходу у розмірі 2-10 прожиткових мінімумів на місяць на одну особу; О.І. Барановський обґрунтовує дохід у розмірі 1500 дол. США на місяць на одну особу, так як частка витрат на харчування за цього рівня доходу становить менше 15% [7, с. 8]. Різниця у визначенні розмірів доходів представника середнього класу пов'язані не тільки з обґрунтованою точною зору вчених та практиків, але й з наявними регіональними відмінностями умов та чинників формування середнього класу – розвитком ринку праці, сфери послуг, спеціалізацією конкретного міста та регіону загалом, умовами життєдіяльності тощо.

Розмір доходів є основною ознакою належності до середнього класу. Це, зокрема, підтвердило опитування, проведене Українським центром політичних та економічних досліджень імені О. Разумкова: «...оскільки середній клас, з одного боку, пов'язується з досить високим рівнем

добробуту, а з іншого – є очевидно різноплановим явищем, то переважна частина відповідей на питання «За якими ознаками в першу чергу людину можна віднести до середнього класу?» зосередилася на двох варіантах: «за рівнем доходів, розміром майна, яким вона володіє» (54,5%) та варіанті, згідно з яким, «за однією ознакою це зробити неможливо, лише за сукупністю ознак» (24,1%)...» [64, с. 14].

За результатами даного опитування, усі опитувані, включаючи як тих, хто віднесли себе до нижчого класу, так і тих, хто вважав себе представником середнього класу, назвали головною ознакою належності до середнього класу рівень доходів та вартість майна, яким володіє людина (див рис. 1.3).

Рис. 1.3. Головні ознаки віднесення населення до середнього класу

Джерело: Побудовано автором за результатами опитування Центру імені

О. Разумкова [64, с. 15].

2. Наявність власності. Середній клас – це перш за все власник засобів виробництва, власник капіталу. На сучасному етапі основною формою багатства виступає інтелектуальна власність, тобто це дає змогу не обмежувати поняття «власність» лише матеріальними чинниками [7, с. 10]. Форми дозвілля (способи проведення вільного часу). Представники середнього та вищого класу мають доступ до таких форм дозвілля, які пов'язані з фінансовими витратами: відвідування ресторанів, кіно, театрів, нічних клубів, магазинів та кінотеатрів; вони частіше ходять в гості та приймають гостей, а також постійно працюють за комп'ютером. На відміну від більшості населення, яка проводить літній відпочинок здебільшого на дачі, у родичів або знайомих, матеріальний рівень 30% сімей верхньо-середньої верстви населення дає змогу витратити кошти на літній відпочинок у курортній зоні, з них за путівкою – 9,4% (5% у нижчій верстві і 2% у вибірці загалом), без путівки – 17,7% (відповідно – 10,8% і 5,5%), за кордоном – 4,8% (2,7% і 0,7%) [65, с. 233].

3. Рівень матеріального добробуту (наявність сучасної побутової техніки, власного житла та автомобіля, повноцінного харчування тощо). Деякі дослідники виділяють даний параметр як окрему ознаку належності до середнього класу [65, с. 235]. Проте очевидно, що існує прямо пропорційна залежність між матеріальним добробутом та розміром доходів домогосподарства. Тому дані ознаки можна узагальнити в одну.

4. Розмір витрат. В українських реаліях поділ суспільства на класи за витратами є потенційно точнішим, ніж поділ на класи за розміром доходу. Складність застосування поділу суспільства на класи за рівнем доходів в Україні полягає у тінізації економіки та небажанні людей висвітлювати правдивий обсяг своїх доходів. А витрати приховати значно складніше, ніж доходи. Відповідно, використовуючи дані Держслужба статистики, А.І. Саввов визначив український середній клас за децильними групами 5, 6, 7 та 8 порядку на підставі чинника витрат, а саме середньодушових сукупних витрат [33, с. 13].

II. Соціальні критерії:

1. Професійний статус або посада. Як зазначав Е. Гідденс, до середнього класу можна віднести дрібних підприємців, фермерів, менеджерів вищої та середньої ланки, спеціалістів, вчителів, медсестер, офісних представників та інших представників нефізичного роду зайнятості. У цьому контексті складною проблемою є визначення міжкласової межі. Розроблена британським вченим Дж. Голдтропом схема поділу суспільства на класи ґрунтується саме на професійній зайнятості населення (див. табл. 1.1). Згідно з нею, середній клас за професійною зайнятістю є практично тотожним класу, який британський соціолог визначає як «проміжний» [66, с. 92].

Наведена таблиця вказує, що бригадири та виконробы (особи, котрі займають керівні посади в сфері фізичної праці) можуть бути також віднесені до проміжного (середнього) класу. Таким чином нижня «професійна» межа середнього класу визначена. Однак невирішеним постає питання визначення верхньої межі. Судячи з таблиці Дж. Голдтропа можна припустити, що професіонали, державні службовці та керівники нижчого рівня, менеджери та власники дрібних підприємств належать до вищого класу.

Проте, враховуючи трактування середнього класу іншими науковцями (Гідденс, Вебер), власники дрібних підприємств та кваліфіковані спеціалісти повинні належати до середнього класу. Тут на допомогу досліднику приходять економічні параметри. Якщо дохід домогосподарства, членом якого є власник дрібного підприємства або державний службовець, потрапляє у визначені межі доходу представника середнього класу, то даного індивіда сміливо можна віднести до середнього класу. У зворотному випадку дана особа не може бути членом середнього класу.

2. Освіта. Виходячи з класових стратифікацій Гідденса, Вебера, Ворнера та інших дослідників можна зробити висновок, що представники середнього класу зазвичай мають вищу або середню спеціальну освіту. Проте певні представники середнього класу можуть мати лише загальну середню освіту (деякі приватні підприємці, продавці, офісні працівники).

Класи за схемою Дж. Голдтропа

Класи	Групи	Професійна діяльність
Службовий	I	Професіонали, державні службовці та керівники вищого рівня, менеджери та власники великих підприємств
	II	Професіонали, державні службовці та керівники нижчого рівня, менеджери та власники дрібних підприємств
Проміжний	III	Працівники рутинної нефізичної праці
	IV	Дрібні власники, самозайняті, фермери
	V	Техніки та керівники нижнього рівня в сфері фізичної праці (техніки, бригадири, виконроби)
Робітничий	VI	Кваліфіковані робітники фізичної праці
	VII	Напів- та некваліфіковані робітники фізичної праці
	VIII	Сільськогосподарські робітники

Джерело: Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева [66, с. 92].

Проведені дослідження вітчизняних науковців підтверджують думку закордонних фахівців – серед опитаних, які віднесли себе до середнього класу, найбільшою є частка респондентів з високим рівнем освіти, тобто тих, які є власниками значного обсягу людського інтелектуального капіталу (див. рис. 1.4), вони складають 82,4% самоідентифікованого середнього класу [67, с. 142].

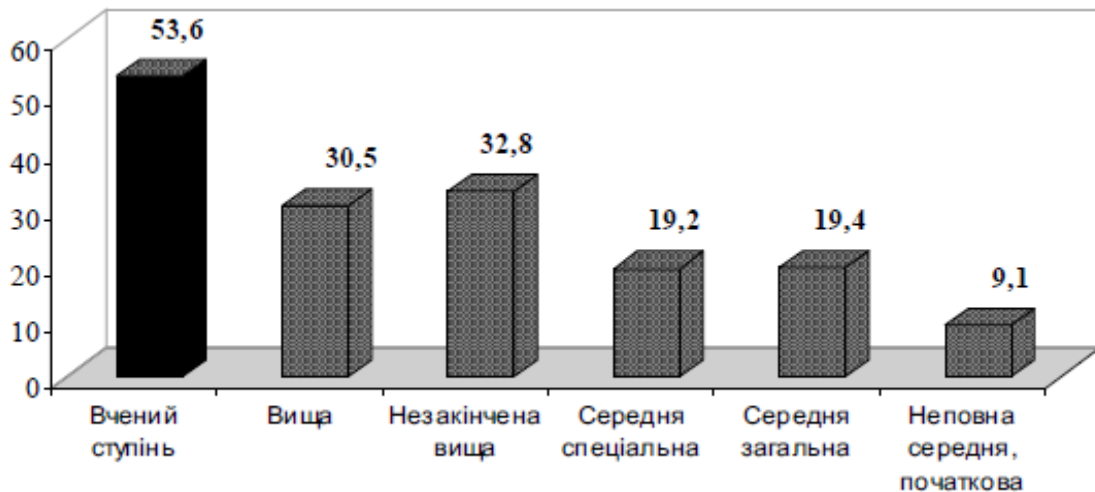

Рис. 1.4. Структура опитаних, які віднесли себе до середнього класу за рівнем освіти, %

Джерело: Антонюк В.П. Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні [67, с. 142].

Вивчення окремих верств населення Донецького регіону, проведене вітчизняними науковцями в 2002 р., дало подібний результат – за рівнем освіти основна частина тих, що відносять себе до середнього класу, представлена особами, які мають або середню спеціальну (44%), або вищу освіту (44%). Всі інші представники цієї групи мають повну середню освіту. За родом своїх занять серед них переважають громадяни, що є фахівцями з технічного профілю, а також у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я чи дошкільного виховання. Приблизно кожен сьомий з них працює у сфері бізнесу – є підприємцем чи найманим робітником. А кожен дев'ятий (11%) належить до непрацюючих пенсіонерів або до осіб, які не мають постійної роботи [4, с. 180].

Також серед різних категорій населення за рівнем освіти найбільша частка тих, які самоідентифікують себе із середнім класом, знаходиться у групі осіб з високим рівнем освіти (див. рис. 1.5). Зокрема серед громадян з ученим ступенем – 53,6%, вищою освітою – 30,5%, незакінченою вищою – 32,8%, середньою спеціальною – 19,4% [67, с. 143].

Рис. 1.5. Частка опитаних різних освітніх рівнів, які віднесли себе до середнього класу, %

Джерело: Антонюк В.П. Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні [67, с. 143].

Незважаючи на те, що лише вища освіта не може бути головною ознакою зарахування до середнього класу, разом з тим вважається, що її наявність майже у 2,5 рази знижує ризик переходу особи в категорію бідних людей і більш ніж у 1,5 рази підвищує перспективу отримання середніх доходів [68, с. 30].

III. Психологічні критерії:

1. Самоідентифікація. Самоідентифікація полягає у самостійному визначенні індивідом своєї належності до певного класу [69]. Деякі вчені стверджують, що в Україні впродовж останніх 10 років себе асоціюють з середнім класом близько 45-50% людей. Проте дана інформація не збігається з офіційними даними опитування домогосподарств, які проводить Держслужба статистики. На думку експертів, вищезазначені результати досліджень відображають лише потенційний середній клас, адже для справжнього йому не вистачає ще багатьох інших суттєвих ознак [70];

2. Соціально-економічне самопочуття. Під ним мається на увазі самооцінка рівня свого матеріального добробуту. За визначенням американського фінансиста Л. Вестон: «дохід середнього класу дає

можливість покрити всі потреби індивіда плюс деякі його побажання (які не є життєво важливими), при цьому дає можливість робити заощадження, працюючи на благо своєї країни та культури» [71]. Це визначення також підкреслює соціальну важливість існування середнього класу. Відповідно домогосподарства, котрі під час опитування Держслужби статистики оцінили свій рівень доходів як «було достатньо і робили заощадження» є потенційно належними до середнього класу.

3. Громадянська позиція. Громадянська позиція полягає у підтримці соціального порядку, соціальної стабільності, економічного процвітання та дотримання стандартів демократії (свобода слова, захист прав людини тощо). Вітчизняні дослідники називають цю властивість середнього класу «функціональною ознакою», адже вона відображає його роль та функції в суспільстві [16, с. 9]. Відповідно до вчення Аристотеля, «середні люди» повинні відрізнятися поміркованою громадянською позицією, спрямованою на збереження миру, забезпечення економічного процвітання, дотримання принципів демократії та справедливості [6, с. 508]. Це підтверджують соціологічні дослідження, котрі, наприклад, вказують що середній клас був основною рушійною силою мирної Помаранчевої революції. Ці люди, серед пересічних українців більш або менш незалежні фінансово, найбільшою мірою підтримали революцію як своєю особистою участю, інтелектуальним капіталом й технологіями, так і фінансово [72, с. 70]. Те саме стосується і Євромайдану – саме представники середнього класу виступили найактивнішими учасниками протестів, надавали матеріальну підтримку та чинили організований опір тодішньому режиму.

Закордонні дослідники також підтверджують визначальну роль саме середнього класу в боротьбі за демократичні, економічні свободи та за високий рівень життя для всього населення. Для прикладу, в США робітники з найменшою заробітною платою не отримують від приватних підприємців пенсій чи медичного страхування, відповідно вони і не можуть його втратити. Оскільки вони ніколи не отримували підвищення і ніколи не

розраховували, що їх реальні заробітки можуть зрости при їх житті, то вони і не можуть бути обмануті в своїх очікуваннях. Люмпен-пролетаріат не має політичного значення. Ці люди не роблять революцій, вони інертні. В США бідняки, як правило, навіть не ходять на вибори [73].

Натомість серйозне значення мають очікування середнього класу. Обмануті надії середнього класу викликають революції. Середній клас боїться, і в нього є на це причини. Багаті прошарки населення можуть оплачувати з своїх високих доходів приватну охорону, тоді як середньому класу залишаються небезпечні вулиці, погані школи, неприбране сміття та погіршення якості транспорту. Як висловився американський консервативний аналітик К. Філіпс: «Середній клас – це не певний рівень матеріального комфорту, а соціальна установка», – проте число індивідів, котрі підтримуватимуть цю установку буде невпинно скорочуватись, якщо вона не знайде певної матеріальної опори в дійсності [70].

В Україні є чимало досліджень стосовно ролі середнього класу у розбудові громадянського суспільства та загалом у політичному житті країни та її регіонів. Зокрема, дослідники вказують на недосконалість правового регулювання у сфері економічного розвитку, внаслідок якої неможливе утворення «середнього класу» як основи громадянського суспільства [74, с. 3]. Важливу роль середньому класу у розбудові демократії в Україні надають О.М. Петрищева [75], В.В. Грицанюк [76], В.М. Співак [77], О.А. Мельниченко [78], Л.М. Усаченко [79].

Отже, при дослідженні середнього класу суспільства варто виходити з існуючих критеріїв належності до середнього класу суспільства, які у загальному вигляді можна об'єднати у такі групи (див. дод. А): економічні критерії (розмір доходів, наявність власності, рівень матеріального добробуту, розмір витрат), соціальні критерії (професійний статус або посада, освіта), психологічні критерії (самоідентифікація, соціально-економічне самопочуття, громадянська позиція).

Зауважимо, що питання значущості критеріїв належності до середнього класу досі залишається дискусійним. Більшість дослідників вважають, що основними макрокритеріями належності до середнього класу є матеріально-майновий стан, освіта та професійно-кваліфікаційний статус, самоідентифікація або самооцінювання. При цьому, питання ваги кожного критерію або групи критеріїв стосовно інших ознак належності до середнього класу зазвичай не висвітлюється.

Таблиця 1.2

Фактори впливу на розвиток середнього класу суспільства

Групи	Фактори
Матеріально-майнові	Розмір реальної заробітної плати
	Розмір реальних середньомісячних грошових доходів та витрат на душу населення
	Реальні сукупні ресурси в розрахунку на одне домогосподарство
	Забезпечення власним житлом та показник житлового фонду на 1 особу
	Наявність власного автомобіля в домогосподарстві
	Кількість домогосподарств, котрі використовують наявні грошові ресурси на придбання путівок з метою відпочинку
	Кількість домогосподарств, що мають ресурси для заощадження – депозити в банках, купують цінні папери, валюту тощо
Освітньо-професійні	Доступність вищої та професійно-технічної освіти, її відповідність потребам ринку праці
	Чисельність в суспільстві працівників вищої кваліфікації, з дипломом кандидата або доктора наук
	Наявність міцного зв'язку «освіта-професія-дохід»
	Масова частка в суспільстві професіоналів та висококваліфікованих фахівців

Джерело: узагальнено та систематизовано автором

Стимулюючий вплив на вказані чинники шляхом ведення послідовної державної політики матиме безпосередній результат у вигляді збільшення частки суспільства, котра формуватиме «ядро» середнього класу. Слід підкреслити, що зростання реального рівня доходу, доступності власного житла та автомобіля веде за собою підвищення соціально-економічного самопочуття, що впливає на статистичні показники самоідентифікації з середнім класом суспільства. Високоякісна, затребувана на ринку праці освіта та професія перетворює громадянина на власника інтелектуального капіталу, що дає змогу зарахувати його в категорію «нового середнього класу».

Виходячи з означених критеріїв належності можна чітко сформулювати ключові фактори становлення та розвитку цілісного середнього класу в суспільстві, впливаючи на які можна забезпечити зростання ваги вказаної суспільної страти.

1.3. Методичні підходи до оцінювання середнього класу

Економісти, статистики, демографи та соціологи практикують такі підходи до визначення частки середнього класу в суспільстві (див рис. 1.6).

1) суб'єктивний – ґрунтується на принципі ідентифікації, тобто виходить із міркувань самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви чи класу вони належать, поділяється на:

а) метод самооцінювання (класової самоідентифікації) – дослідник пропонує респонденту оцінити своє становище по класовій шкалі;

б) метод оцінки ситуацій – дослідник пропонує респонденту виступити в якості експерта та оцінити класову приналежність іншої особи [70];

2) об'єктивний – визначає належність до класу на основі ознак, які не залежать від уявлень та переконань індивіда, а саме:

Рис. 1.6. Підходи до визначення частки середнього класу в суспільстві

Джерело: узагальнено та систематизовано автором

- а) матеріальні показники (розмір доходів, витрат, матеріального добробуту, форм дозвілля тощо);
- б) нематеріальні показники (освіта та професія, соціальний статус, громадянська позиція тощо).
- 3) комбінований (поєднання суб'єктивних і об'єктивних підходів).

Вітчизняна дослідниця О.І. Крикун виділяє дещо інші підходи до виокремлення середнього класу, а саме стратифікаційний та нестратифікаційний. Стратифікаційний підхід дозволяє визначити місце середнього класу в соціальній ієрархії, а нестратифікаційний – виявити специфічні риси та функції середнього класу [63, с. 6]. Відповідно можна провести паралелі між суб'єктивним підходом та стратифікаційним, адже вони обидва вказують на усвідомлення опитуваними своєї належності до середнього класу саме з точки зору соціальної ієрархії та власного місця в ній. Аналогічно нестратифікаційний підхід певним чином перегукується з

об'єктивним, адже обидва підходи виявляють специфічні ознаки належності певних домогосподарств до середнього класу.

Як суб'єктивний, так і об'єктивний підходи мають свої переваги та недоліки.

До переваг суб'єктивного підходу належить відсутність необхідності розробки детальних і точних критеріїв віднесення домогосподарства до того чи іншого класу. Відповідно також відпадає потреба в подальшій систематизації параметрів та визначення меж середнього класу. Досліднику, який використовує суб'єктивний підхід до визначення частки середнього класу – самоідентифікацію або метод оцінки ситуацій, потрібно лише скласти шкалу поділу на класи, визначити статистичну вибірку і провести опитування.

Проте суб'єктивний підхід має суттєвий недолік – недостатню точність вимірювання. Адже у випадку самоідентифікації або методу оцінки ситуацій основою визначення належності до певного класу є суб'єктивні уявлення індивіда, які є нестійкими і можуть кардинально відрізнятись в різних верств населення.

Ускладнює ситуацію відсутність чітко визначених на державному рівні критеріїв належності до середнього класу. Таким чином, під час проведення опитувань працівники Державної служби статистики вимушені пояснювати опитуваним громадянам класові відмінності ґрунтуючись на особистісних уявленнях та суб'єктивних твердженнях різних дослідників стратифікаційного поділу суспільства. Отже нестача єдиних офіційно затверджених критеріїв класового поділу збільшує імовірність помилкової відповіді респондента на питання «До яких верств населення Ви себе можете віднести?».

Водночас, як стверджують вітчизняні дослідники, у суспільстві простежується тенденція заниження свого реального рівня доходів. Ті, кого можна було б зарахувати до вищого класу, називають себе середнім, ті, кого можна вважати середнім, зараховують себе до рівня нижче середнього і

нижчого. Хоча однозначно це не можна оцінювати. Майже завжди має місце порівняння, або з країнами далекого і ближнього зарубіжжя, або з колишнім Радянським Союзом чи окремими регіонами пострадянського простору.

Хоча певна частина населення зараховує себе до середнього класу, за рівнем доходу до такого їх зарахувати не можна, незважаючи на те, що рівень освіти, загальний рівень культури досить високий. Певним чином на самоідентифікацію впливає й те, що в радянський час ці люди могли реально належати до середнього класу, і продовжують таким вважати себе і в даний час, незважаючи на те, що рівень їх доходу став значно нижчим [80, с. 112].

Об'єктивні методи також мають низку недоліків.

В США у 2008 р. річний прибуток середньостатичного американського домогосподарства становив 50 303 \$. Ця сума загнала б в борги родину з чотирьох осіб у Денвері, але в Китаї даний показник у вісім разів переважає відповідний для домогосподарства, котре належить до китайського середнього класу [69].

Відповідно до вищезазначеного, шляхи визначення середнього класу за розмірами доходів автором узагальнено до двох груп (див. рис. 1.7):

- I. Визначення за відносним показником доходу.
- II. Визначення за абсолютним (грошовим) показником доходу.

До методів визначення середнього класу за відносним показником доходу належать:

1. Метод, який базується на визначенні частки середнього класу за допомогою значення медіанного доходу. Західні науковці для визначення частки середнього класу в різних країнах з метою нівелювання матеріальних розбіжностей часто використовують даний метод.

Рис. 1.7. Шляхи визначення частки середнього класу в суспільстві за розмірами доходів

Джерело: узагальнено автором

Медіанний рівень доходу становить собою рівень доходів, який знаходиться в середині упорядкованого за зростанням середньодушових показників доходів населення ряду. При цьому відповідно половина населення отримує дохід більший за медіанний, а інша половина – менший [81].

Середній клас в такому разі визначається як частина суспільства, чий річний дохід на кожне домогосподарство знаходиться в певному дохідному інтервалі поруч з медіанним. Вперше медіанний метод для вимірювання середнього класу запропонував американський економіст Л. Туроу в 1987 р. Його класичне визначення середнього класу стверджує, що до вищевказаного класу в США належать усі домогосподарства, чий дохід потрапляє в інтервал від 75% до 125% від медіанного. Це самий метод згодом використовували Н. Бьордселл (2000) та С. Прессмен (2007), котрий зокрема досліджував стан середнього класу в розвинутих країнах Західної Європи та Північної Америки [73, с. 2]. Однак, вітчизняні дослідники стверджують, що якщо середній клас завжди визначається як одна третя, наприклад, розподілу доходів, то він відповідно не може зростати чи зменшуватися, оскільки завжди становить одну третину посередині [58, с. 40].

2. Метод, котрий базується на визначенні рівня доходу, який забезпечує базовий перелік потреб середнього класу.

Подібний підхід пропонує вітчизняний науковець Т. Ткаченко. Метод базується на задоволенні фізіологічних потреб та потреб у безпеці (за ієрархією потреб А. Маслоу). Тобто на визначенні здатності населення нормально харчуватися, придбати житло (в кредит) і товари тривалого користування.

Автор пропонує визначати дохід типового представника середнього класу як такий, що забезпечує:

- а) можливість сплачувати щомісячний кредитний платіж за житло;
- б) оплачувати комунальні послуги;
- в) повноцінно харчуватися (для забезпечення чого потрібно витратити близько 2-х прожиткових мінімумів на місяць).

Відповідно в 2008 р. Т. Ткаченко розрахувала межі доходу середнього класу на основі цін на вищезазначені потреби в місті Києві як такий, що становить від 1930 до 2300 доларів США (гривневий еквівалент на той час – 9650 – 11500 грн. на місяць). При цьому середня заробітна плата в січні 2008 р. в м. Києві становила 2576 грн. В підсумку автор робить висновок, що при такому рівні доходу розрахувати частку середнього класу в Україні неможливо, оскільки відсутні дані по таких порогових значеннях [7, с. 9].

У Росії середній клас пропонується визначати як домогосподарства, у яких грошові доходи перевищують їхні поточні витрати, що дає змогу заощаджувати. Цей метод використовував у 1997 р. Інститут соціальних та економічних проблем населення – науково-дослідний інститут Росії. Дослідження з'ясували, що у 1996 р. 20% населення Росії належали до середнього класу [58, с. 38].

Схожий підхід пропонує українська дослідниця Г.П. Рекун [72, с. 11]. Автором були уточнені загальні доходні ознаки формування середнього класу у частині диференціації двох складових. Перша складова дорівнює реальному обсягу прожиткового мінімуму, що спрямовується людиною на

задоволення власних фізіологічних потреб. Друга складова відповідає частині коштів, яку індивід може спрямувати на задоволення власних соціальних, культурних, духовних та інших потреб. Відповідно, наявність, відсутність та розмір другої складової зумовлюватиме віднесення індивіду до тієї чи іншої соціальної групи. За умови, коли друга складова дорівнює як найменше половині першої складової, тобто у розпорядженні індивіда якнайменше півтора розміри реального прожиткового мінімуму, то його потенційно можна віднести до соціальної групи, що може формувати середній клас [72, с. 11].

До методів визначення частки середнього класу в суспільстві, котрі базуються на абсолютних ознаках, відносять:

1. Метод визначення світового середнього класу. Вчені Б. Міланович та Ш. Їдзакі досліджували світовий середній клас, використовуючи показники національного доходу та статистику розподілу витрат, аналізували нерівномірність у розподілі доходу між індивідами на рівні континентів та регіонів (119 розвинених країн Латинської та Північної Америк, Африки та Західної Європи, згрупованих за рівнем доходів). Вчені використали коефіцієнт Джині, який широко застосовується в міжнародній порівняльній звітності і відповідно до класифікації Світового банку характеризує нерівномірність розподілу доходів у різних країнах: дуже високий ступінь нерівності в інтервалі 50-60%, високий – в інтервалі 40-50%, помірний – в інтервалі 30-40%, низький – в інтервалі 20-30%. Дослідники дійшли висновку, що вивчення нерівності між країнами важливіше, ніж вивчення її окремо всередині кожної з них. Автори поділили світ на три групи: багаті країни великої сімки (плюс ті, які мають аналогічний середній рівень доходу на душу населення), менш розвинені країни (чий середньорічний дохід на душу населення є рівним або меншим ніж аналогічний в Бразилії), та країни з середнім рівнем доходу (чий річний середній рівень доходу на душу населення знаходиться між аналогічними показниками в Бразилії та Італії). Таким чином світовий середній клас на думку Мілановича та Їдзакі

становлять особи, чий середній річний дохід на душу населення знаходиться в межах аналогічних показників між Бразилією (3470\$ у 2001 р.) та Італією (8 000\$ у 2001 р.), і у відсотковому співвідношенні становить 11% від населення світу [82, с. 167].

2. Метод визначення середнього класу на основі денного доходу. «Часто люди міркують про середній клас використовуючи при цьому свої уявлення про відповідний рівень життя та доходів в США або Західній Європі. Проте за такими нормами дуже незначна частка населення світу потрапляє у середній клас», – вважає американець А. Бенерджі, професор економіки Массачусетського технологічного інституту. Він стверджує, що доходи типового представника світового середнього класу становлять від 6 до 10 доларів на день. На його думку, представники середнього класу повинні дозволити собі придбати не просто найдешевші життєво необхідні речі, а й предмети комфорту: доволі непоганий телевізор, недорогої косметики тощо. При цьому вони мають певний вибір, оскільки їх доходи дозволяють його здійснювати. Заможні громадяни Уганди чи В'єтнаму водночас уже не є багачами в країнах Латинської Америки. А в США відповідний рівень доходів опускає людину нижче рівня бідності. Кожен багатій США є багатшим за більшість багатіїв у решті світу. З міркувань вченого випливає висновок, що норми доходів середнього класу, так само як і рівень матеріального добробуту, котрий відповідає такому для середнього класу, не можуть бути однаковими в різних країнах [83, с. 18].

Варто підкреслити, що методи визначення за абсолютним показником доходу застосовуються вченими лише для виокремлення світового середнього класу. Дослідники наголошують, що дохід членів середнього класу різних країн є різним, тому визначення за абсолютним показником доходу всередині окремо взятої країни не дає об'єктивних результатів для порівняння відсоткової частки вищезазначеного прошарку населення з аналогічним показником в інших державах.

Ще один спосіб, за допомогою якого можна оцінити чи люди входять до середнього класу чи ні, є аналіз того, на що люди витрачають гроші. Аналізуючи середній клас Росії, Г. Пархоменко (2002 р.) проаналізував структуру витрат і дійшов висновку, що сім'ї, які витрачають менше, ніж половину їхнього сукупного доходу на харчування, повинні вважатися середнім класом. Наприклад, мешканець середнього класу Москви витрачає у місяць від 700 до 800 дол. – зовсім як середній швед, з них на харчування від 200 до 300 дол. Ті, хто витрачає більше половини сукупного доходу на харчування, не можуть вважатися середнім класом, оскільки менше половини доходів не буде вистачати на довготермінові інвестиції [58, с. 39].

В зв'язку з відсутністю офіційно визначених (як в світі, так і в Україні) критеріїв виділення середнього класу, державні органи статистики проводять виокремлення частки середнього класу в суспільстві переважно за допомогою методу самоідентифікації. Зокрема, згідно з поясненням, поданим на офіційному сайті Бюро перепису населення США, вищевказаний інститут навіть не володіє офіційним визначенням терміну «середній клас». Тому, відповідно, не може дати відповідь щодо рівня доходів, який притаманний середньому класу [84]. Аналогічним є стан справ у нашій державі.

В Україні також на заваді адекватного оцінювання доходів громадян стоїть тінізація економіки. Про надмірну тінізацію економіки свідчить значення коефіцієнта Джині. Так, заданими звіту Світового банку стосовно 2009 р. Україна належить до групи країн із низьким значенням коефіцієнта Джині й, логічно, з не надто різною соціальною нерівністю. Проте соціологічні опитування продовжують переконувати у протилежному – у поглибленні різниці між доходами багатих і бідних, адже лише 5% опитаних українців не вбачають великої диференціації в доходах у країні. Отже, значення коефіцієнта Джині, попри всю його популярність, не повністю відображає реальну соціальну картину, особливо у країнах посткомуністичного штибу, де без урахування частки тіньової економіки не

можна адекватно оцінювати процеси розподілу та перерозподілу доходу [85, с. 33].

На підтвердження приховування українськими громадянами своїх доходів висловлюється вітчизняна дослідниця Г.П. Рекун. Вона стверджує, що у 1990 р. через заробітну плату перерозподілялося більше, ніж 53% ВВП, а у 2000 р. частка цього показника скоротилася до 42,3% [72, с. 9]. Таким чином, проведений аналіз свідчить, що за аналізований період відбулося істотне зменшення частки заробітної плати у ВВП. При цьому, слід нагадати, що за аналізований період відбулися істотні структурні трансформації в економіці: зросла частка нематеріаломістких виробництв та послуг, що мало зумовити динаміку зростання частки оплати праці у ВВП. Така тенденція відповідає процесам уникнення від виплат реального розміру зарплати через значне навантаження цього виду виплат обов'язковими платежами [72, с. 9].

Іншим матеріальним критерієм визначення середнього класу є добробут домогосподарства – наявність власного житла, автомобіля тощо. В такому разі варто звернути увагу на самооцінку статків українських громадян у контексті з'ясування реального рівня життя. Для дослідження соціальної нерівності використовують грошовий вимір вартості житла в разі ймовірного його продажу і сплати всіх боргів (дане питання міститься у відповідному опитувальнику ISSP). Отож, 4,5% опитаних мали б лише борги, а 16,6% заявили, що не є власниками будинку чи квартири. Щодо подальшого розподілу «грошового цензу» опитаних, то найбільше з них (15,9%) потрапили б у діапазон до 10 тис. доларів і вдвічі менше (по 7,4%) становлять дві групи тих, хто оцінив свої статки в діапазоні 10-20 тис. доларів і 20-30 тис. доларів відповідно [85, с. 42].

Наступні 6% опитаних оцінили свій майновий стан у межах 30-50 тис. доларів, і насамкінець найзаможніші (1,6% і 1,1%) виявилися власниками 50-70 тис. доларів і 70-100 тис. доларів відповідно. До вибірки потрапили навіть шість респондентів, статки котрих вимірюються в межах 100-200 тис. доларів.

Дещо більшим виявилось наповнення груп заможних і багатих при відповіді на запитання про готівковий обсяг усіх заощаджень, паїв та акцій, облігацій тощо. Так, у вибірці (N = 2000) виявилось десять осіб (0,4%), семеро з котрих свої фінансові можливості оцінили в діапазоні 70-100 тис. доларів і троє – у межах 100-150 тис. доларів. І тут, як і за відповідями на попереднє запитання опитувальника, найчисельнішою (чверть опитаних) виявилася група тих, у кого вільних коштів не було б у разі проведення зазначених фінансових операцій. До 5 тис. доларів оцінили свій скарб 14,4% респондентів, до 10 тис. доларів – 3,4%, 2% становила група із грошовими запасами від 10 до 20 тис. доларів і сумарно 1,5% виявилися власниками вдвічі більших скарбничок – 20-40 тис. доларів і 40-70 тис. доларів.

Таким чином, за самооцінками, українці не є ані заможними, ані тим паче багатими, а є здебільшого (23,4%) громадянами нижчого за середній матеріального рівня. Наскільки відвертими були наші громадяни, оцінюючи свої статки і грошові заощадження, судити дослідникам складно, оскільки респонденти часто не є відвертими у своїх відповідях і не помічають різниці між соціологічною анкетною і податковою декларацією. Однак, нерухомість у країні попри кризове цінове зниження залишається найвартіснішим майном, тож відповіді на перше з наведених запитань щодо грошової оцінки свого житла свідчать або про нещирість, або про необізнаність, або ж про неймовірне здешевлення житла за регіонами [85, с. 43].

У дослідженнях зі з'ясування реальних доходів українців на підставі видатків слід ураховувати рівень реалізації ними, за умов нинішньої доступності, своєї пристрасті до рухомого майна: за рівнем продажу нових автомобілів 2007 р. (542 тис. легкових автомобілів) Україна вийшла на сьоме місце в Європі після Німеччини, Росії, Великої Британії, Італії, Франції та Іспанії. Якщо в цьому разі далися ознаки спрощені умови кредитування (хоча попередніми роками теж зростав рівень автопродажу), то у разі придбання нерухомості маємо іншу картину. Для прикладу, кризового 2009 р., за даними Міністерства юстиції України, нотаріатом було завірено 225 тисяч угод

купівлі-продажу, що на 25% нижче за показники 2008-го й на 20% – за показники 2007 р., при цьому всі угоди купівлі-продажу минулого року, за даними Українського товариства оцінювачів, відбувались суто за рахунок власних накопичень громадян. Не надто знижують українці також свій туристичний потенціал у сенсі закордонного відпочинку та подорожей, уподобаних за часів незалежності. За даними Державної служби туризму і курортів, обсяг наданих туристичних послуг за 9 місяців 2009 р. зменшився лише на 8% порівняно з відповідним періодом 2008 р. і становив майже 5,8 млрд. грн.

Згідно з даними досліджень домогосподарств, рівень доходів, що офіційно заявляється, і рівень реальних витрат різняться, що робить використання економічного критерію як основного недоцільним [65, с. 218]. Очевидно, що про реальні доходи громадян краще судити за їх видатками. Різниця витрат і доходів, тобто тіньові доходи, 2005 р. мала від'ємне значення у загальній структурі доходів 70% населення України, а перевищення витрат над доходами характерне було лише для 8-10 децилів. Отже, за дослідницькими даними, майже третина внеску в дохідну нерівність у країні роблять саме ці найбільш забезпечені 30% за рахунок незареєстрованих доходів [85, с. 44].

Метод, котрий базується на нематеріальних чинниках, за основу бере професійно-освітній критерій та соціальний статус.

В деяких стратифікаційних системах освітній критерій належить до визначальних. Європейське суспільство маркетингових досліджень і вивчення громадської думки ESOMAR розробило систему міжнародної соціоекономічної класифікації населення, яка застосовується в інтернаціональних дослідженнях. Це відома система страт А, В, С, D, Е, де:

- А – високоосвічені топ-менеджери і професіонали;
- В – високоосвічені менеджери середньої ланки;
- С1 – високоосвічені службовці та кваліфіковані робітники, власники малого бізнесу;

- С2 – службовці з середньою спеціальною освітою, кваліфіковані робітники і власники малого бізнесу;
- D – малоосвічені кваліфіковані і некваліфіковані робітники і працівники сфери нефізичної праці;
- E – неосвічені працівники фізичної праці, фермери.

В даній стратифікаційній системі середнім класом можуть бути страти В, С1 і С2. З наведених визначень страт видно, що дохід не є головною класифікуючою ознакою в даному стандарті. Освіта «тягне» на Заході за собою все інше – соціальний статус, дохід, власність, місце проживання [86].

Але, як правило, вітчизняні демографи, соціологи та економісти рідко використовують даних метод. Підставою для критики слугує той факт, що в Україні більшість традиційних для західного середнього класу представників професійних груп (лікарі, вчені, інженери, педагоги, представники місцевого самоврядування тощо) за рівнем доходу (близько 150\$ для освітянина чи медпрацівника) і життєвими стандартами аж ніяк не вписуються у межі середнього класу. В структурі вітчизняного середнього класу натомість домінують представники малого та середнього бізнесу, менеджери, елітні верстви сфери фінансових послуг та ін. [87, с. 13].

Розподіл працівників за розмірами заробітної плати свідчить про відсутність залежності розміру зарплати від професійно-кваліфікаційного рівня працівників як у сфері послуг, так і виробництва [7, с. 9]. Наприклад, в установах освіти, де працівники мають високий кваліфікаційний та професійний рівень, забезпечений вищою освітою, у грудні 2007 р. лише у 13,1% працюючих нарахована заробітна плата перевищувала 2000 грн., в установах охорони здоров'я та соціальної допомоги ще менше – у 6,9%. Разом з тим серед зайнятих у сфері фінансової діяльності зазначена категорія складала майже половину [7, с. 9].

В результаті до повноцінного середнього класу експерти відносять три категорії – бізнес-верству, що її становлять дрібні і середні підприємці; середню ланку бюрократії; найбільш кваліфіковану частину спеціалістів

гуманітарного, технічного і соціального профілю, які працюють на успішних підприємствах і мають здебільшого тіньові доходи [67, с. 217].

Таким чином очевидно, що оптимальним є методика визначення частки середнього класу в суспільстві, котра використовує комбінацію з різних ознак.

О.І. Крикун пропонує використовувати три основні макрокритерії належності до середнього класу як основні і рівноважні:

- 1) освіта та кваліфікаційно-професійний статус;
- 2) матеріально-майнове становище;
- 3) самоідентифікація.

По кожному з критеріїв визначається окрема частка населення, котра належить до середнього класу.

Потім, відповідно, для визначення масштабів середнього класу в Україні пропонується застосувати умовний коефіцієнт середнього класу, який розраховується за такою формулою:

$$K_{mid} = \frac{\sum_{i=1}^n (0-5)}{N}, \quad (1.1)$$

де:

$\sum (0-5)$ – чисельність населення з концентрацією ознак належності до середнього класу;

N – чисельність населення країни у віці старше 25 років;

n – кількість ознак виокремлення середнього класу [63; с. 10].

Для визначення «середнього класу» вітчизняні дослідники на початку 2000-х запропонували агрегований індекс, який враховує доходи, нерухомість, освіту, статус, самовизначення, накопичення грошей. Для визначення агрегованого індексу одним з підходів може бути принцип «золотого перерізу», який заснований на збереженні гармонійної пропорції між цілим та його частками. Алгебраїчне знаходження «золотого перерізу» зводиться до розв'язання рівняння $a/X = X/(a - X)$, де:

$$X = aM(\sqrt{5} - 1)/2 = 0,618Ma, \quad (1.2)$$

Відношення X до a може бути також відбито приблизно дробами $2/3$, $3/5$, $5/8$, $8/13$, $13/21$ і т.п., де 2, 3, 5, 8, 13... – так звані «числа Фібоначчі». Модель критерію оцінки ступеня досягнення гармонійної пропорції є такою:

$$K_i = P_i^*/P_i^o \rightarrow K^* = 0,618 + \dots, \quad (1.3)$$

де: K^* – коефіцієнт пропорційності;

K^* – коефіцієнт гармонійної пропорції цілого та його найбільшої частини; P^* – показник найбільшої частини цілого; P^o – показник цілого; i – індекс структурного рівня системи [53, с. 109].

Послідовність розрахунку структурних показників визначення середнього класу виконується за принциповою схемою «від цілого до часткового» (рис. 1.8):

Рис. 1.8. Схема послідовності розрахунку структурних показників

Джерело: Бондар І. К. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення [58, с. 111].

Показниками вагомості є доходи, нерухомість, освіта, статус, самовизначення та інші. В сумі показники індексу дорівнюють одиниці. Найбільшу частку має займати показник доходів – до 0,618 (або 61,8%), решта – 0,382, з них показник нерухомості – від 0,275 до 0,309 від цілого (одиниці), показник освіти – до 0,1545, показник самовизначення – до 0,072, інші показники – 0,036 відповідно. Тут наведені значення структурних показників для ідеальної гармонійної пропорції.

Методично кожна інтегральна характеристика є групоутворюючою і має в своїй сутності самостійне значення. Але в комплексі цих ознак більш важливими виступають показники професійно-кваліфікаційного статусу, матеріального благополуччя і самоідентифікація. Вони можуть слугувати каркасом, на який будуть «нанизуватись» інші ознаки, і первинними ідентифікаторами груп, які відносяться до середнього класу [58, с. 111].

Вітчизняними науковцями була розроблена розширена методика оцінки масштабів українського середнього класу на основі концентрації ознак. Суть цієї методики полягає у виявленні тих основних соціальних груп населення, які б більшою мірою відповідали традиційним ознакам середнього класу. Першим кроком пропонується розрахувати критерії віднесення до середнього класу. Зрозуміло, що ці критерії будуть побудовані на оцінці концентрації ознак середнього класу, тому можна запропонувати такий алгоритм [25, с. 151]:

- розраховуються рівні концентрації традиційних характеристик середнього класу;
- встановлюється стратифікаційна границя середнього класу за ознаками приналежності до нього.

Для вирішення першого завдання необхідно побудувати змінні концентрації ознак середнього класу [25, с. 151].

1. Змінна X_1 що ідентифікує середній клас за ознакою «доходи (витрати)». До потенційного середнього класу належать усі особи, що мають середній розмір сукупних еквівалентних витрат (котрий пропонується

розраховувати за природними розривами) у розрахунку на умовно дорослого $X1=1$;

$X1 = 2$, якщо особа вільні кошти накопичує або використовує на розвиток підприємництва;

$X1 = 3$, якщо особа вільні кошти використовує на придбання побутової техніки або автомобіля.

2. Змінна $X2$, що ідентифікує середній клас за ознакою «володіння нерухомим майном». Алгоритм розрахунку $X2$ включає в себе такі кроки:

$X2=1$, якщо в особі є у приватній власності квартира або індивідуальний будинок;

$X2=2$, якщо в особі є у власності земельна ділянка (земельний пай) більше одного гектара;

$X2=3$, якщо в особі у приватній власності є житло та земельна ділянка більше одного гектара.

3. Змінна $X3$, що ідентифікує середній клас за ознакою «володіння рухомим майном». Визначення наявності рухомого майна, характерного для середнього класу, є досить проблематичним внаслідок трудомісткості порівняння кількісних та якісних характеристик. Тому доцільно розглядати лише класифікуючий елемент — кількісні характеристики товарів тривалого вжитку.

Отже, $X3=1$, якщо у володінні особи є розширений набір товарів тривалого вжитку;

$X3=2$, якщо у володінні особи є одночасно розширений набір товарів тривалого вжитку та хоча б один предмет з набору престижних товарів тривалого вжитку;

$X3=3$, якщо у володінні особи є розширений набір товарів тривалого вжитку та престижний набір товарів тривалого вжитку одночасно [25, с. 152].

4. Змінна $X4$, що ідентифікує середній клас за професійно-кваліфікаційним статусом належить до числа найбільш значимих та може

фіксувати професійно-кваліфікаційний статус середнього класу за рівнем освіти та соціально-економічним статусом на ринку праці.

Таким чином, дана змінна має комплексний характер та формується в залежності від первинних значень двох змінних: освіти та статусу на ринку праці.

Тому $X_4=1$, якщо особа має вищу освіту;

$X_4=2$, якщо особа має високий соціально-економічний статус на ринку праці;

$X_4=3$, якщо особа має вищу освіту та високий соціально-економічний статус на ринку праці.

Завдяки цій змінній можна отримати індивідуальні характеристики окремих осіб. За необхідності вони можуть трансформуватися в характеристики домогосподарств.

Член домогосподарства відповідає професійно-кваліфікаційному статусу середнього класу, якщо:

– за основним місцем роботи він є керівником вищої чи середньої ланки або підприємцем;

– на додатковому місці роботи займає посаду, що вимагає обов'язкової наявності вищої освіти.

Таким чином ідентифікується кожен з членів домогосподарства, а потім ці характеристики трансформуються в родинні. Змінні відносно домогосподарства розраховуються таким чином:

$X_4=1$, якщо в домогосподарстві є хоча б одна особа з високим професійно-кваліфікаційним статусом;

$X_4=2$, якщо в домогосподарстві є дві та більше особи з високим професійно-кваліфікаційним статусом;

$X_4=3$, якщо в домогосподарстві всі особи старше 25 років мають високий професійно-кваліфікаційний статус.

Відповідно до особливостей проведення дослідження доцільним може бути використання як індивідуальних, так і колективних (для

домогосподарства в цілому) характеристик наявності професійно-кваліфікаційного статусу, що відповідає середньому класу.

5. Змінна X_5 , що фіксує успішність економічної поведінки в умовах ринкової економіки. Використовуваний масив даних має інформацію, що прямо характеризує статусну самоідентифікацію респондентів. База даних містить розподіл відповідей на питання: до яких верств населення вони себе відносять, тому алгоритм розрахунку є найпростішим та зводиться до: $X_5=1$, якщо особа ідентифікує себе із середнім класом [25, с. 153].

Для реалізації другого етапу пропонується для оцінки рівня концентрації ознак середнього класу розрахувати підсумкову змінну MID:

$$MID = X_1 + X_2 + X_3 + X_4 + X_5, \quad (1.4)$$

де:

$MID = 0$, якщо всі ознаки середнього класу відсутні;

$MID = 1$, якщо є будь-яка з перерахованих ознак середнього класу;

$MID = 2$, якщо є дві ознаки приналежності до середнього класу;

$MID = 3$, якщо є три ознаки приналежності до середнього класу;

$MID = 4$, якщо є чотири ознаки приналежності до середнього класу;

$MID = 5$, якщо є всі п'ять ознак приналежності до середнього класу,

тобто «класичний середній клас».

Перший рівень концентрації пропонується розглядати як помилку включення, а потенціал приналежності до середнього класу розцінювати як близький до нульового, тобто вірогідність трансформації у класичний середній клас соціальних груп населення, що мають лише одну ознаку середнього класу із запропонованого набору ознак (п'ять критеріїв), дуже низька.

Соціальну групу, що має дві ознаки приналежності до середнього класу, відносимо до групи з низьким потенціалом середнього класу, а ті, що мають три та більше ознак, можуть класифікуватися як групи з високим потенціалом середнього класу.

Загалом вітчизняні науковці пропонують власні методичні розробки стосовно визначення частки середнього класу у суспільстві. Окрім розглянутих вище, відзначимо інші вагомі розробки, авторами яких є О.В. Симончук [88], Н.В. Коваліско [89], О.М. Кузьмук [90], Р.П. Задорожна [91], І.П. Булеєв [92], М.В. Панга [93], О.Б. Балакай [94].

Слід звернути увагу, що сьогодні в Україні не існує необхідної інформаційної бази, яка б дозволила повною мірою виділити групи населення, що мають основні характеристики середнього класу та дослідити особливості формування українського середнього класу. Для проведення аналізу найбільш прийнятними є дані обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Державною службою статистики України з 1999 р. на постійній основі. Хоча це обстеження не дає можливості точно визначити групи населення з ознаками належності до середнього класу або групи потенційних представників цієї страти, воно являє собою єдине доступне джерело акумульованої інформації про доходи, майно, рівень освіти та соціально-економічний статус особи. Тому проведене дослідження процесів формування середнього класу в Україні ґрунтується на матеріалах цих обстежень [25, с. 154].

Підсумовуючи проведений аналіз методичних підходів щодо оцінки розвитку та частки середнього класу суспільства, слід зауважити:

1. Дослідження розподілу домогосподарств України за розмірами середньодушових грошових витрат було припинено Державною службою статистики України починаючи з 2007 року. Аргументом виступив факт, що доходи почали переважати розмір витрат домогосподарств, тому подальший розподіл домогосподарств за витратами є недоступним для дослідження [95, с. 2]. Цей фактор унеможливило здійснити оцінку частки середнього класу за показником середньодушових грошових витрат за останні вісім років, оскільки статистична інформація такого типу не публікувалася.

2. Визначення частки середнього класу суспільства за відносними показниками доходу (прожитковий мінімум, медіанний рівень доходу тощо) для українського суспільства є неактуальним. Це пов'язано з:

- невідповідністю показників прожиткового мінімуму та набору споживчого кошику реальним потребам людини;
- тінізацією доходів населення, що впливає на відповідність зафіксованого статистикою медіанного доходу і реального медіанного доходу населення. Це явище не дає можливості використовувати підхід до оцінки середнього класу, запропонований Л. Туроу.

3. Відповідно до попереднього пункту, більш актуальним є виділення середнього класу за абсолютними показниками доходу (тобто використовуючи грошові еквіваленти для встановлення нижньої та верхньої межі доходу середнього класу). Враховуючи нестабільність національної валюти в Україні, при огляді темпових показників розвитку середнього класу в часовому розрізі рекомендовано враховувати курс долара до гривні для адекватного оцінювання зміни реального доходу громадян протягом років.

4. Враховуючи думки багатьох вітчизняних науковців щодо ймовірного приховування реальних доходів домогосподарствами України, необхідно при дослідженні середнього класу обов'язково враховувати й інші матеріальні показники належності до середнього класу – наявність власного житла, автомобіля, цінних паперів, витрати на придбання путівок в санаторії та бази відпочинку тощо.

5. Деякі автори звертають увагу на різну вагомість показників належності до середнього класу [58, с. 111]. Це робить доцільним подальше вивчення проблеми значущості критеріїв належності до середнього класу та обов'язкового врахування її при використанні об'єктивних методів визначення частки середнього класу в суспільстві.

6. Для точнішого оцінювання розвитку середнього класу необхідно проводити регулярні щорічні статистичні дослідження з метою виокремлення та підрахунку як «ядра» середнього класу (прошарку суспільства з

максимальною концентрацією ознак належності до середнього класу), так і його «резерву» або «периферії» (тобто домогосподарств, яких можна віднести до середнього класу лише за деякими критеріями оцінювання).

7. За відсутності таких щорічних регулярних опитувань оцінити темпи розвитку середнього класу протягом тривалого часового періоду можна лише за окремими критеріями належності до даної страти. Звернемо увагу, що Державною службою статистики України на регулярній основі з 1999 року для вивчення частки середнього класу в українському суспільстві використовується лише суб'єктивний метод самоідентифікації.

Висновки до розділу I

1. Наукові проблеми дослідження середнього класу мають глибокі історичні корені, що сягають античних часів. У світовому масштабі середній клас є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук. В сучасній українській науці активізація досліджень пов'язана із корінною зміною наукових парадигм у пострадянський період і здійснюються, як правило, в рамках вітчизняної економіки, соціології, демографії та політології.

2. Спільною ознакою існуючих схем соціальної стратифікації суспільства є наявність у них трьох головних класів: вищого, середнього та нижчого; виникнення інших класів відбувається за рахунок додавання шарів або страт, які лежать усередині якогось основного класу. Утворення широкого за обсягом середнього класу сталося лише в ХХ ст. Важливим для розуміння внутрішнього змісту середнього класу є трактування категорій «старий середній клас» та «новий середній клас». До першої з них відносять дрібних та середніх підприємців, часто фермерів, – традиційних представників середнього класу. «Новий середній клас» – це менеджери та спеціалісти високого рівня, переважно з вищою освітою (так званий «вищий середній клас»), а також вчителі, медсестри, офісні працівники, продавці тощо («нижчий середній клас»).

3. Середній клас суспільства різних держав, незважаючи на наявні відмінні риси, володіє також певними спільними ознаками. Середній клас різних суспільств має відмінності не лише щодо рівня матеріального добробуту, але і щодо своєї функції у суспільному житті. Водночас наявність спеціальної освіти та високий професійний статус є характерними ознаками представника середнього класу. Ознаки середнього класу взаємообумовлені та взаємопов'язані, саме їхня сукупність і дозволяє йому виконувати відповідні суспільні функції. Залежно від економічної ситуації та домінуючих ідеологічних принципів у різних суспільствах розрізняються і акценти на окремих ознаках середнього класу. За твердженням більшості українських науковців, такий соціальний клас, який би повністю відповідав усім ознакам середнього класу в суспільствах економічно розвинутих країн, в Україні на стадії зародження, однак існують окремі групи, які мають частину необхідних ознак.

4. До основних критеріїв належності до середнього класу належать: матеріальні цінності (перш за все житло, власний автомобіль, земля тощо) та середній рівень доходу; освітній рівень, високі професійний та соціальний статуси; самоідентифікація себе з середнім класом.

5. Узагальнено головні критерії належності до середнього класу суспільства:

І. Економічні критерії: а) розмір доходів та рівень матеріального добробуту (наявність сучасної побутової техніки, власного житла та автомобіля, повноцінного харчування тощо); б) наявність власності, адже середній клас – це перш за все власник засобів виробництва, капіталу, інтелектуальних цінностей; в) розмір витрат – в українських реаліях, враховуючи рівень тінізації економіки та небажанні людей висвітлювати правдивий обсяг своїх доходів, поділ суспільства на класи за витратами є потенційно точнішим, ніж поділ на класи за розміром доходу; г) форми дозвілля (способи проведення вільного часу) – представники середнього та вищого класу мають доступ до таких форм дозвілля, які пов'язані з

фінансовими витратами: відвідування ресторанів, кіно, театрів, нічних клубів, магазинів та кінотеатрів.

II. Соціальні критерії: а) професійний статус або посада – одна з визначальних характеристик «класичного» представника середнього класу, однак в сучасній Україні наявність високої посади для конкретної особи не передбачає автоматичне віднесення її до даної категорії – як через недостатній рівень доходів, так і часто через низький рівень освіти та культурної поведінки; б) освіта – представники середнього класу зазвичай мають вищу або середню спеціальну освіту, проте окремі з них можуть мати лише загальну середню освіту (деякі приватні підприємці, продавці, офісні працівники).

III. Психологічні критерії: а) самоідентифікація, що полягає у самостійному визначенні індивідом своєї належності до певного класу; б) соціально-економічне самопочуття – під ним мається на увазі самооцінка рівня свого матеріального добробуту; в) громадянська позиція – полягає у підтримці соціального порядку, соціальної стабільності, економічного процвітання та дотримання стандартів демократії (свобода слова, захист прав людини тощо).

6. Економісти, статистики, демографи та соціологи практикують такі підходи до визначення частки середнього класу в суспільстві: 1) суб'єктивний – ґрунтується на принципі ідентифікації, тобто виходить із міркувань самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви чи класу вони належать. Сюди входять: а) метод самооцінювання (класової самоідентифікації) – дослідник пропонує респонденту оцінити своє становище по класовій шкалі; б) метод оцінки ситуацій – дослідник пропонує респонденту виступити в якості експерта та оцінити класову приналежність іншої особи; 2) об'єктивний – визначає належність до класу на основі ознак, які не залежать від уявлень та переконань індивіда, а саме: а) матеріальні показники (розмір доходів, витрат, матеріального добробуту, форм дозвілля тощо); б) нематеріальні показники (освіта та професія, соціальний статус,

громадянська позиція тощо); 3) комбінований (поєднання суб'єктивних і об'єктивних підходів).

7. Для дослідження середнього класу в сучасному українському суспільстві доцільно використовувати методи, котрі базуються як на матеріальних, так і на нематеріальних чинниках, беручи в основу матеріальне становище населення, професійно-освітній критерій та соціальний статус. Все більше дослідників схиляються до думки, що головними критеріями є освітньо-кваліфікаційні характеристики населення однак, якщо у країнах з розвинутою економікою освіта «тягне» за собою все інше – соціальний статус, дохід, власність, місце проживання, то в Україні більшість традиційних для західного середнього класу представників професійних груп (лікарі, вчені, інженери, педагоги, представники місцевого самоврядування тощо) за рівнем доходу (близько 150\$ для освітянина чи медпрацівника) і життєвими стандартами аж ніяк не вписуються у межі середнього класу. В структурі вітчизняного середнього класу натомість домінують представники малого та середнього бізнесу, менеджери, елітні верстви сфери фінансових послуг та ін.

8. Станом на сьогодні в нашій державі немає повної статистичної інформації та опитувань на регулярній основі, що б дозволило чітко виокремити страту населення, котра володіє головними характеристиками належності до середнього класу суспільства, та встановити специфіку формування і розвитку українського середнього класу. Для проведення аналізу найбільш прийнятними є дані обстеження умов життя домогосподарств України, яке проводиться Державною службою статистики України з 1999 р. на постійній основі. Дане опитування не дає змоги чітко виокремити домогосподарства з ознаками належності до середнього класу, або хоча б прошарок імовірних його представників.

Результати даного розділу опубліковані у роботах [96-99].

РОЗДІЛ II

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз матеріального добробуту і якості життя населення як ознаки належності до середнього класу та оцінка економічних факторів його розвитку

Доходи населення є економічною основою відтворення та розвитку середнього класу. На сучасному етапі одним із найбільш важливих завдань державної соціальної політики України є забезпечення неухильного та динамічного зростання реальних доходів усіх верств населення, подолання бідності та створення умов для формування середнього класу [100, с. 1].

Питання розрахунку відсоткової частки середнього класу в суспільстві за показниками матеріального добробуту є актуальним і відкритим. Вчені досі не дійшли спільної думки щодо оптимального методу визначення частки середнього класу за доходами та матеріальною власністю.

Аналізуючи методи обчислення відсоткової частки середнього класу за доходом їх можна поділити на дві групи:

I. Визначення за абсолютними (вираженими у сталих грошових межах) показниками доходу. Методи базуються на виокремленні середнього класу в суспільстві на основі меж доходу, котрі відображені у конкретному грошовому вимірі.

II. Визначення за відносними показниками доходу. Це методи, за якими відсоткова частка середнього класу обчислюється відштовхуючись від меж доходу, котрі встановлюються на базі змінних економічних показників.

За допомогою першого підходу на прикладі Карпатського економічного району обчислено відсоткову частку середнього класу. Зокрема, використано методи, що базуються на грошових показниках доходу. Це:

1. Метод визначення світового середнього класу Мілановича-Їдзакі (світовий середній клас становлять особи, чий середній річний дохід на душу населення знаходиться в межах аналогічних показників між Бразилією (3470 \$) та Італією (8000 \$), і у відсотковому співвідношенні становить 11% від населення світу).

2. Метод виокремлення середнього класу на основі денного доходу за А. Бенерджі. Професор економіки Массачусетського технологічного інституту стверджує – доходи типового представника світового середнього класу становлять від 6 до 10 доларів на день.

3. М. Ревеліон зауважив, що якщо спробувати поєднати обидва вищевказані методи, то ніхто в світі не належатиме до середнього класу. Автор пояснює це тим, що діапазони Мілановича-Їдзакі та Бенерджі не перекриваються між собою. Адже у 2005 році загальні середньодушові витрати в Бразилії становили 12\$ на день (нижня межа за методом Мілановича-Їдзакі перевищує верхню межу Бенерджі) [73, с. 3]. Тому автор переконує нас, що потрібно розмежовувати поняття «середній клас розвинутих країн» і середній клас країн, що розвивається. Середній клас країн, що розвиваються – це прошарок населення, яке не є бідним за стандартами країн, що розвиваються, але є бідним за стандартами багатих країн [73, с. 4].

В свою чергу, М. Ревеліон пропонує встановити межі загального денного середньодушового доходу середнього класу 2-13\$ на день. Аргументується це тим, що медіанний рівень бідності в країнах, що розвиваються, становить 2\$/день за даними Світового банку. Верхня межа середньодушового загального доходу в 13\$/день дорівнює грошовому виміру межі бідності у США. При цьому жодна особа не належатиме до середнього класу розвинутих країн, якщо її середньодушовий загальний дохід не перетне межу в 13\$/день (і цей показник є близьким до нижньої межі, встановленої Мілановичем-Їдзакі). При цьому виділяється нижня дохідна межа верхньо-

середнього класу, котра дорівнює верхній межі бідності країн, що розвиваються, і становить 9\$/день (в Уругваї).

4. Н. Бьордселл, президент Центру Світового розвитку, запропонувала новий підхід до обчислення відсоткової частки середнього класу. На думку автора до середнього класу належать всі, хто має загальний середньодушовий дохід 10\$ на день, але не входить до 5% найбагатших верств населення. Проте її підхід одразу піддався нищівній критиці, адже за цим визначенням, наприклад, в Індії середній клас відсутній як такий – бо статистика стверджує, що кожен індієць з середньодушовим загальним доходом в розмірі 10\$ на день входить до 5% найбагатшого населення країни [101].

5. Вітчизняна дослідниця Т. Ткаченко пропонує метод, що базується на задоволенні фізіологічних потреб та потреб у безпеці (за ієрархією потреб А. Маслоу). Межі доходу середнього класу у 2008 р. були розраховані на основі цін на місті Києві, і визначені його як такі, що становили від 1 930 до 2 300 доларів США в місяць (гривневий еквівалент на той час – 9 650-11 500 грн. на місяць).

Спробуємо тепер перевести запропоновані авторами дохідні межі середнього класу в гривневий еквівалент. Для зручності порівняння з даними Держслужби статистики варто також перевести ці межі в показники місячного середньодушового загального доходу, замість річного або денного. Для перерахунку в гривні використаємо офіційний курс НБУ. Він становив 8 грн. за 1 долар (20.02.2012) та 24 грн. (01.03.2015) в час проведення розрахунків автором.

Для початку обчислень встановлюється середньорічна тривалість одного місяця. Адже в залежності від кількості днів (31 чи 30), результати перерахунку денного доходу в місячний будуть відрізнятися.

Перерахунок буде здійснюватися за формулою:

$$TM = \frac{M1 \times 31 + M2 \times 30}{KM}, \quad (2.1),$$

де:

ТМ – середня тривалість місяця;

М1 – кількість місяців тривалістю 31 день;

М2 – кількість місяців тривалістю 30 днів;

КМ – кількість місяців у році.

Після проведення розрахунків отримуємо середньорічну тривалість місяця (ТМ) – 30,58 дня.

Переведення запропонованих науковцями дохідних меж з доларів, зароблених за день або за рік, у традиційні для української статистики загальні місячні доходи в гривнях, ми будемо здійснювати за такими формулами:

$$МД = Д1 \times Гр \times ТМ, \quad (2.2),$$

$$МД = \frac{Д2 \times Гр}{12}, \quad (2.3),$$

МД – загальний місячний дохід у гривнях;

Д1 – дохід у доларах за день;

Д2 – дохід у доларах за рік;

ТМ – середня тривалість місяця;

Гр. – офіційний курс НБУ (кількість гривень за 1 долар).

Далі, в таблиці 2.1, подані результати відображення меж середнього класу на основі гривневих показників середньодушового загального доходу.

Державна служба статистики України до 2012 р. верхньою групою населення за середньодушовим місячним доходом визначала 1920 грн. і вище, а починаючи з 2012 р. – 3720 грн. і вище. Однак і ця цифра, зважаючи на поточний кризовий стан економіки держави, не може слугувати нижньою межею доходів представника середнього класу. Таким чином, визначити частку середнього класу в Карпатському економічному районі за методами Мілановича-Їдзакі та Т. Ткаченко неможливо. Причиною є брак інформації про розподіл середньодушового загального місячного доходу в даному діапазоні. Те саме стосується методики Н. Бьордселл. При цьому доволі

вірогідним може бути включення всіх громадян з середньодушовими місячними загальними доходами вище 7320 грн. (2440 за курсом 8 грн./\$) – нижня межа доходів середнього класу на думку Бьордселл – в частку саме тих 5% найбагатших громадян, котрі мали б становити «вищий», заможний клас. Додатково слід зазначити, що вказані вітчизняною дослідницею Т. Ткаченко межі середнього класу значно перевищують світові межі середнього класу, котрі пропонують закордонні дослідники.

Таблиця 2.1

Дохідні межі середнього класу в світі за твердженнями сучасних дослідників

Межі доходу Метод	Межі загального середньодушового доходу (в дол. США)	Межі загального місячного середньодушового доходу (в гривнях за курсом 8 грн./\$)	Межі загального місячного середньодушового доходу (в гривнях за курсом 24 грн./\$)
За Мілановічем – Їдзакі	Від 3470 до 8000 на рік	2308 – 5320	6924 – 15960
За А. Бенерджі	Від 6 до 10 на день	1464 – 2440	4392 – 7320
За М. Ревеліоном	Від 2 до 12 на день	488 – 2928	1464 – 8784
За Н. Бьордселл	Від 10 на день і вище, за винятком найбагатших 5% населення	2440 – ?	7320 – ?
За Т. Ткаченко	Від 1930 до 2300 на місяць	15 401 – 18 354	46 203 – 55 062

Джерело: узагальнено та розраховано автором

В цьому контексті слід зауважити, що споживчий кошик (розмір прожиткового мінімуму, який лежить в основі визначення стандартів оплати праці, прив'язаний до її вартості) виходячи з аналізу її складу, розрахований всього лиш на мінімальну підтримку життя і діяльності людини. До того ж

вагома частина української економіки перебуває в тіні (45% ВВП в 2012 р. [102], 40% у 2014 р. [103]).

«Лазівки» недосконалого законодавства дозволяють безкарно приховувати значну частину доходів підприємств, виплачувати «сірі» зарплати, а чиновникам різних рангів (багато з яких можуть бути представникам середнього класу) – вдало маневрувати на межі повноважних і корупційних дій. Усе це дозволяє припустити, що реальний рівень доходів громадян є дещо вищим як від фіксованого статистикою, так і соціопитуваннями.

Як зазначалося вище, методи визначення за абсолютним показником доходу застосовуються вченими переважно для виокремлення світового середнього класу, адже дохід членів середнього класу в різних країнах є різним, тому застосування однакових грошових меж доходу середнього класу не дає об'єктивних результатів.

Показовою є думка самих громадян про те, яким повинен бути дохід представника середнього класу. Держслужба статистики України проводить щорічне вибіркоче обстеження умов життя домогосподарств України та її регіонів. На питання про величину доходу представника середнього класу більшість опитаних вибрали варіант «більше 5000 грн.», до того ж частка респондентів, що вибрали цей варіант, зросла за 6 років більше ніж у 3 рази, набагато випередивши індекс споживчих цін в регіоні та в країні загалом.

Зауважимо, що починаючи з 2013 р. в зазначеній анкеті категорію «більше 5000 грн.» диференційовано на 9 категорій з кроком у 1000 грн. Найвірогіднішим розміром доходу представника середнього класу респондентами обрано варіант «понад 13 000 грн.» – так відповіли 25,1% опитаних загалом в Україні та 24,1% – у Карпатському економічному районі (КЕР) [108].

Для кількісного визначення частки середнього класу в КЕР використаємо офіційні статистичні дані. При дослідженні рівня життя Держслужба статистики України, групуючи за доходами опитувані

домогосподарства, нижню межу верхньої доходної групи було визначено у розмірі 1920 грн. (1,75 прожиткового мінімуму).

Таблиця 2.3

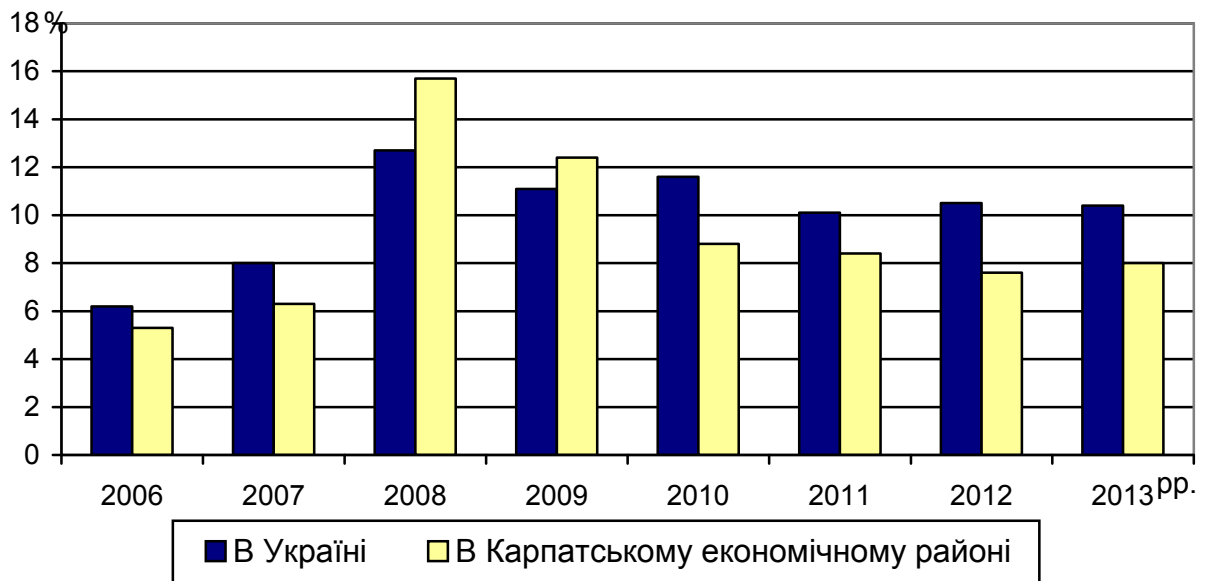
Розподіл відповідей респондентів про величину доходу, що відповідає майновому статусу представника середнього класу в Україні та Карпатському економічному районі, 2006-2014 рр., %

Роки Регіони	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
<i>4500–5000,0 грн</i>									
В Україні	8,7	11,0	16,7	15,6	21,9	14,6	12,6	18,8	17,8
В Карпатському економічному районі	15,0	20,0	20,6	16,7	17,0	15,3	10,2	19,9	16,7
<i>Більше 5000 грн</i>									
В Україні	14,7	31,2	49,1	52,8	59,1	70,3	78,7	81,2	82,2
В Карпатському економічному районі	22,8	31,2	49,3	48,0	42,9	64,7	75,3	80,1	83,3

Джерело: за матеріалами щорічних опитувань Держслужби статистики України [104-108]

За даними статистики, в 2011 р. 10% домогосподарств Карпатського економічного району і 29,4% усіх домогосподарств України мали середньодушовий місячний дохід вище цього рівня. Подальший розподіл вище межі 1920 грн. Державна служба зайнятості України почала приводити тільки у 2012 р. Було виділено групи з доходами 1920-2280 грн. (14,4 та 16,6% у 2012 та 2013 рр. відповідно), 2280-2640 грн. (9,4 і 10,4%), 2640-3000 грн. (5,6 і 6,7%), 3000-3360 грн. (3,0 і 4,3%), 3360-3720 грн. (2,2 і 2,0%) і більше 3720 грн. (4,1 і 5,1%) (сумарна частка домогосподарств з доходами вище 1920 грн. – 38,7 % (45,1% у 2013 р.) [95; 103]. Така градація доходних

груп краще підходить для аналізу та визначення середнього класу за економічними критеріями. Проте тут запрошується пропозиція для статистичних обстежень підвести під спільний знаменник градації груп за наявними доходами і груп, пропорованих для визначення представників середнього класу. Тим більше, що встановлення меж доходу середнього класу на основі таких офіційних статистичних даних не є можливим.

Рис. 2.1. Частка респондентів, які вказали, що рівень їхнього доходу достатній, і вони робили заощадження, % [за 103; 106; 108].

Децо інший зріз визначення представників середнього класу за доходом представлено за результатами аналізу оцінок респондентів рівня свого доходу. Загалом по країні в 2013 р. 10,4% опитаних вказали, що рівень їхнього доходу достатній, і вони робили заощадження (в КЕР – 8,0%). Тенденцію до зростання цього показника було перервано кризою, що почалася в кінці 2008 р. Варто відзначити, що частка респондентів, що вказали на достатній рівень доходів і заощаджень, в 2008-2009 рр.(до зміни влади у країні) в КЕР була трішки вища, ніж загалом по країні, але вона поступово зменшується порівняно більшими темпами.

Щодо методів визначення відсоткової частки середнього класу суспільства за відносним показником доходу, то одним з найпоширеніших є метод, який базується на значенні медіанного доходу. Вперше медіанний

метод для вимірювання середнього класу запропонував американський економіст Л. Туроу в 1987 р., і вчений наполягав, що до вищевказаного класу в США належать усі домогосподарства, чий дохід потрапляє в інтервал від 75% до 125% від медіанного.

Спробуємо використати вищевказаний метод, та вирахувати частку середнього класу в Україні у 2014 р.

Таблиця 2.3

Показники рівнів загальних доходів та прожиткового мінімуму домогосподарств України у 2011 та 2014 рр., грн.

Показники	2011 р.	2014 р.
Медіанний рівень загальних доходів (у розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць)	1439,82	1825,12
75% медіанного рівня загальних доходів (у розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць)	1079,87	1368,84
125% медіанного рівня загальних доходів (у розрахунку на одного члена домогосподарства за місяць)	1799,78	2281,40
Прожитковий мінімум (у розрахунку на одну особу на місяць)	914,07	1218,00

Джерело: узагальнено та розраховано автором за [108, с. 272].

Відповідно до даних таблиці 2.3, представники середнього класу в 2014 р. повинні знаходитися в межах середньодушового загального доходу від 1368,84 грн. до 2281,40 грн. (від 75% до 125% від медіанного) [108, с. 272]. При цьому розмір прожиткового мінімуму за 2014 р. становив 1218 грн. на місяць.

Окрім того, Держслужба статистики у 2014 р. вказує, що домогосподарства з середньодушовими доходами, нижчими 1920 грн., становили 54,9% від усіх домогосподарств України. При цьому даний

дохідний діапазон є близьким до дохідного діапазону середнього класу, визначеного за методом Туроу (1368,84 – 2281,40 грн.). Тобто, відповідно до методу, котрий базується на значенні медіанного доходу, частка середнього класу за доходом в Україні повинна становити близько 60%, і відповідно даний показник переважає аналогічний у США кінця 90-х рр. (32% – середній клас, 44% – середній клас + вищі прошарки середнього класу) [27, с. 256]. Очевидно, що даний результат є занадто утопічним, враховуючи українські реалії та купівельну спроможність наших громадян.

Як видно з таблиці, визнаний в світі метод розрахунку частки середнього класу не спрацьовує в українських реаліях, що пов'язано з низьким рівнем загальних доходів всіх верств населення.

Провідний вітчизняний демограф, академік Е.М. Лібанова виділяє між бідними та середньодохідними прошарок «протосередніх» – людей, які фактично балансують між бідністю та добробутом. Їхні доходи перевищують межу бідності (75% від медіанного рівня сукупних доходів (витрат) в розрахунку на одного умовно дорослого), але є недостатніми для віднесення до середнього прошарку. За прогнозами Е.М. Лібанової саме шар протосередніх має бути головним об'єктом дій держави щодо створення середнього класу [46, с. 150]. З цього можна зробити висновок, що поки протосередні повністю не трансформуються в середній клас (що є можливим лише при зростанні рівня загальних доходів), доти метод Л. Туроу, не може бути використаний для обчислення частки середнього класу в українському суспільстві.

Дослідження Інституту демографії і соціальних досліджень імені М.В. Птухи в свою чергу вказують, що доходи середнього представника середньодохідної групи населення дорівнюють 1,6-1,7 прожиткового мінімуму [25, с. 101].

У підсумку стає очевидним, що медіанний метод є актуальним для застосування лише в тому разі, коли значення прожиткового мінімуму в державі є значно нижчим за 75% від медіанного рівня загальних доходів,

тобто 75% від медіанного рівня загальних доходів у грошовому еквіваленті буде дорівнювати хоча б 1,6 прожиткового мінімуму. А це стане можливим тільки при зростанні рівня загальних грошових доходів населення, що в свою чергу викличе зростання показника загального медіанного доходу.

Окрім того, особливо складно провести межу між доходами середнього класу та дуже багатими громадянами. Якщо офіційне визначення межі бідності є затвердженим на загальнодержавному рівні, то межа заможності не вивчається і дослідження такого роду Державною службою статистики не проводиться. Очевидно, що до вищого класу не належать громадяни з загальним середньомісячним доходом 125% від медіанного, адже в такому разі згідно зі статистичними даними близько третини населення України є заможними громадянами – представниками вищого класу суспільства [110, с. 134].

При обчисленні частки середнього класу в українському суспільстві за показниками доходу важливо не забувати про такий важливий соціально-економічний показник, як споживчий кошик.

Станом на початок 2013 р. український споживчий кошик виглядає убогим, наче його сформували у воєнні роки. Так, на одну дорослу людину на день передбачено: 270 г хліба, половинка курячого яйця, 9 г твердого сиру, 13 г масла, 19 г риби, 11 г макаронних виробів, 10 г солодошів (це 1-2 карамельки) і аж 84 г фруктів! Автори даного переліку вважають, що дорослій людині достатньо кілограма манки, двох кілограмів гречки на рік. Середньостатистичний українець повинен мати одні капці на три роки, одні бавовняні брюки і одні джинсові. Чоловік може мати п'ять сорочок і лише один светр, який доведеться носити протягом трьох років. У гардеробі має бути одне пальто на вісім років. А п'ять трусів треба постаратися не зносити протягом двох років. Краватка та плавки повинні служити дбайливому господарю протягом десятиліття, а для пенсіонерів вони взагалі не передбачені нормативами «споживчого кошика» [111, с. 2].

Український споживчий кошик було складено за методикою, розробленою ленінградським Інститутом гігієни харчування ще 1990 р. Його розмір і склад визначений постановою Кабінету Міністрів №656 від 14 квітня 2000 р. Цікаво, що саме за споживчим кошиком уряд визначає мінімальну заробітну плату, пенсію та прожитковий мінімум [111, с. 2].

Експерти називають його показником бідності населення, але при цьому вищезазначений економічний параметр не переглядався в Україні з 2000 р. Хоча згідно з законом, обсяг споживчого кошику повинен переглядатися кожні п'ять років.

Таким чином можна впевнено стверджувати, що як споживчий кошик, так і залежний від нього показник прожиткового мінімуму наразі є заниженими, і такими, що не відповідають реальним потребам українця. Тому і використовувати ці відносні величини при обрахунку відсоткової частки середнього класу за показниками добробуту є недоцільним.

Проте, загальний дохід не є єдиним показником рівня матеріального добробуту, який характеризує належність до середнього класу. Наявність сучасної побутової техніки, власного житла та автомобіля, повноцінного харчування – це все ознаки належності до середнього класу [67, с. 235].

Іншими визначальними економічними критеріями є наявність власності та рівень матеріального благополуччя. В Україні стабільна тенденція поступового зростання забезпеченості населення житлом [111, с. 5, 7; 112, с. 26]. В 2012 р. в середньому на 1 мешканця припадало 23,7 м² загальної площі (в КЕР – 23,1 м²). Варто відзначити, що в КЕР в 2012 р. більшість домогосподарств (60,1%) мали в наявності індивідуальні будинки (квартири – 36,4%), в той час як загалом по Україні в квартирах проживало 48,1% домогосподарств, а в індивідуальних будинках – 45,6%. Це пов'язано передусім з більшою часткою сільського населення в регіоні у порівнянні з країною загалом (50,8% і 31,2% відповідно).

Щодо забезпеченості житлом, розглянемо таблицю 2.4. Як бачимо з таблиці, 97,7% домогосподарств володіють приватним житлом. Більше 97%

домогосподарств мешкають у окремій квартирі або індивідуальному будинку. Таким чином, більше 9 з 10 домогосподарств регіону мають власне житло. Даний критерій не може розглядатися як ознака належності до середнього класу, адже в такому разі частка потенційних представників середнього класу за критерієм наявності власного житла виходить дуже значна.

Таблиця 2.4

**Розподіл домогосподарств за типом житла у 2011 та 2014 рр.
в Карпатському економічному районі**

Роки	К-сть д-ств (тис.)	З них мешкають у, %:					Розподіл домогосподарств за типом власності житла, %			
		окремій квартирі	комунальній квартирі	індивідуальному будинку	частині індивідуаль- ного будинку	гуртожитку	приватне	державне	відомче	наймають у фізичних осіб
2011	1934,9	32,2	0,05	63,7	2,8	1,3	97,3	0,3	0,3	2,0
2014	1932,8	38,7	0,2	58,6	1,4	1,1	97,7	0,4	0,0	1,9

Джерело: розраховано автором за [115, с. 29].

Питання наявності товарів тривалого користування, в першу чергу сучасної побутової техніки, як критерію належності до середнього класу теж залишається дискусійним. Якщо в 2006-2008 рр. програвач компакт-дисків можна було сміливо занести в дану категорію (12,4 і 25,6% домогосподарств відповідно володіло електропрогравачами та програвачами компакт-дисків) то в 2010 р. така частка домогосподарств становила лише 8,3%. Це можна пов'язати з стрімким поширенням музики в MP-3 форматі та Flash-накопичувачів інформації. Програвач для компакт-дисків перетворюється в

такий самий архаїзм, як магнітофон (у 2006 р. 37,2% домогосподарств були щасливими власниками магнітофонів, у 2010 р. – лише 17%). Тобто стрімкий розвиток сфери цифрових технологій буквально за кілька років перетворює сучасну побутову техніку в застарілу. Мобільний телефон з предмету розкоші перетворився в засіб першочергової необхідності (станом на 2010 р. 86,4% домогосподарств володіли мобільними телефонами).

Окрім того, статистичне опитування не враховує якісні характеристики груп товарів тривалого користування. Наприклад, під поняттями «персональний комп'ютер», «кольоровий телевізор» можна розуміти як техніку десятирічної давності, так і найновіші високовартісні зразки комп'ютерів, плазмових телевізорів тощо.

Враховуючи все вищевказане, автором пропонується в якості ознаки належності до середнього класу серед товарів тривалого користування враховувати лише наявність власного автомобіля. Наприклад, американський середній клас характеризується наявністю власного автомобіля для кожного дорослого в домогосподарстві [116]. В Україні наявність автомобіля не є такою гострою необхідністю, як в США, проте власне авто в сім'ї свідчить про певний рівень матеріальної забезпеченості для його придбання та обслуговування.

Отже, в табл. 2.5 наведено наявність власного автомобіля у домогосподарств України та КЕР за період 2010-2014 рр. (обстеження проводиться 1 раз на 2 роки).

Таблиця 2.5

Наявність у домогосподарств України та Карпатського економічного району власного автомобіля, %

Роки \ Регіони	2010	2012	2014
В Україні	20,6	21,8	22,2
В Карпатському економічному районі	19,4	23,2	23,8

Джерело: розраховано автором за [117, с. 129].

Очевидно, що за період з 2010 по 2014 рік рівень забезпеченості населення власними авто зріс. При цьому, темпи зростання відповідного показника в КЕР є вищими, ніж на загальнодержавному рівні. Проте показник наявності автомобіля у власності домогосподарства не відображає його якості. Відповідно, слід проаналізувати відсоток домогосподарств серед власників авто, що володіють автомобілем із терміном користування менше 5 років. Динаміка зміни вищезазначеного показника наведена в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Наявність серед домогосподарств-власників авто в Україні та
Карпатському економічному районі автомобіля з терміном
користування менше 5 років, %**

Роки	2010	2012	2014
Регіони			
В Україні	24,9	16,6	16,2
В Карпатському економічному районі	25,2	19,4	16,5

Джерело: розраховано автором за [117, с. 135].

В результаті аналізу наведених даних можна зробити висновок, що незважаючи на зростання кількості автомобілей у власності домогосподарств, кількість відносно нових авто (з терміном користування менше 5 років) має тенденцію до зниження. Результат даного аналізу безумовно свідчить і про зниження частки середнього класу за критерієм наявності власного автомобіля.

Спробуємо виявити та дослідити вплив ключових факторів на формування та розвиток середнього класу в Україні.

Для відбору чинників, котрі визначають особливості формування середнього класу в рамках проведених досліджень було запропоновано власний науково-методичний підхід, суть якого полягає:

- у визначенні чисельності середнього класу згідно з методикою А. Банерджі за період з 2005 по 2014 роки (10 років);
- у формуванні масиву статистичних показників, котрі визначають приналежність населення до середнього класу за матеріально-майновим критерієм, критерієм освіти та професійно-кваліфікаційним статусом, а також на основі самоідентифікації;
- в оцінці характеру та значимості впливу ключових чинників матеріально-майнового, освітнього та професійно-кваліфікаційного характеру, а також самоідентифікації населення на формування середнього класу українського суспільства;
- у проведенні на основі економіко-математичного аналізу відбору пріоритетних чинників матеріально-майнового, освітнього та професійно-кваліфікаційного характеру, а також самоідентифікації, та оцінці їхнього впливу на формування середнього класу в Україні.

Чисельність середнього класу за останні десять років розраховувалася на основі описаної вище методики виокремлення світового середнього класу за абсолютними показниками доходу, що була розроблена американським професором А. Банерджі (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Частка середнього класу в Україні, розрахована відповідно до дохідних меж світового середнього класу, запропонованих А. Банерджі, %

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Частка середнього класу,	31,35	39,25	45,6	53,3	26,9	38,3	49,4	50,5	55,8	12,3

Джерело: розраховано автором за [95, с. 254].

Для аналізу впливу матеріально-майнових чинників на формування середнього класу, нами було проаналізовано такі показники:

- кількість домогосподарств, які мають власне житло;

- наявність власного авто, к-сть одиниць авто на 100 домогосподарств;
- розмір реальних середньомісячних грошових доходів на 1 особу, грн;
- показник житлового фонду на 1 особу, м²;
- розмір реальної середньомісячної заробітної плати, грн. (розраховувалася з урахуванням відсоткових темпів зростання реальної заробітної плати до попереднього року, поданих Державною службою статистики [118]).;
- кількість домогосподарств, які повідомляли про купівлю цінних паперів, мають депозити в банках, купляли валюту;
- кількість домогосподарств, які повідомляли про купівлю путівок на бази відпочинку, санаторії тощо;
- реальні середньомісячні сукупні витрати в розрахунку на одне домогосподарство, грн.;
- реальні сукупні ресурси в розрахунку на одне домогосподарство, грн.

Оцінка характеру та значимості впливу ключових чинників матеріально-майнового, освітнього та професійно-кваліфікаційного характеру, а також самоідентифікації населення на формування середнього класу українського суспільства проводилась за такою схемою.

При відборі факторних ознак, котрі матимуть вплив на результуючу, а також для оцінки параметрів залежностей пропонується використовувати наступний алгоритм:

1. Оцінка параметрів моделей $y = f(x_j, e)$, (2.1) де

y - чисельність середнього класу;

x_j - значення j - факторної ознаки, котра визначає закономірності зміни значення результуючої змінної, тобто чисельності середнього класу.

Іншими словами, проводиться оцінка параметрів парних лінійних та нелінійних регресійних моделей за однокроковим методом найменших квадратів за виконання всіх його передумов.

2. Розрахунок коефіцієнтів парної кореляції між результуючою та факторною змінною в кожній моделі, тобто отримуємо множину коефіцієнтів парної кореляції r_{yx_j} .

3. Ранжування коефіцієнтів парної кореляції в порядку спадання їх абсолютних значень.

4. Вибір факторної ознаки X_j , для якої $r_{yx_j} = \max\{|r_{yx_j}|\}$ і побудови лінійної регресійної моделі за цією ознакою.

5. Вибір наступної факторної ознаки $X_j, j=1,2,\dots,n-1$, яка має найбільший за абсолютним значенням коефіцієнт парної кореляції з Y_i і побудови багатofакторної лінійної регресійної моделі з двома факторними ознаками.

6. Порівняння оцінених коефіцієнтів детермінації, розрахованих для моделей на етапах 4 і 5. Якщо $\bar{R}_{k+1}^2 < \bar{R}_k^2$, то на крок 7. Якщо $\bar{R}_{k+1}^2 > \bar{R}_k^2$, то повторюємо крок 5 до тих пір, поки $\bar{R}_k^2 > \bar{R}_{k-1}^2$, де $\bar{R}_k^2 = 1 - (1 - R^2) \frac{n-1}{n-k-1}$, (2.2) -

оцінений коефіцієнт детермінації, де

R^2 - коефіцієнт детермінації,

k - кількість включених у модель факторних ознак,

n - кількість спостережень.

і далі переходимо на крок 7.

7. Будується регресійна моделі для результуючої ознаки Y_i та факторних ознак, визначених на попередніх кроках 4 і 5. При одержанні багатofакторної регресії переходимо до етапу 8. При одержанні лише однієї факторної ознаки – до етапу 9.

8. Використовуючи алгоритм Феррара-Глобера перевіряється присутність мультиколінеарності в масиві факторних ознак. Якщо

виявляється мультиколінеарність, тоді здійснюється перетворення інформації, одержаної на вході; або ж факторна ознака після врахування її значення коефіцієнта кореляції з результуючою ознакою, економічної ваги та змісту, вилючається і далі рухаємося на крок 9;

9. Апроксимуємо фактичний розподіл за 1МНК (однокроковий метод найменших квадратів) до лінійної регресії, експоненційної, степеневі, логарифмічної, квадратичної і оберненої залежностей. Також, робимо припущення про виконання усіх передумов методу найменших квадратів. За критерієм Фішера модель проходить перевірку на адекватність. Враховуючи значення коефіцієнтів детермінації, а також фактичні значення критерію Ст'юдента обирається найкращий вид залежності.

Детальніше зупинимось на висвітленні результатів проведеного аналізу.

Для проведення оцінки характеру впливу матеріально-майнових чинників на формування середнього класу, було введено наступні умовні позначення:

- Y - чисельність середнього класу;
- X_1 - кількість домогосподарств, які мають власне житло;
- X_2 - наявність власного авто, кількість одиниць авто на 100 домогосподарств;
- X_3 - показник житлового фонду на 1 особу, m^2 ;
- X_4 - розмір реальних середньомісячних грошових доходів на душу населення, грн.;
- X_5 - розмір реальної середньомісячної заробітної плати, грн.;
- X_6 - кількість домогосподарств, які повідомляли про купівлю цінних паперів, мають депозити в банках, купляли валюту;
- X_7 - кількість домогосподарств, які повідомляли про купівлю путівок на бази відпочинку, санаторії тощо;
- X_8 - реальні середньомісячні сукупні витрати в розрахунку на одне домогосподарство, грн.;

- X_9 - реальні середньомісячні сукупні ресурси в розрахунку на одне домогосподарство, грн.

Результати розрахунку та ранжування в напрямку спадання абсолютних значень коефіцієнтів парної кореляції для моделей $y = f(x_j, e)$ (див табл. 2.8):

Таблиця 2.8

Результати розрахунку та ранжування в напрямку спадання абсолютних значень коефіцієнтів парної кореляції для моделей залежності від матеріально-майнових чинників

r_{yx3}	r_{yx5}	r_{yx4}	r_{yx1}	r_{yx9}	r_{yx7}	r_{yx8}	r_{yx6}	r_{yx2}
0,737	0,583	0,198	0,156	0,153	0,143	0,126	0,071	0,037

Джерело: розраховано автором.

Результати оцінювання параметрів та дослідження оцінених моделей на предмет адекватності та статистичної значимості оцінок параметрів:

1. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від площі житлового фонду на душу населення (X_3):

$$\hat{y} = -106176,1 + 5439,95x_3 \quad (2.4)$$

(40303,36) (1765,91)

$$R^2 = 0,543; \quad \bar{R}^2 = 0,486; \quad t_{b_0} = -2,634, \quad t_{b_1} = 3,081, \quad t_{0,975;8} = 2,306, \quad F_{розр} = 9,51, \quad F_{0,95;1;8} = 5,32$$

В даній моделі зміна факторної ознаки на 54,3 % пояснює зміну результуючої, на що вказує значення коефіцієнта детермінації, модель є адекватною за критерієм Фішера з ймовірністю 0,95. Обидві оцінки, взяті за абсолютним значенням, є статистично значимі з ймовірністю 0,975. Тобто є всі підстави вважати цю модель придатною для аналізу причинно-наслідкового характеру зв'язку між наявними площами житлового фонду на 1 особу та чисельністю середнього класу.

2. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від площі житлового фонду на 1 особу (X_3), м² та розміром реальної заробітної плати (X_5), грн.:

$$\hat{y} = -133807,7 + 7548,21x_3 - 45,358x_5 \quad (2.5)$$

(62341,84) (3966,93) (75,59)

$$R^2 = 0,565; \quad \bar{R}^2 = 0,441; \quad t_{b_0} = -2,15, \quad t_{b_1} = 1,9, \quad t_{b_2} = 0,6 \quad t_{0,975;7} = 2,365, \quad F_{\text{пор}} = 4,55, \quad F_{0,95;2;7} = 4,74$$

Як бачимо, дана модель, хоча і включає 2 перших по значимості фактори формування середнього класу, вже є неадекватною за критерієм Фішера з ймовірністю 0,95, і всі 3 оцінки параметрів є статистично незначимими, оскільки абсолютні розрахункові значення критерію Стюдента є меншими за критичне або табличне значення. Крім того, значення оціненого коефіцієнта детермінації, обчислене для даної моделі є меншим за відповідне значення, розраховане для попередньої моделі. Це є свідченням того, що другий за значенням фактор, а саме розмір реальної заробітної плати, недоцільно включати до моделі. Іншими словами, керуючись вказаним вище переліком факторів формування середнього класу, виходячи з ідеї методу покрокової регресії, який покладено в основу запропонованої схеми аналізу, адекватно описувати процес формування середнього класу буде тільки перший за значенням фактор, а саме – площа житлового фонду на душу населення.

3. Для остаточної перевірки правильності даного висновку, в рамках проведених досліджень також було побудовано, оцінено та досліджено трифакторну модель залежності чисельності середнього класу від таких пріоритетних факторів його формування: площі житлового фонду на 1 особу (X_3), м², розміру реальної заробітної плати (X_5), грн. та розміру реальних середньомісячних грошових доходів на 1 особу (X_4), грн.:

$$\hat{y} = -144296,3 + 8381,02x_3 - 51,089x_5 - 1,805x_4 \quad (2.6)$$

(67717,87) (4388,63) (79,896) (3,016)

$$R^2 = 0,589; \quad \bar{R}^2 = 0,384; \quad t_{b_0} = -2,13, \quad t_{b_1} = 1,91, \quad t_{b_2} = 0,64, \quad t_{b_3} = 0,59, \quad t_{0,975;6} = 2,447.$$

$$F_{\text{дід}} = 2,87, \quad F_{0,95;3;6} = 8,94$$

Як бачимо, попередній висновок про пріоритетність виключно одного фактора формування середнього класу підтвердився – модель залежності результуючої змінної від трьох факторних виявилась неадекватною за

Фішером, і не має жодної статистично значимої оцінки.

В підсумку зазначимо, що пріоритетними матеріально-майновими чинниками формування середнього класу є:

- показник житлового фонду на 1 особу, м²;
- розмір реальної заробітної плати, грн.;
- розмір реальних середньомісячних грошових доходів на 1 особу, грн.;
- кількість домогосподарств, які мають власне житло.

В той же час, застосування модифікації методу покрокової регресії дозволило ідентифікувати лише один матеріально-майновий чинник з чітким причинно-наслідковим характером зв'язку із чисельністю середнього класу, а саме – показник житлового фонду на душу населення, м².

Також варто звернути увагу, що група критеріїв належності до середнього класу передбачає не тільки матеріальну власність і благополуччя. В умовах переходу на модель постіндустріальної економіки зростаючого значення набувають інтелектуальна власність, акумульований в регіоні людський капітал, які служать важливими чинниками підвищення соціального статусу індивіда.

2.2. Освітньо-професійні критерії належності до середнього класу та чинники впливу на його самоідентифікацію

Одним з основних критеріїв приналежності до середнього класу суспільства є якість освіти громадянина, сукупність його знань, унікальних умінь, які є його персональними конкурентними перевагами на ринку праці. Саме ці критерії все частіше використовуються в розвинутих країнах при віднесенні особи до середнього класу [119, с. 11].

Вчений-економіст О.А. Кролевець вважає, що підвищення освітньо-професійного рівня населення та нагромадження людського капіталу є одним із пріоритетних напрямів формування середнього класу [100, с. 14].

О.В. Коляда наголошує на важливості впровадження інтелектуального компонента в усі сфери економіки, управління та суспільного життя, який на мікрорівні є основним фактором зростання добробуту як «старого» так і «нового» середнього класу. Дослідниця середнього класу вказує на необхідність вдосконалення системи освіти в Україні за такими напрямками:

- удосконалення дошкільного виховання, акцентуючи увагу на формуванні рис господаря, власника, який спроможний конкурувати в умовах ринкової економіки;

- збільшення бюджетних витрат на освіту; широке запровадження державних та приватних кредитів на отримання освіти;

- активізація співпраці вищих навчальних закладів з бізнесменами - практиками на місцевому та регіональному рівнях з метою поєднання теоретичні знання студентів з практичною діяльністю;

- розвиток та вдосконалення дистанційної форми навчання, яка забезпечує безперервне отримання інформації – одного з факторів виробництва в епоху постіндустріальної економіки [120, с. 16].

Адже окрім інтелектуального та культурного розвитку особистості, освіченість безпосередньо впливає на рівень доходів, що підтверджується даними Бюро Статистики Сполучених Штатів Америки: дохід працівників з освітнім ступенем магістра є удвічі вищим, ніж загалом усіх випускників у країні, ще більшим є це співвідношення стосовно працівників-чоловіків – магістри чоловічої статі заробляють у 3,2 разу більше за усіх інших випускників [116].

Очевидно, що в США громадяни з вищою освітою мають відповідно і вищий рівень річного доходу. Проте, вітчизняні дослідники часто спостерігають відмінну ситуацію. Для України характерна певна розірваність ланцюга «освіта – професія – дохід». Кваліфікована й фахова праця може оплачуватися і найчастіше оплачується нижче за встановлені державою норми, а найвищі доходи отримують люди, які не тільки не вчилися, а й не особливо трудилися [121].

Український науковець Ю. Спориш провела дослідження відмінностей матеріального стану, зокрема за наявністю житла, речей тривалого вжитку, і виявила несуттєвість відмінностей між середнім класом та рештою респондентів. Це підтверджує гіпотезу про некоректність застосування тільки економічних критеріїв до виокремлення середніх класів в українському суспільстві. Така ситуація також вказує на те, що, хоч українське суспільство і визнає цінність інтелектуально-культурного капіталу, однак загальний рівень інтелектуально-культурної ренти у формі доходів та власності, яку суспільство згодне виплачувати носіям відповідного капіталу, є досить низьким у порівнянні з доходами інших соціальних груп. Зафіксовано також приблизно однаковий обсяг власності у представників середніх класів і тих, хто ж них не належить окрім невеличкого прошарку найвищих за доходами груп [122, с. 9].

Проте, як стверджує генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) В. Паніотто, за останнє десятиліття ситуація поступово змінюється в бік європейських стандартів, і згідно з останнім дослідженням КМІС 43,6% тих, кого можна умовно віднести до середнього класу, мають вищу освіту, 24,8% – середню спеціальну [123].

Але це не означає, що слід нехтувати професійним статусом на користь освіти при розрахунку відсоткової частки середнього класу в українському суспільстві. Тому автором пропонується надавати рівнозначну увагу як рівню освіченості, так і професійному статусу громадянина.

Використовуючи статистичні дані Державної служби статистики України, спробуємо дослідити, яка частка населення в Україні та Карпатському економічному районі могла б бути віднесеною до середнього класу за освітньо-професійним критерієм.

Спершу проаналізуємо стан освіченості населення України та Карпатського економічного району (див. табл. 2.9).

Характерною особливістю розвитку людського потенціалу є стійка тенденція збільшення частки населення з вищою освітою. Оскільки до

середнього класу часто відносять страти середніх і дрібних підприємців, держслужбовців і представників інших професій чи видів занять, що не вимагають вищої освіти, у наведеній таблиці вказано також частку населення, що має професійно-технічну освіту. За цим критерієм до середнього класу можна віднести всіх, хто має повну вищу освіту (21,6% в Україні та 19,1% в КЕР), а «резерв» середнього класу визначити за сумарною часткою населення з повною, базовою, неповною вищою та професійно-технічною освітою (59,8% та 52,3% відповідно).

Таблиця 2.9

**Розподіл населення у віці 6 років і старші за рівнем освіти в Україні та
Карпатському економічному районі в 2006-2014 рр., %**

Розподіл населення у віці 6 років і старші за рівнем освіти		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Повна вища	В Україні	14,9	15,6	17,4	18,5	19,4	19,9	19,4	20,7	21,6
	В КЕР	11,7	11,2	13,9	13,9	13,3	16,5	16,9	17,8	19,1
Базова вища	В Україні	1,2	1,0	1,3	1,3	1,1	1,2	1,3	1,3	1,2
	В КЕР	1,5	1,4	1,4	0,9	0,8	1,3	1,4	1,7	1,0
Неповна вища	В Україні	17,5	17,9	17,7	17,6	18,0	18,4	18,0	18,2	18,1
	В КЕР	13,3	13,8	14,9	13,7	12,7	14,9	13,3	14,1	14,3
Професійно-технічна освіта	В Україні	20,7	20,4	20,5	20,4	20,3	21,3	20,4	19,4	18,9
	В КЕР	20,2	19,5	18,8	19,7	18,3	20,2	20,2	19,9	17,9
Сумарна частка	В Україні	54,3	54,9	56,9	57,8	58,8	60,8	59,1	59,6	59,8
	В КЕР	46,7	45,9	49	48,2	45,1	52,9	51,8	53,5	52,3

Джерело: розраховано за [124-129]

Як свідчать результати вищевказаних обстежень, до середнього класу належать не лише люди з вищою, а й часто з середньою спеціальною та навіть загальною середньою освітою. Проте, в американських стратифікаційних моделях за освітнім критерієм до представників середнього класу переважно відносять хоча б випускників коледжів [130]. При цьому в країнах Європи та Північної Америки випускники коледжів вважаються

фахівцями з вищою освітою, адже на відміну від української в їхніх освітніх системах відсутні поняття «спеціаліст» та «молодший спеціаліст». Випускник американського чи європейського коледжу отримує диплом бакалавра – повноцінну вищу освіту. В Україні освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр» досі не прирівняний до повної вищої освіти. Тому, у випадку використання освіти як ознаки належності до середнього класу все ж варто брати до уваги наявність повної, неповної та базової вищої освіти.

Таким чином, за критерієм освіченості до середнього класу (у 2014 р.) можуть бути віднесені 59,8% населення України і 52,3% населення КЕР.

Тепер розглянемо стан зайнятості за професійними групами. На жаль, дослідження зайнятості в економічних районах Державна служба статистики не проводить. Доступною є лише інформація по Україні (див. табл. 2.10).

Наведений у таблиці розподіл не дозволяє виокремити професійні групи, які можна було б у повному складі віднести до середнього класу. Очевидно, що законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі) повинні належати до вищого класу суспільства. Проте даний розподіл не вказує рангу службовців та керівників. Адже директор всеукраїнської торгівельної мережі є менеджером, так само як і директор сільського магазину також є менеджером-управлінцем. Проте, дана статистична інформація не дозволяє зробити необхідний поділ. Хоча класифікатор професій передбачає поділ класифікаційного угруповання «Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)» на субугруповання (керівники підприємств, установ та організацій; керівники малих підприємств без апарату управління; менеджери (управителі) підприємств, установ, організацій та їх підрозділів) [133], проте Державна служба статистики не надає інформації по субугрупованнях. Це, безумовно, має негативний вплив на точність обчислення частки середнього класу за критерієм професійного статусу.

Фахівці та професіонали безперечно повинні належати до середнього класу, оскільки є власниками інтелектуального капіталу. Адже ще М. Вебер

визначив власників інтелектуального капіталу як представників середнього класу суспільства [15, с. 161].

Таблиця 2.10

Зайняте населення України за професійними групами

Професійні групи	2010	2014
Зайняте населення у віці 15-70 років, усього, тис. осіб	20 266,0	18073,3
<i>у тому числі за професійними групами, у відсотках до підсумку, %</i>		
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	8,0	8,0
професіонали	13,9	17,1
фахівці	11,6	12,2
технічні службовці	3,4	3,2
працівники сфери торгівлі та послуг	14,6	15,9
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,1	1,0
кваліфіковані робітники з інструментом	11,7	12,8
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	11,7	11,4
найпростіші професії	24,0	18,3

Джерело: статистичні збірники «Економічна активність населення України». 2010, 2014 рр. [131, с. 78; 132, с. 84].

Представники решти професійних груп, базуючись на визнаних у світі американських стратифікаційних моделях Дж. Гілберта, В. Томпсона та Дж. Гікі, не можуть належати до середнього класу [130]. Вони не є керівниками або фахівцями, займаються переважно фізичною працею (робітники – так звані «сині комірці») або рутинною нефізичною працею (технічні службовці, працівники сфери торгівлі та послуг – «клерки» і «рожеві комірці»).

Відповідно, виходячи з доступної статистичної інформації, за професійним статусом в Україні в 2010 році до середнього класу можна було віднести 25,5% населення. Це громадяни, котрі згідно з даними Державної служби статистики належать до стратифікаційних груп фахівців та професіоналів. У 2014 році даний відсоток зріс до 29,3, що є позитивним трендом для формування середнього класу в Україні.

Згідно з сучасними теоріями модернізації, розвинутою може вважатися та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу у структурі населення [134, с. 297]. Проте, невирішеним залишається питання точного встановлення частки середнього класу в суспільстві. Найбільш широко вживаним методом визначення відсоткової частки середнього класу є метод самооцінювання (інша його назва – метод самоідентифікації або самовизначення).

Самооцінювання належить до групи суб'єктивних методів оцінювання і полягає у самостійному усвідомленні та визначенні індивідом своєї належності до певної групи. Під час визначення частки середнього класу дослідник, проводячи опитування, пропонує респонденту оцінити своє становище в суспільстві за класовою шкалою. Результати опитувань сумуються і представляються на розгляд у вигляді відсоткових значень [71].

До переваг методу самооцінювання для визначення частки середнього класу в суспільстві належать:

- 1) відсутність необхідності розробки детальних і точних критеріїв віднесення домогосподарства до того чи іншого класу. Відповідно також відпадає потреба в подальшій систематизації параметрів та визначення меж середнього класу. Досліднику, який використовує метод самооцінювання, потрібно лише скласти шкалу поділу на класи, визначити статистичну вибірку і провести опитування у вигляді анкетування;

2) вузька специфічність – метод дозволяє здобути і вивчити саме ту конкретну первинну інформацію, котра необхідна досліднику.

Проте, метод самооцінювання для визначення частки середнього класу в суспільстві має суттєві недоліки, а саме:

1. Масштабність – в зв'язку з тим, що цей метод зазвичай застосовується для отримання первинної інформації, кожне його використання передбачає проведення окремого опитування, що веде за собою додаткові витрати коштів і часу.

2. Психологічний аспект:

а) «середній клас» описується в засобах масової інформації та багатьох політичних програмних документах переважно як провідна, «прогресивно-перетворююча» соціальна спільнота. Тому природним є бажання респондентів під час спілкування з інтерв'юером віднести себе саме до цієї спільноти, яка для багатьох набула рис референтної групи [129, с. 5];

б) значна частина респондентів психологічно не зможе віднести себе до нижчого класу, навіть якщо до такого і буде належить. Саме з цих причин дослідники іноді вдаються до хитрощів і замінюють поняття нижчого класу на поняття робітничого класу, до якого віднести себе психологічно легше, хоча це різні поняття [71]. Відповідно дослідники часто використовують поділ суспільства на чотири класи: вищий, середній, робітничий та нижчий.

Держслужба статистики України серед варіантів відповіді на питання «До яких верств населення Ви себе можете віднести?» ввів у анкету опитування домогосподарств додатковий (проміжний між середнім і нижчим) клас – «небідні, але ще не представники середнього класу» [136]. Це було здійснено в результаті обговорення відповідного питання на Круглому столі, котрий провели 13 квітня 2006 р. Державний комітет статистики України та Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України на тему «Удосконалення програми обстеження умов життя домогосподарств: впровадження досліджень якості життя населення».

Під час Круглого столу для обговорення з користувачами була винесена пропозиція щодо уточнення переліку ознак для самооцінювання домогосподарствами себе як представників певних верств населення за рівнем добробуту, а саме – введення додаткової позиції «небідні, але ще не представники середнього класу». Отже, у новому переліку пропонуються такі групи, до яких можуть себе віднести респонденти:

- заможні;
- представники середнього класу;
- небідні, але ще не представники середнього класу;
- бідні;
- важко визначити.

Такі зміни сприятимуть підвищенню точності ідентифікації себе домогосподарствами, оскільки різниця між верствами «бідні» та «середній клас» надзвичайно суттєва, а метод «самооцінки» визначально її посилює. Так, за даними опитування респондентів, які брали участь в обстеженні умов їх життя в січні 2005 р., до представників середнього класу себе віднесли 21,2%, до бідних – 77,5% (за розрахунками на основі офіційного критерію рівень бідності склав 27,3%) [137, с. 194].

Подальший результат розподілу респондентів внаслідок нововведення наочно зображений в табл.2.11.

До 2007 р. в даному опитуванні не було варіанту «небідні, але ще не представників середнього класу». Починаючи з 2007 р. введено додатковий варіант відповіді, який істотно змінив частку опитуваних, що віднесли себе до середнього класу. Загалом частка середнього класу за результатами опитувань дуже мала і має тенденцію до зниження.

Респонденти надають перевагу іншому, наведеному в табл. 2.11, варіанту часто через відсутність упевненості в тому, що їхні доходи відповідають рівню стратифікації середнього класу.

Чисельність категорії «небідні, але ще не представників середнього класу» теж знижується.

Частка респондентів, що віднесли себе до певних соціальних груп в Україні та Карпатському економічному районі в 2006-2014 рр., %

Частка населення, що віднесли себе		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
до представників в середнього класу	Україна	13,4	2,2	1,9	2,0	1,5	0,8	0,5	0,8	0,8
	КЕР	17,2	3,2	0,8	0,5	0,4	0,3	0,5	0,6	0,5
до небідних, але ще не представників в середнього класу	Україна	...	39,0	41,0	39,0	38,2	36,8	31,5	31,6	28,5
	КЕР	...	39,0	37,3	41,6	33,5	34,4	30,8	24,4	20,3

Джерело: розраховано автором за [104-107; 123; 138-142]

За результатами опитування 2014 р. в Україні і в КЕР до цієї категорії віднесла себе найменша (менше третини) кількість респондентів (28,5 % та 20,3 % відповідно). Характерною є стійка тенденція до зменшення частки представників цієї категорії, особливо в КЕР.

Очевидним є різке зменшення частки середнього класу та бідних одразу після введення додаткової страти. Ця зміна відбулася за рахунок відтоку респондентів до страти «небідні, але ще не представники середнього класу». Проте саме визначення слова «середній» передбачає проміжок між «вищим» і «нижчим». Введення додаткової страти на думку автора сприяє неадекватній оцінці громадянами свого матеріального добробуту. Адже так само як деякі громадяни психологічно не можуть віднести себе до «нижчого класу», відповідно певні громадяни з метою приховування реального добробуту відносять себе до «небідних, але ще не представників середнього класу». Цьому сприяє інший психологічний прояв менталітету українця – респонденти часом не помічають різниці між анкетною-питальником і податковою декларацією. Причина такої поведінки респондентів криється у значній тінізації економічних відносин в Україні [85, с. 43].

3. Недостатня точність і неспівставність результатів вимірювань. Адже у випадку застосування методу самооцінювання основою визначення належності до певного класу є суб'єктивні уявлення індивіда, які є нестійкими і можуть кардинально відрізнятись в різних верств населення.

Доказом неточності самооцінювання як методу визначення частки середнього класу є разюча відмінність між результатами, одержаними різноманітними вітчизняними дослідниками. Зокрема, як зазначалося вище, згідно з даними Держслужби статистики частка українського середнього класу в 2008 р. становила 1,9%. Проте, в цьому ж 2008 р. було опубліковано дослідження Українського центру економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова щодо середнього класу українського суспільства. Його дослідники визначали частку середнього класу як у трикласовій (вищій, середній, нижчій), так і в чотирікласовій (вищій, середній, робітничий, нижчій) стратифікаційній моделі суспільства. Також вони вираховували відсоткову частку так званого «ядра» середнього класу. Туди потрапили респонденти, котрі окрім ствердної відповіді в обох питаннях щодо належності до середнього класу, дали позитивні відповіді на питання, визначаючи належність до середнього класу за економічно-соціальними показниками (відповідали освітньому та мінімальному майновому критерію належності до середнього класу) [135, с. 6].

Порівняння результатів вищевказаних досліджень показує такі результати. За даними опитувань Центру ім. О. Разумкова при поділі суспільства на 3 класи частка середнього класу складає 50,7%, на 4 – 45,4%. «Ядро» середнього класу згідно з цим опитуванням складає 17,6%. Натомість за даними Державної служби статистики при поділі суспільства на 4 класи частка респондентів, що віднесли себе до середнього класу лише 2,0% [135, с. 6-8; 140].

Наявна разюча відмінність даних Держслужби статистики від даних, одержаних Центром ім. О. Разумкова. Навіть показник так званого «ядра» середнього класу (до якого належали респонденти, обрані за комплексом

відповідей на перелік питань, що визначали належність до середнього класу) перевищує показник частки середнього класу, одержаний Держслужбою статистики більше ніж у 8 разів! Така значна розбіжність аж ніяк не вкладається в межі статистичної похибки. Однією з причин може бути відмінність у формулюванні варіантів стратифікаційного поділу суспільства між анкетною Держслужби статистики та Центру імені О. Разумкова. Адже Держслужба статистики поділила суспільство на 4 страти: заможні, представники середнього класу, небідні, але ще не представники середнього класу, бідні, а Центр ім. О. Разумкова на: вищий, середній, робітничий, нижчий прошарок. Проте, настільки значна невідповідність в результатах вже ж ставить під сумнів даний аргумент як єдину причину вищевказаної розбіжності.

Таким чином варто підсумувати, що метод самооцінювання як базовий метод визначення частки середнього класу в українському суспільстві є занадто неточним і залежним від впливу суб'єктивних факторів (психологічного настрою індивіда, його поглядів та переконань щодо середнього класу як явища, наявності тіньових доходів і навіть словесного формулювання назв соціально-економічних страт). Вищевказані аргументи ставлять під сумнів доцільність використання методу самооцінювання під час дослідження середнього класу.

О.В. Симончук пропонує використовувати метод самооцінювання для визначення так званої «середньої маси» («медіанної групи») або «суб'єктивного середнього класу». Використовуючи поєднання самооцінювання за соціальним статусом (опитувані відносять себе до середнього класу, відповідаючи на питання «До якої верстви населення Ви належите?») та самооцінку респондентами матеріального добробуту (визначають свій матеріальний добробут як «середній»), дослідник може виділити серед опитуваних вищезгаданий «суб'єктивний середній клас». Автор наполягає на продовженні подальших пошуків середнього класу у

«середній масі», шляхом визначення освітнього рівня, розміру та джерел доходів, форм дозвілля респондентів тощо [63, с. 226].

Очевидно, що метод самооцінювання вносить сум'яття під час спроби порівняння результатів різних досліджень. Використання суто об'єктивних методів оцінювання частки середнього класу (рівень матеріального добробуту, рівень освіти, форми дозвілля, економічні та політичні погляди тощо) робить результати більш порівнюваними і точними. Усувається психологічний фактор, залежність від кількості і назв пропонованих страт в соціально-економічній системі, зникає вплив на результати дослідження відмінного розуміння різними групами опитуваних поняття «середній клас» тощо.

Проте з іншого боку метод самооцінювання все ж має право на життя. Адже він виявляє рівень усвідомлення громадянами своєї належності до страти середнього класу, і дозволяє порівнювати одержані результати з аналогічними рівнями усвідомлення в інших країнах. Проводити порівняльний аналіз базуючись на об'єктивних критеріях значно складніше – в різних країнах рівень добробуту середнього класу є різним.

Перейдемо до аналізу впливу освітньо-професійних чинників на формування середнього класу України. Для цього використаємо алгоритм, описаний в підрозділі 2.1.

В табл. 2.12 наведені темпові показники частки середнього класу в Україні за рівнем вищої освіти.

Таблиця 2.12

Частка середнього класу в Україні за рівнем освіти, %

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Частка середнього класу	34,2	33,6	34,5	36,4	37,4	38,5	39,5	38,7	40,2	40,9

Джерело: розраховано за [124-127]

Для аналізу впливу освіти та професійно-кваліфікаційного статусу населення на формування середнього класу, нами запропоновано проводити аналіз наступних показників:

- чисельність населення з повною вищою освітою;
- чисельність населення з базовою вищою освітою;
- чисельність населення з неповною вищою освітою;
- чисельність населення з професійно-технічною освітою;
- чисельність професіоналів та фахівців;
- чисельність фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук.

Для проведення оцінки було введено такі умовні позначення:

- Y - чисельність середнього класу;
- X_1 - чисельність фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук;
- X_2 - чисельність населення з повною вищою освітою;
- X_3 - чисельність населення з базовою вищою освітою;
- X_4 - чисельність населення з неповною вищою освітою;
- X_5 - чисельність населення з професійно-технічною освітою;
- X_6 - чисельність професіоналів;
- X_7 - чисельність фахівців.

Результати розрахунку та ранжування в напрямку спадання абсолютних значень коефіцієнтів парної кореляції для моделей $y = f(x_j, e)$ (див. табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Результати розрахунку та ранжування в напрямку спадання абсолютних значень коефіцієнтів парної кореляції для моделей залежності від чинників освіти та професійно-кваліфікаційного статусу

r_{yx2}	r_{yx6}	r_{yx1}	r_{yx7}	r_{yx5}	r_{yx4}	r_{yx3}
0,993	0,931	0,912	-0,867	-0,659	-0,634	0,194

Джерело: розраховано автором.

Результати оцінювання параметрів та дослідження оцінених моделей на предмет адекватності та статистичної значимості оцінок параметрів:

1. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від чисельності населення з повною вищою освітою (X_2):

$$\hat{y} = 8812,34 + 0,889x_2 \quad (2.7)$$

(277,02) (0,036)

$$R^2 = 0,9869, \quad \bar{R}^2 = 0,9853, \quad t_{b_0} = 31,81, \quad t_{b_1} = 24,69, \quad t_{0,975;8} = 2,306, \quad F_{розр} = 602,69, \quad F_{0,95;1;8} = 5,32$$

В даній моделі зміна факторної ознаки на 98,69 % пояснює зміну результуючої, на що вказує значення коефіцієнта детермінації, модель є адекватною за критерієм Фішера з ймовірністю 0,95. Обидві оцінки, взяті за абсолютним значенням, є статистично значимі з ймовірністю 0,975. Тобто є всі підстави вважати цю модель придатною для аналізу причинно-наслідкового характеру зв'язку між чисельністю людей з вищою освітою та чисельністю середнього класу.

2. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від чисельності населення з повною вищою освітою (X_2) та чисельністю професіоналів (X_6):

$$\hat{y} = 8884,28 + 0,908x_2 - 0,076x_6 \quad (2.8)$$

(508,64) (0,114) (0,439)

$$R^2 = 0,9869; \quad \bar{R}^2 = 0,9832; \quad t_{b_0} = 17,47, \quad t_{b_1} = 7,96, \quad t_{b_2} = -0,17 \quad t_{0,975;7} = 2,365,$$

$$F_{дія} = 263,68, \quad F_{0,95;2;7} = 4,74$$

Як бачимо, оцінена модель є адекватною, і має 2 статистично значимі оцінки – перетин та оцінку параметра при факторній змінній X_2 . Оцінка параметра при факторній змінній X_6 не є статистично значимою. Крім того, значення оціненого коефіцієнта детермінації для двофакторної моделі є меншим за відповідне значення в моделі з одним фактором, що попередньо може свідчити про недоцільність включення більшої кількості факторів в модель. Такі числові характеристики дають підстави зробити висновок про можливість використання цієї моделі в практиці прогнозування зміни чисельності середнього класу під впливом досліджуваних двох факторів – чисельності населення з повною вищою освітою та чисельності

професіоналів. В той же час, статистична незначимість оцінки параметра при змінній, яка характеризує чисельність професіоналів не дозволяє робити висновки про відповідний причинно-наслідковий характер зв'язку між даним фактором та результатом.

3. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від чисельності населення з повною вищою освітою (X_2), чисельності професіоналів (X_6) та чисельності фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук (X_1).

$$\hat{y} = 8820,48 + 0,968x_2 + 0,267x_6 - 14,196x_1 \quad (2.9)$$

(495,58) (0,121) (0,511) (11,748)

$$R^2 = 0,9894; \quad \bar{R}^2 = 0,9841; \quad t_{b_0} = 17,79, \quad t_{b_1} = 8, \quad t_{b_2} = 0,522, \quad t_{b_3} = 1,21, \quad t_{0,975;6} = 2,447.$$

$$F_{\text{дiаг}} = 186,68, \quad F_{0,95;3;6} = 8,94.$$

Як бачимо, модель є адекватною і має 2 статистично значимі оцінки – перетин та оцінку при змінній X_2 . Це знову ж таки, як і в попередній моделі, дає підстави робити висновки про істотність і значимість впливу на результат, тобто чисельність середнього класу виключно чисельності людей з повною вищою освітою. Коефіцієнти відповідно при другому і третьому за значимістю факторах моделі є статистично незначимими, що не дає підстави робити висновки про характер причинно-наслідкових зв'язків між чисельністю професіоналів (X_6) та чисельності фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук (X_1) та чисельністю середнього класу (Y).

4. Модель залежності чисельності середнього класу (Y) від чисельності населення з повною вищою освітою (X_2), чисельності професіоналів (X_6), чисельності фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук (X_1), та чисельності фахівців (X_7).

Включення до моделі наступного по значимості фактора, а саме - чисельності фахівців (X_7), дало наступні результати:

$$\hat{y} = 7490,35 + 0,97x_2 + 0,355x_6 - 12,255x_1 + 0,375x_7 \quad (2.10)$$

(3051,52) (0,129) (0,584) (13,364) (0,846)

$$R^2 = 0,9899, \quad \bar{R}^2 = 0,9818, \quad t_{b0} = 2,45, \quad t_{b1} = 7,52, \quad t_{b2} = 0,61, \quad t_{b3} = -0,92, \quad t_{b4} = 0,44, \quad t_{0,975;5} = 2,571.$$

$$F_{\delta\zeta\delta} = 122,51, \quad F_{0,95;4;5} = 6,26$$

Як бачимо, модель виявилась адекватною і має тільки одну статистично значиму оцінку – при змінній (X_2), що підтверджує істотність впливу саме цього фактора на результат. Очевидно, що дана модель не може бути використана для визначення причинно-наслідкових зв'язків між факторними змінними та результатом.

Таким чином, для проведення оцінки характеру впливу рівня освіти та професійно-кваліфікаційного статусу населення на формування середнього класу нами вибрано таку модель залежності чисельності середнього класу (Y) від чисельності населення з повною вищою освітою (X_2):

$$\hat{y} = 8812,34 + 0,889x_2 \quad (2.11)$$

$$(277,02) \quad (0,036)$$

$$R^2 = 0,9869, \quad \bar{R}^2 = 0,9853, \quad t_{b0} = 31,81, \quad t_{b1} = 24,69, \quad t_{0,975;8} = 2,306, \quad F_{\delta\zeta\delta} = 602,69, \quad F_{0,95;1;8} = 5,32$$

Треба зауважити, що інші типи аналізованих залежностей (криві зростання) показали дещо нижчі кількісні характеристики.

В даній моделі зміна факторної ознаки на 98,69 % пояснює зміну результуючої, на що вказує значення коефіцієнта детермінації, модель є адекватною за критерієм Фішера з ймовірністю 0,95. Обидві оцінки, взяті за абсолютним значенням, є статистично значимі з ймовірністю 0,975. Тобто є всі підстави вважати дану модель придатною для аналізу причинно-наслідкового характеру зв'язку між чисельністю людей з вищою освітою та чисельністю середнього класу.

Наголосимо, що показник самоідентифікації громадянина як члена середнього класу формується під впливом як матеріально-майнових, так і освітньо-професійних чинників.

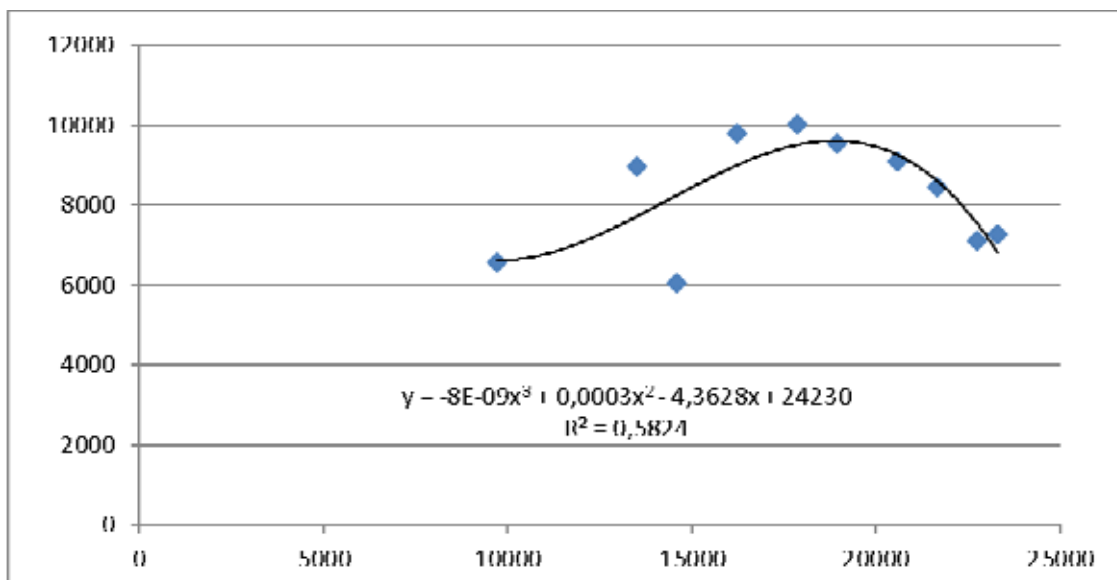
Для дослідження впливу матеріально-майнової складової на формування самоідентифікації щодо віднесення населенням себе до середнього класу, нами запропоновано проведення аналізу характеру взаємозв'язку між теоретичними оцінками чисельності середнього класу,

отриманими за результатами моделі залежності даного показника від ключового фактора, а саме – площі житлового фонду на 1 особу та результатами самоідентифікації щодо віднесення до середнього класу.

В результаті підстановки фактичних значень площі житлового фонду на 1 особу в теоретичну модель залежності чисельності середнього класу (Y) від площі житлового фонду на 1 особу (X_3), оцінену за 1МНК (див. модель 2.3) отримуємо теоретичні значення оцінок чисельності середнього класу, котрі відповідатимуть значенням факторної змінної в моделі оцінки самоідентифікації.

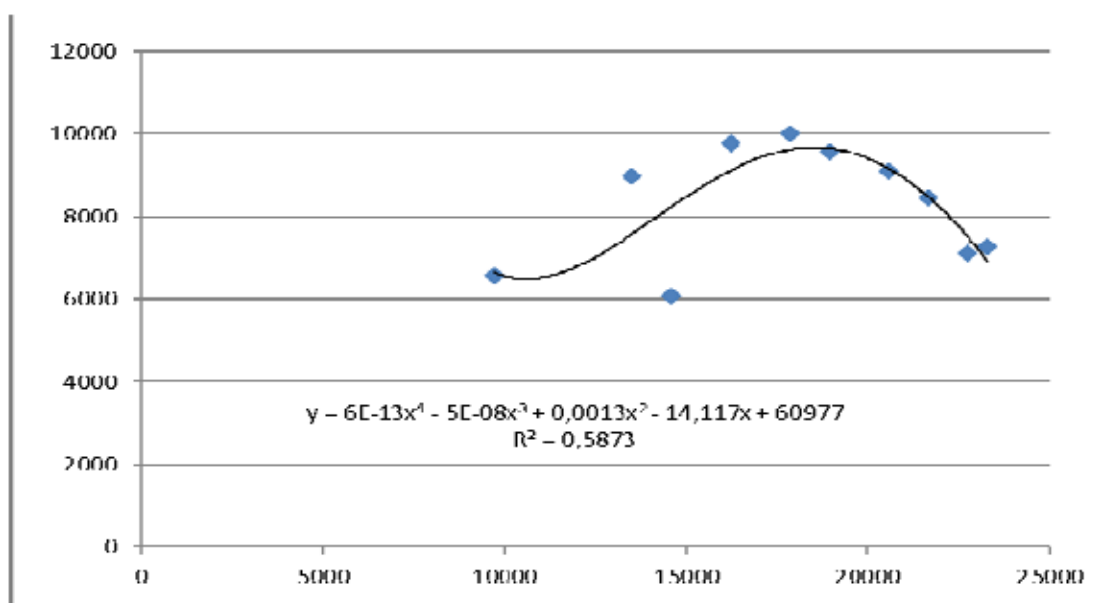
Апроксимація фактичного розподілу теоретичних значень чисельності середнього класу, отриманого на основі моделі залежності чисельності середнього класу від площі житлового фонду на 1 особу показала, що найкраще даний розподіл адекватно може бути описаний за допомогою поліноміальних кривих вищих порядків, зокрема третього (рис. 2.2) та четвертого (рис. 2.3).

Візуальний аналіз даних графіків дозволяє зробити висновок, що фактичне зростання чисельності середнього класу з урахуванням пріоритету матеріально-майнових чинників до 18-19 млн осіб призводить до зростання чисельності населення, котре ідентифікує себе з середнім класом до майже 10 млн осіб. Іншими словами, виключно під впливом матеріально-майнових чинників практично тільки один з двох громадян України, котрі згідно з поширеними методиками належать до середнього класу, самоідентифікують себе з даним прошарком суспільства. Зростання чисельності середнього класу понад 18-19 млн осіб призводить до скорочення чисельності тих, хто ідентифікує себе з даним прошарком суспільства.

Рис. 2.2. Результати апроксимації розподілу чисельності середнього класу, сформованого під впливом матеріально-майнових чинників, та чисельності середнього класу згідно самоідентифікації до поліноміальної кривої третього ступеня.

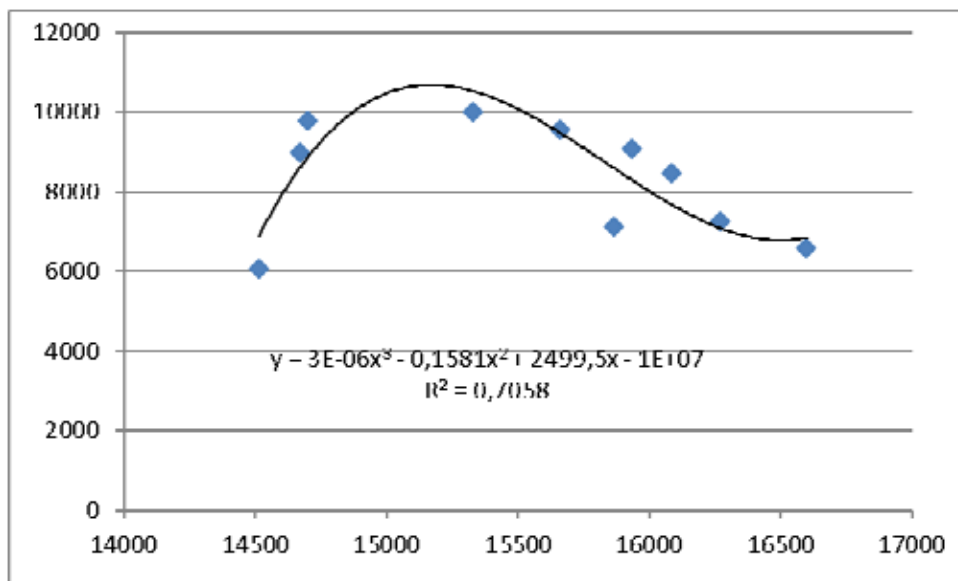
Джерело: розраховано автором.

Рис. 2.3. Результати апроксимації розподілу чисельності середнього класу, сформованого під впливом матеріально-майнових чинників, та чисельності середнього класу згідно самоідентифікації до поліноміальної кривої четвертого ступеня.

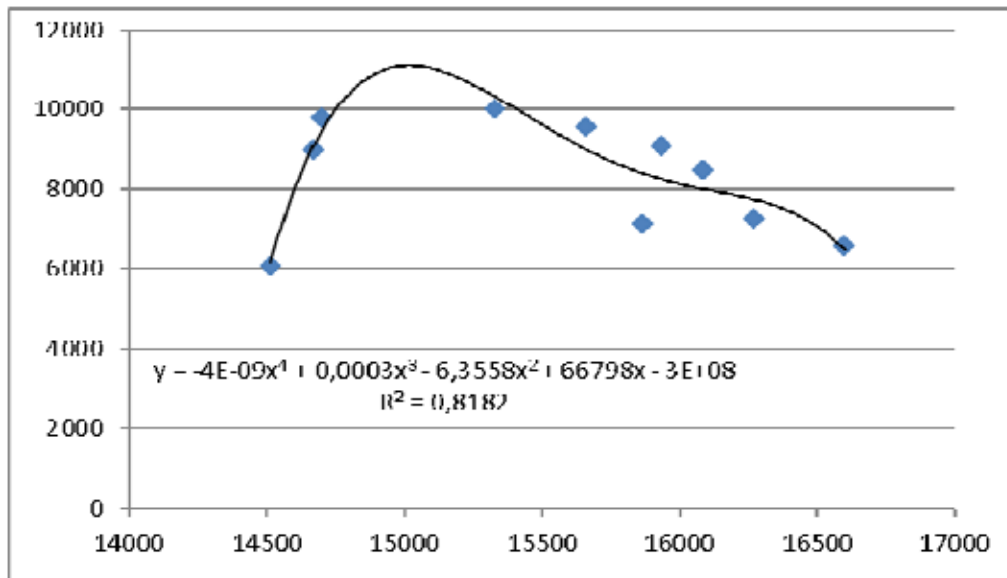
Джерело: розраховано автором.

Апроксимація фактичного розподілу теоретичних значень чисельності середнього класу, отриманого на основі моделі залежності чисельності середнього класу від кількості осіб з повною вищою освітою (ключовий фактор освітньо-професійної складової формування середнього класу) показала, що найкраще даний розподіл адекватно може бути описаний за допомогою поліноміальних кривих вищих порядків, зокрема третього (рис. 2.4), четвертого (рис. 2.5) та п'ятого (рис. 2.6). Цілком закономірно, що зростання показника степеня поліноміальної функції призводить до зростання коефіцієнта детермінації, на основі якого роблять попередні висновки про міру адекватності моделі та відсоток, на який зміна факторної ознаки пояснює зміну результуючої ознаки, однак апроксимація розподілу до полінома 6 ступеня не відповідає вимогам логічної відповідності. Більше того, графічна інтерпретація оцінених залежностей вказує на те, що зміна тенденції самоідентифікації відбувається практично в одній і тій же точці.

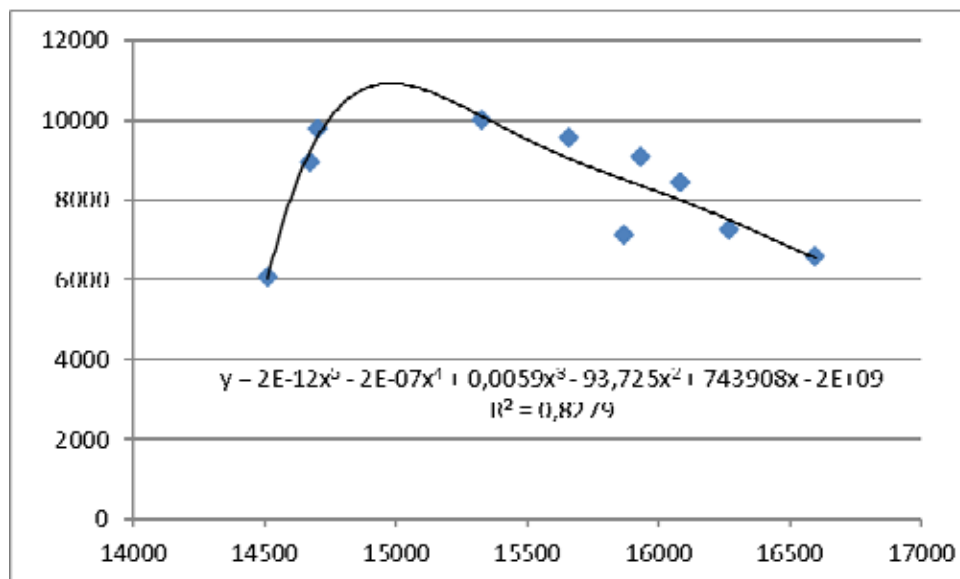
Рис. 2.4. Результати апроксимації розподілу чисельності середнього класу, сформованого під впливом освітньо-професійних чинників, та чисельності середнього класу згідно самоідентифікації до поліноміальної кривої третього ступеня.

Джерело: розраховано автором.

Рис. 2.5. Результати апроксимації розподілу чисельності середнього класу, сформованого під впливом освітньо-професійних чинників, та чисельності середнього класу згідно самоідентифікації до поліноміальної кривої четвертого ступеня.

Джерело: розраховано автором.

Рис. 2.6. Результати апроксимації розподілу чисельності середнього класу, сформованого під впливом освітньо-професійних чинників, та чисельності середнього класу згідно самоідентифікації до поліноміальної кривої п'ятого ступеня.

Джерело: розраховано автором.

Візуальний аналіз трьох наведених графіків дозволяє зробити висновок, що фактичне зростання чисельності середнього класу з урахуванням пріоритету освітньо-професійних чинників до 15 млн осіб призводить до зростання чисельності населення, котре ідентифікує себе з середнім класом до майже 11 млн осіб. Іншими словами, під впливом освітньо-професійних чинників практично кожен громадянин України, котрий має вищу освіту і згідно з поширеними методиками належать до середнього класу, самоідентифікує себе з даним прошарком суспільства. Зростання чисельності середнього класу понад 15 млн осіб призводить до скорочення чисельності тих, хто ідентифікує себе з даним прошарком суспільства виходячи з власного професійно-освітнього рівня, в тому числі рівня освіти.

Таким чином, пріоритетними освітньо-професійними чинниками формування середнього класу є:

- чисельність населення з повною вищою освітою;
- чисельність професіоналів;
- чисельність фахівців вищої кваліфікації, які мають диплом кандидата або доктора наук;
- чисельність фахівців.

Проведені розрахунки дозволили ідентифікувати лише один ключовий освітньо-професійний чинник формування середнього класу - чисельність населення з повною вищою освітою.

На самоідентифікацію населення стосовно віднесення чи невіднесення себе до середнього класу очевидний вплив мають як матеріально-майнові, так і освітньо-професійні чинники. Результати апроксимації фактичних розподілів теоретичних значень оцінок величини середнього класу під впливом матеріально-майнових та освітньо-професійних чинників до поліноміальних кривих вищих порядків дозволив порівняти фактичну чисельність середнього класу з результатами самоідентифікації під впливом матеріально-майнових та освітньо-професійних чинників.

2.3. Регіональні відмінності розвитку середнього класу та типізація регіонів України з урахуванням їх людського потенціалу

Важливим аспектом дослідження середнього класу є виявлення та аналіз регіональних відмінностей в умовах та чинниках його формування й розвитку в Україні.

Для оцінювання середнього класу в регіональному розрізі проаналізовано низку критеріїв, що репрезентують головні сфери життєдіяльності суспільства, в яких відбуваються процеси формування та розвитку середнього класу в регіонах України. В узагальненому вигляді такими сферами визначено: економічний розвиток регіону та рівень доходів населення, ринок праці, житлова сфера, освіта та наука, розвиток малого бізнесу та психологічна сфера (самоідентифікація). Для предметної характеристики розвитку середнього класу у кожній з наведених сфер обрано відповідні критерії оцінювання, що описуються конкретними статистичними показниками. Вихідні дані для аналізу взято з офіційних статистичних джерел [140-157].

Узагальненим відносним індикатором розвитку економіки регіону є обсяг валового регіонального продукту (ВРП). Його розмір у розрахунку на 1 ос./міс. є найвищим у Києві (9 116,8 грн./ос.), Дніпропетровській (3 861,1), Київській (3 332,3) та Полтавській (3 330,2) областях. Найменші значення цього показника мають Чернівецька (1 262,8), Тернопільська (1 401,6), Закарпатська (1 420,3) та Рівненська (1 583,6) області [153].

Безпосереднім індикатором розвитку середнього класу в регіоні є заробітна плата найманих працівників. За її середньомісячним розміром виділяється столиця (5 376 грн.), Донецька (3 858), Дніпропетровська (3 641), Київська (3 489) і Запорізька (3 432) області. Найнижчі оклади отримують працівники у Тернопільській (2 527 грн.), Чернівецькій (2 578), Херсонській (2 617) та Чернігівській (2 690) областях [146].

Оскільки заробітна плата відображає доходи лише найманих працівників, доцільно розглянути інші показники, що репрезентують доходи

населення. Одним з них є розмір грошових доходів домогосподарств, що оцінюється за допомогою відповідних обстежень Державної служби статистики України [140; 148]. За цим показником лідируючі позиції, крім Києва (5673 грн./міс. на 1 домогосподарство), займають Закарпатська (5149), Одеська (4847), Львівська (4605) та Чернівецька (4403) області. Значною мірою це пояснюється розміром домогосподарств, що відображає певні традиції в організації життєдіяльності та загалом в економічній сфері регіонів та перебіг демографічних процесів. Показник середнього розміру домогосподарства істотно зменшується в напрямку із заходу на схід країни – від 3,47 ос./дом. у Закарпатській до 2,31 у Донецькій та 2,20 у Луганській областях. Тому у перерахунку на 1 особу найвищий рівень доходів спостерігається у Києві (2190 грн.), Одеській (1827), Харківській (1736) та Запорізькій (1732) областях.

Найнижчий рівень доходів зафіксовано у Сумській (3399 грн./дом.), Кіровоградській (3442), Луганській (3457) та Черкаській (3528) областях. В розрахунку на 1 особу найменшими доходами володіли мешканці Рівненської (1258), Тернопільської (1260), Волинської (1277) Хмельницької (1372) областей.

Про рівень розвитку регіональних ринків праці свідчать показники зайнятості та безробіття. Найкращі показники зайнятості мають Київ (62,6% населення у віці 15-70 рр.), Дніпропетровська (60,2), Харківська (59) та Запорізька (58,2) області. Найнижча зайнятість у Луганській (52,0), Тернопільській (52,9), Івано-Франківській (53,9) та Кіровоградській (54,2) областях [152; 153].

Частка безробітних у структурі економічно активного населення (ЕАН) (за методологією МОП) найменша у Києві та Одеській області (6,4%), Харківській (7,8), Дніпропетровській та Київській (по 8%) областях. Найбільше безробітних у Житомирській та Полтавській (по 11,5%), Луганській (11,4%) і Тернопільській (11,3%) областях.

До важливих критеріїв розвитку середнього класу належить забезпеченість населення житлом. Показник забезпеченості населення житловою площею найвищий у Київській (20,2 м²/ос.), Вінницькій (19,2), Чернігівській (18,1) та Черкаській (18,0) областях. Найменший – у Луганській (4,9), Донецькій (7,4) областях, Києві (12,7) та Закарпатській (14,0) області [156].

Частка домогосподарств, що проживають в окремих квартирах та індивідуальних будинках, загалом у країні є достатньо високою і складає 94,3%. Найвищою вона була у Донецькій (99,7%) (дані станом на 01.01.2014 р.), Івано-Франківській (98,7), Львівській та Чернігівській (по 97,5), Запорізькій (97,4) областях. Найменшою частка проживаючих в окремих квартирах та індивідуальних будинках була у Харківській (86,6) області, Києві (86,8), Київській (89,0) та Вінницькій (90,3) областях [146].

Як зазначалося у попередніх підрозділах, одним із головних критеріїв віднесення до середнього класу є рівень освіти населення, зокрема, осіб з вищою освітою відносять до потенційних представників середнього класу.

Частка населення з повною вищою освітою найбільша в тих регіонах, в адміністративних центрах яких зосереджена значна кількість ВНЗ – у Києві (38,2%), Одеській (30,3), Харківській (28,3) та Львівській (27,0) областях. Найменшою вона є у Закарпатській (8,5), Хмельницькій (13,1), Черкаській (14,0) і Житомирській (14,2) областях. Якщо до цього показника додати ще частку населення з неповною вищою освітою, то до названих регіонів додадуться кілька східних областей. Сумарна частка осіб з повною та неповною вищою освітою складе у Києві – 52,7%, Харківській – 46,7, Дніпропетровській – 44,5, Донецькій – 44,3. Найнижча сумарна частка у Закарпатській (23,5), Івано-Франківській (27,6), Рівненській (29,4) і Тернопільській (30,7) областях [149].

Про умови формування потенційних представників середнього класу, зокрема, розвиток системи закладів вищої освіти, свідчить показник випуску фахівців вищими навчальними закладами (на 10 тис. осіб населення) – Київ

(464,5), Харківська (223,1), Львівська (165,2), Одеська (155,2) області. Співпадіння регіонів з високим значенням цього показника з регіонами, в яких значна частка осіб з вищою освітою, пояснюється тим, що багато фахівців залишаються працювати у місті, в якому здобули освіту. Найменше випущено фахівців у Донецькій (21,2), Закарпатській (47,4), Київській (56,6) та Луганській (57,8) областях [149].

Окремим критерієм розвитку середнього класу є людський потенціал у науці. Для його оцінювання розраховано частку докторів та кандидатів наук в ЕАН. Як і в попередніх випадках, вирізняються регіони зі значним освітнім потенціалом: частка докторів та кандидатів наук (на 10 тис. ос.) найбільша у Києві (118,4), Харківській (63,4), Львівській (35,4) та Одеській (28,9) областях. Найменше дипломованих науковців у Луганській (8,2), Кіровоградській, Київській (по 9,7) та Житомирській (10,6) областях [144].

До «класичних» представників середнього класу зачисляють дрібних та середніх підприємців. У даному дослідженні для аналізу розвитку середнього класу в регіонах України використано показник частки власників бізнесу та члени їхніх сімей (на 100 тис. осіб ЕАН). Найвище значення цього показника зафіксовано у Києві (152,0), Кіровоградській (84,0) та південних областях: Миколаївській (87,0), Одеській (77,6) і Херсонській (72,0), найменше – у Донецькій (32,0), Луганській (32,3), Житомирській (34,4), Рівненській та Сумській (по 35,7) областях [151].

Певні труднощі виникли при виборі критерію для визначення рівня самоідентифікації населення з середнім класом. Адже, згідно з проведеними Держслужбою статистики обстеженнями, частка домогосподарств, які за оцінкою свого матеріально добробуту відносять себе до середнього класу надзвичайно мала: у Києві – 4,8%, Хмельницькій області – 1,8, Полтавській – 1,6, а в 10 регіонах таких домогосподарств не було зафіксовано взагалі. В контексті аналізу формування середнього класу краще розглядати сумарну частку попереднього показника з показником частки домогосподарств, які за

оцінкою свого матеріального добробуту відносять себе до небідних, але ще не представників середнього класу.

Отже, сумарна частка таких домогосподарств є найбільшою у Кіровоградській (86,5%) області, Києві (66,8), Житомирській (58,1), Полтавській (57,8) областях. Надзвичайно мала така частка у Закарпатській (1,1%), Черкаській (5,6), Херсонській (9,0) та Одеській (11,3) областях.

Для отримання узагальненої оцінки регіональних відмінностей у формуванні та розвитку середнього класу в Україні використано більшість з проаналізованих вище показників. Оцінку здійснено для виявлення типів (підтипів) регіонів України за подібністю критеріїв розвитку середнього класу. Для цього використано математичний метод багатовимірного аналізу.

Для проведення багатовимірної типізації (таксономізації) регіонів України обрано такі показники (табл. 2.12-2.13).

Статистичні показники укладено в матрицю розміром 25×10 (див. табл. 2.13).

Після стандартизації матриці даних здійснюється класифікація об'єктів прийомками багатовимірного аналізу (див. дод. Б).

На її основі побудовано граф «дерево поєднань» (рис. 2.7). Отриманий граф розчленовано на 4 підграфи, що утворюють окремі типи регіонів України за критеріями розвитку середнього класу (табл. 2.12). Четвертий підграф, що об'єднує 21 регіон України, розбитий на 5 частин, кожна з яких включає регіони, що подібні між собою за індикаторами розвитку середнього класу. Типи та підтипи регіонів України за критеріями розвитку середнього класу зображено картосхемі (рис. 2.8).

Виокремлення м. Київ в окремий тип зумовлено істотними відмінностями за усіма обраними показниками, про що ілюструє велика таксономічна відстань на «дереві поєднань» (див. рис. 2.7). Як правило, ці відмінності на користь столиці, однак показники розвитку житлової сфери у Києві є одними з найгірших у країні.

Критерії розвитку середнього класу для багатовимірного аналізу

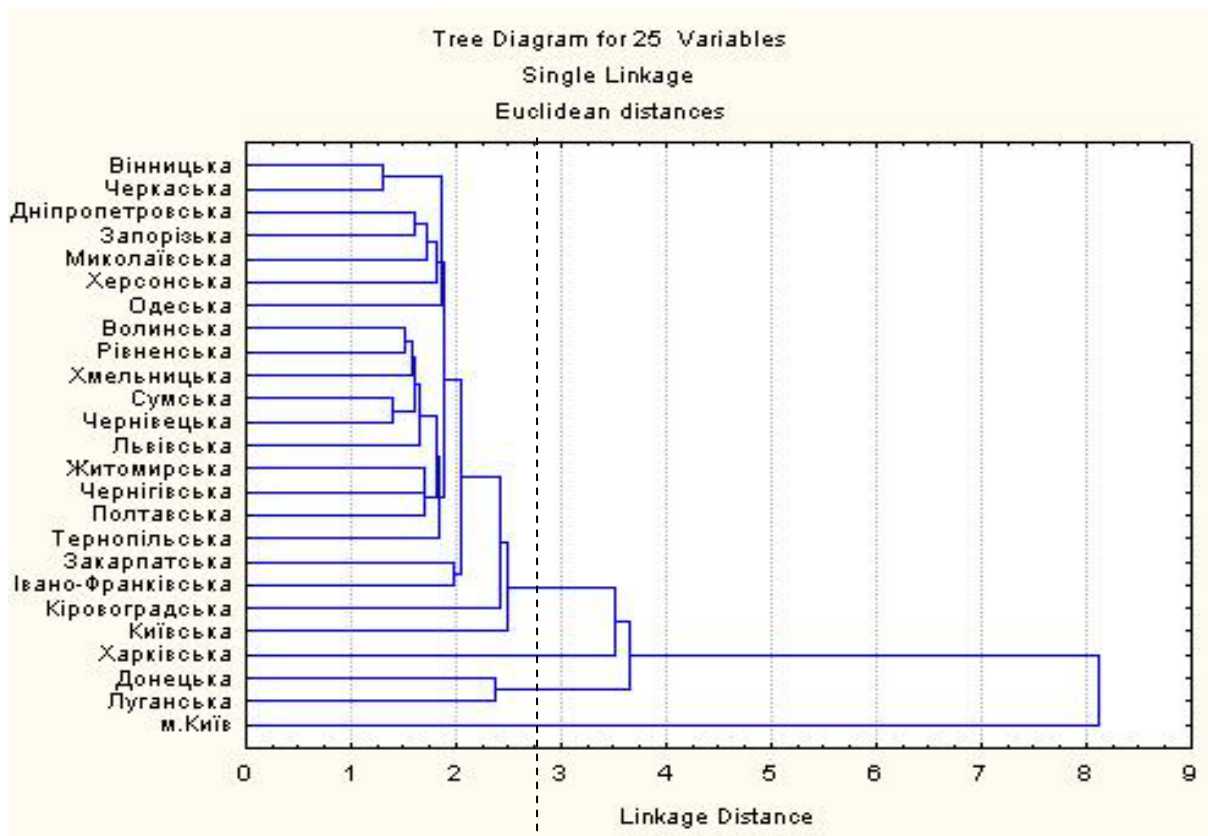
<i>Сфера життє-діяльності</i>	<i>Критерій оцінювання</i>	<i>Статистичний показник</i>
Економічний розвиток регіону та доходи	ВРП	1.1. Розмір валового регіонального продукту, грн./ос. в міс.
	Заробітна плата	1.2. Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників, грн.
Ринок праці	Зайнятість	2.1. Зайняте населення, у % до населення у віці 15-70 рр.
	Безробіття	2.2. Безробітне населення (за методологією МОП), у % до ЕАН у віці 15-70 рр.
Житло	Житлова площа	3.1. Житлова площа житлових приміщень, м ² /ос.
	Окрема квартира чи будинок	3.2. Частка домогосподарств, що проживають в окремих квартирах та індивідуальних будинках, %
Освіта та наука	Вища та неповна вища освіта	4.1. Частка населення з повною та неповною вищою освітою, % до населення у віці 6 р. і більше
	Науковці	4.2. Частка докторів та кандидатів наук, на 10 000 осіб населення у віці 6 р. і більше
Розвиток малого та середнього бізнесу	Власники бізнесу	5.1. Частка власників, засновників підприємств та членів їхніх сімей, на 10 000 осіб економічно активного населення
Само-ідентифікація	Самоідентифікація за рівнем матеріального добробуту	6.1. Частка домогосподарств, які за оцінкою свого матеріального добробуту відносять себе до середнього класу та до небідних, але ще не представників середнього класу, %

Джерело: систематизовано та узагальнено автором.

Показники розвитку середнього класу в регіонах України (2014 р.)

Регіон	Показник	1.1.	1.2.	2.1.	2.2.	3.1.	3.2.	4.1.	4.2.	5.1.	6.1.
Вінницька		1858,6	2810	56,3	10,5	19,2	90,3	38,8	15,2	47,3	24,0
Волинська		1651,4	2721	54,9	9,9	13,9	92,3	32,8	13,3	41,7	39,4
Дніпропетровська		3861,1	3641	60,2	8,0	15,0	95,7	44,5	22,2	48,1	35,6
Донецька		3152,5	3858	54,2	11,0	7,4	99,7	44,3	12,9	32,0	26,2
Житомирська		1690,5	2763	56,1	11,5	17,2	95,5	35,6	10,6	34,4	58,1
Закарпатська		1420,3	2744	56,4	9,2	14,0	95,8	23,5	11,0	54,0	1,1
Запорізька		2543,8	3432	58,2	8,4	14,4	97,4	43,3	19,8	62,7	29,6
Івано-Франківська		2001,8	2875	53,9	8,1	15,8	98,7	27,6	16,7	53,7	13,4
Київська		3332,3	3489	56,9	8,0	20,6	89,0	35,8	9,7	57,2	19,5
Кіровоградська		2127,8	2789	54,2	11,2	16,5	91,0	37,6	9,7	84,0	86,5
Луганська		2042,8	3377	52,0	11,4	4,9	95,7	38,1	8,2	32,3	12,9
Львівська		2078,1	2961	55,3	8,6	14,1	97,5	40,9	35,4	54,6	40,6
Миколаївська		2279,6	3344	57,3	9,1	14,4	94,4	42,6	12,3	87,0	13,1
Одеська		2426,5	3129	56,7	6,7	14,6	97,1	43,7	28,9	77,6	11,3
Полтавська		3330,2	3179	55,7	11,5	16,1	93,2	37,0	16,3	51,4	57,8
Рівненська		1583,6	3033	57,2	10,6	14,2	93,7	29,4	12,5	35,7	46,8
Сумська		1959,8	2877	56,6	9,5	16,4	96,1	40,7	17,7	35,7	32,1
Тернопільська		1401,6	2527	52,9	11,3	15,9	96,9	30,7	23,4	44,8	39,1
Харківська		2594,0	3143	59,0	7,8	15,2	86,6	46,7	63,4	48,2	26,0
Херсонська		1609,3	2617	56,4	9,9	15,7	94,0	38,4	12,4	72,0	9,0
Хмельницька		1680,4	2878	54,7	9,4	17,0	95,9	31,9	14,3	46,9	48,9
Черкаська		2180,7	2829	56,3	10,2	18,0	91,1	34,1	14,0	42,8	5,6
Чернівецька		1262,8	2578	55,5	9,0	14,8	96,5	35,3	21,9	41,7	27,9
Чернігівська		1883,6	2690	56,8	11,2	18,1	97,5	33,2	11,1	38,4	28,8
м.Київ		9116,8	5376	62,6	6,7	12,7	86,8	52,7	118,4	152,0	66,8

Рис. 2.7. Граф «дерево поєднань» багатовимірної таксономізації регіонів України за показниками розвитку середнього класу (2014 р.)

Таблиця 2.14

Типи та підтипи регіонів України за критеріями розвитку середнього класу, виділені методом «дерева поєднань» (2014 р.)

<i>Тип (підтип)</i>	<i>Склад типу (підтипу)</i>
I	м. Київ
II	Донецька, Луганська
III	Харківська
IV	<i>21 регіон</i>
IVa	Вінницька, Черкаська, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська
IVб	Волинська, Рівненська, Хмельницька, Сумська, Чернівецька, Львівська, Житомирська, Чернігівська, Полтавська, Тернопільська
IVв	Івано-Франківська, Закарпатська
IVг	Кіровоградська
IVг	Київська

Джерело: систематизовано та узагальнено автором.

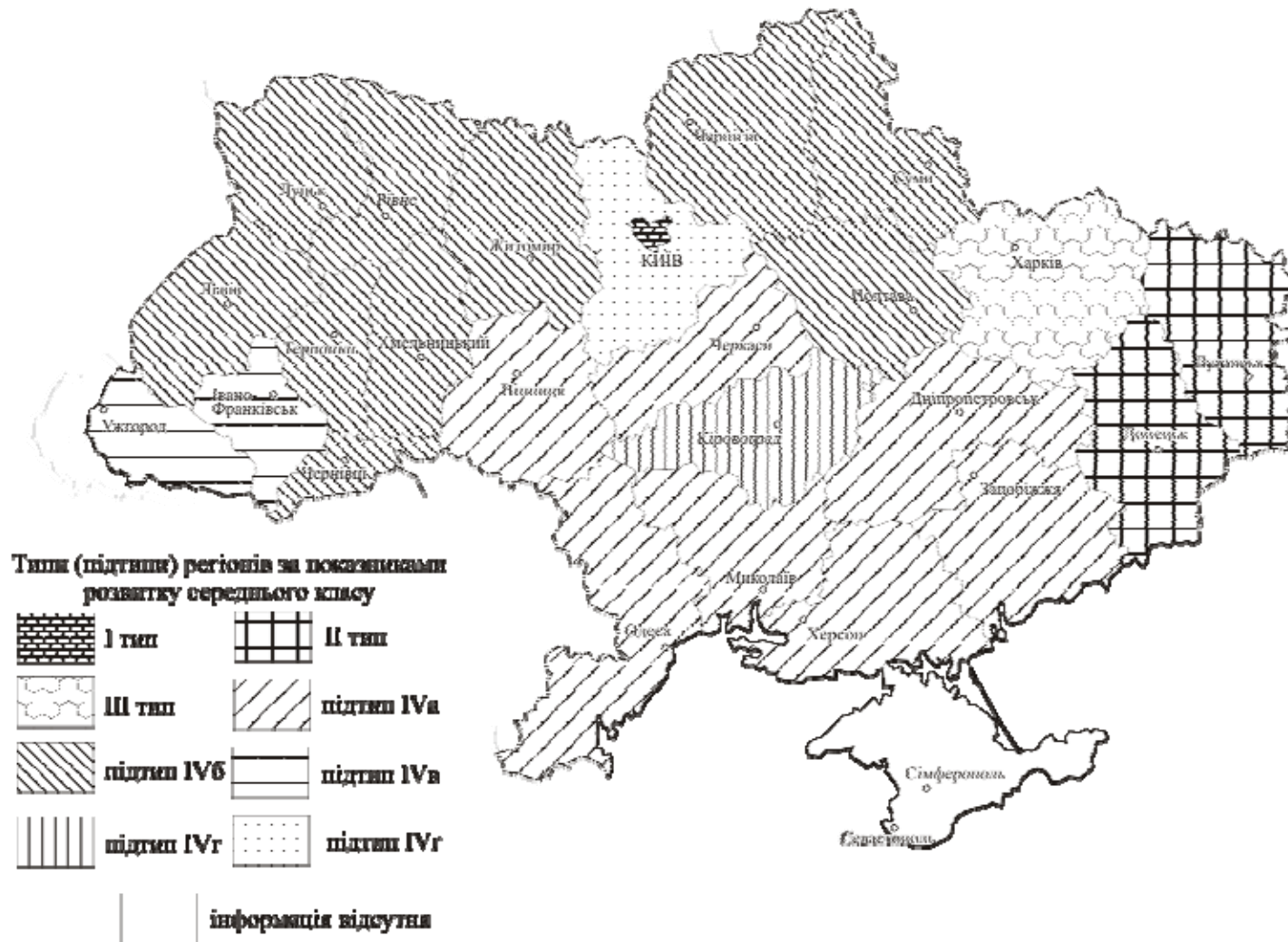

Рис. 2.8. Типізація регіонів України за показниками розвитку середнього класу (метод багатовимірного аналізу)
(2014 р.)

II тип регіонів утворили 2 східні області – Донецька та Луганська. Це зумовлено кількома причинами. Як зазначалося вище, в сучасних умовах ведення бойових дій, будь-яка статистична інформація викликає справедливі сумніви, і наведені за 2014 рік дані не можуть бути актуальними у 2015 році. Крім цього, в таких умовах оцінювання економічних, соціальних чи інших умов та чинників розвитку середнього класу навряд чи може бути адекватним. Однак, об'єднання цих областей в один тип зумовлене близькими значеннями більшості показників. Зокрема, нижчим за середні по Україні рівнем зайнятості та, відповідно, високим рівнем безробіття, найнижчими показниками забезпеченості житловою площею, низькими показниками кількості науковців та низькою часткою підприємців.

III тип утворює Харківська область. Цей регіон значно відрізняється низкою індикаторів. Передусім це високий рівень зайнятості та низький рівень безробіття. Крім того, відносно низькою є частка домогосподарств, що проживають в окремих квартирах та індивідуальних будинках. Відмінними від решти регіонів є високі показники освіченості та кількості науковців.

Решта регіонів України (крім АР Крим та м. Севастополь), за результатами проведеної таксономізації за індикаторами розвитку середнього класу увійшли до складу IV типу. Це означає, що виокремлені перші три типи набагато більше відрізняються між собою та від решти регіонів, ніж області IV типу відрізняються між собою. Іншими словами, умови та індикатори формування та розвитку середнього класу відносно мало відрізняються між собою на більшій частині території країни за виключенням столиці та трьох східних областей.

У зв'язку з тим, що IV тип утворює аж 21 регіон, для ґрунтовнішої оцінки умов та індикаторів розвитку середнього класу його доцільно розділити на 5 підтипів: IVa, IVб, IVв, IVг, IVг (див. рис.2.7, табл. 2.12, рис. 2.8).

Підтип IVa об'єднує 2 центральні (Вінницька, Черкаська) та 5 південно-східних (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька) областей України.

В усіх областях цього підтипу (крім Дніпропетровської) показник ВРП на 1 особу є нижчим за середній по країні (причому суттєво нижчим у Херсонській та Вінницькій), аналогічні співвідношення властиві й показникам середньомісячної заробітної плати. Показники зайнятості в областях цього підтипу є середніми та трохи вищими середніх по країні, подібна ситуація і з безробіттям – лише 2 центральноукраїнські та Херсонська області мають дещо вищий його рівень.

Усім областям підтипу IVa властивий вищий за середній показник забезпеченості житловою площею, а за часткою домогосподарств, що проживають в окремих квартирах та індивідуальних будинках, знову виокремлюються Вінницька, Черкаська та Херсонська області, в яких цей показник є гіршими, ніж в інших областях цього підтипу та в середньому по Україні. Близькими до середніх є показники частки осіб з вищою освітою, натомість суттєво нижчими є відносна кількість осіб з науковими ступенями (крім Одеської області). Достатньо високою є частка осіб, зайнятих підприємницькою діяльністю, особливо у південних областях.

Загалом головними відмінностями підтипу IVa є відносно сприятлива ситуація на ринку праці, у житловій сфері та частково відносно високий рівень розвитку підприємництва.

Підтип IVб об'єднує 10 областей здебільшого заходу та півночі України. Цим областям притаманні дуже низькі показники ВРП на 1 особу (крім Полтавської) та низькі рівні зарплат. Так само нижчими за середні є рівень зайнятості населення (крім Чернігівської). Відповідно рівень безробіття в більшості областей цього підтипу є високим (крім Львівської та Чернівецької областей).

Оскільки у більшості областей підтипу IVб домінує сільське населення, показник забезпеченості житловою площею є вищим за середній по країні,

аналогічно високою є частка проживаючих в окремих квартирах та індивідуальних будинках (лише у Волинській області обидва цих показники є низькими). Більшості областям властиві низькі показники освіченості (крім Львівської та Сумської областей) та низька частка науковців (крім Львівської області). Достатньо низькою є частка власників бізнесу та членів їхніх сімей (крім Львівської та Полтавської областей). Натомість відзначимо достатньо високий рівень самоідентифікації населення, що відносить себе до небідних, але ще не представників середнього класу, – від 1/3 до 1/2 населення.

Загалом даний підтип характеризується низькими показниками економічного розвитку та науково-освітньої сфери, складною ситуацією на ринку праці, однак відносно високим рівнем забезпеченості житлом.

Підтип IVв складають Івано-Франківська та Закарпатська області. Для цих областей характерним є низькі показники ВРП на 1 особу та заробітної плати. Дещо нижчими за середні по країні є показники зайнятості, однак відносно кращою є ситуація з безробіттям. Дані області мають відносно високий рівень забезпеченості житловою площею та часткою проживаючих в окремих квартирах та індивідуальних будинках. Низькими є частка осіб з вищою освітою та частка науковців, натомість достатньо високою є частка власників бізнесу та членів їхніх сімей. Відзначимо, що частка населення, що відносить себе до небідних, але ще не представників середнього класу, є найнижчою з-поміж усіх виділених типів (підтипів).

До підтипу IVг входить Кіровоградська область. Головними критеріями, за якими ця область утворила окремий тип є складна ситуація на ринку праці, дуже низька частка науковців, відносно високий рівень підприємницької активності та найбільша у країні частка осіб, що ідентифікують себе з небідними, але ще не представниками середнього класу.

Підтип IVг утворює Київська область. Регіон тісно пов'язаний зі столицею, як в економічному, так і в соціальному відношенні, тому показники розвитку середнього класу в ньому істотно відрізняються від

показників розвитку інших областей. Зокрема, Київська область має вищі показники економічного розвитку, кращу ситуацію на ринку праці, найкращий в країні показник забезпеченості населення житловою площею, середній рівень освіченості, низький внаслідок близькості Києва відсоток науковців, високий показник залученості у підприємницьку діяльність.

Узагальнений аналіз виокремлених типів та підтипів регіонів України за критеріями розвитку середнього класу подано у табл. 2.15.

У табл. 2.15 значення показників, що загалом відповідають середньому по країні, позначені знаком «=». Знаки «+» і «++» означають кращі умови розвитку середнього класу у конкретній сфері життєдіяльності за вибраними показниками в порівнянні з країною загалом, а «-» і «--» – гірші.

Табл. 2.15

**Порівняльна оцінка типів (підтипів) регіонів України за критеріями
формування та розвитку середнього класу
у порівнянні з середньоукраїнськими показниками (2014 р.)**

Сфера	Економічний розвиток регіону та доходи	Ринок праці	Житло	Освіта та наука	Розвиток малого та середнього бізнесу	Самоідентифікація
Тип (підтип)						
I тип	++	++	--	++	++	++
II тип	+	--	-	-	--	-
III тип	-	++	=	++	=	-
підтип IVа	-	=	+	=	+	-
підтип IVб	--	-	+	-	-	+
підтип IVв	--	=	+	--	-	--
підтип IVг	--	-	+	-	+	++
підтип IVг	+	+	+	-	=	-

Отже, результати багатовимірного аналізу виявили наявність 4 типів регіонів України за критеріями розвитку середнього класу. Зокрема, найбільш істотними відмінностями володіють м. Київ, області Донбасу та Харківська область. Решта регіонів, що утворити IV тип, загалом є

подібними між собою за проаналізованими критеріями, відрізняючись лише за окремими з них.

Враховуючи суттєві зміни в економічній, політичній та суспільній сферах життя в Україні в останні роки, доцільним є проведення аналізу виділених чинників формування і розвитку середнього класу (див. табл. 2.12) у найближчій ретроспективі (див. дод. В, Г, І). Використовуючи той самий метод багатовимірного аналізу та дані офіційної статистики, нами виокремлено такі типи та підтипи регіонів України за обраними критеріями.

Таблиця 2.16

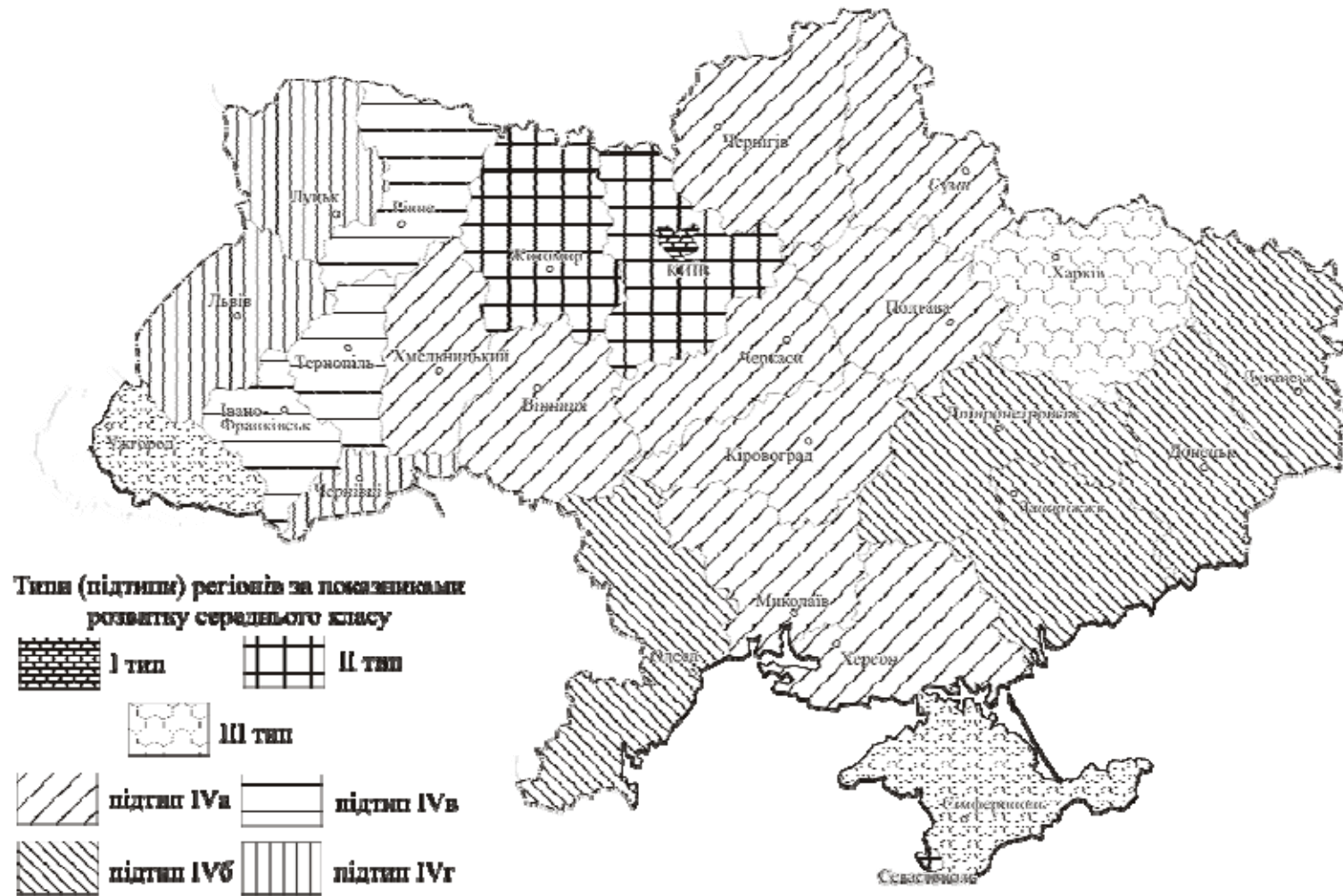
Типи та підтипи регіонів України за критеріями розвитку середнього класу, виділені методом «дерева поєднань» (2009 р.)

<i>Тип (підтип)</i>	<i>Склад типу (підтипу)</i>
I	м. Київ
II	м. Севастополь, Київська, Житомирська
III	Харківська, АР Крим, Закарпатська
IV	<i>20 регіонів</i>
IVa	Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Хмельницька, Миколаївська, Херсонська
IVб	Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Одеська
IVв	Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська
IVг	Волинська, Львівська, Чернівецька

Джерело: систематизовано та узагальнено автором.

До I типу, як і за результатами аналізу за даними 2014 року (далі – аналіз-2014), увійшов Київ, якому притаманні високі значення усіх обраних критеріїв, окрім рівня розвитку житлової сфери.

II тип складають Київська та Житомирська області й м. Севастополь. В цих регіонах аналіз обраних критеріїв свідчать про загалом сприятливі умови для розвитку середнього класу – високі значення окремих показників (економічних у Київській, ринку праці, освіти й науки у Севастополі, рівні само оцінювання у Житомирській області) поєднуються з відносно низькими значеннями інших критеріїв.

Рис. 2.9. Типізація регіонів України за показниками розвитку середнього класу (метод багатовимірного аналізу) (2009 р.)

У порівнянні з аналізом-2014 у склад III типу регіонів до Харківської області додалися АР Крим та Закарпатська область. Середні та нижчі середніх значення економічних критеріїв та рівня забезпеченості житлом, відносно висока підприємницька активність в АР Крим та Закарпатській області, поряд зі сприятливими показниками освіти та науки у Харківській області дозволяють віднести даний тип регіонів до середніх за сприятливістю розвитку середнього класу.

IV тип утворює 20 регіонів. Підтип IVа утворюють більшість центральних, північно-східні та південні області. Спільними ознаками для них є низькі значення показників економічного розвитку, освіти та науки поряд з відносною сприятливістю у житловій сфері та сфері підприємництва.

Підтип IVб утворили на той час промислово розвинені південно-східні області та Одеська область. Сприятливі економічні показники (за винятком Луганської області), добра ситуація на ринку праці, середні та вищі за середні показники житлової сфери, вищий від середньоукраїнського рівень освіченості поряд з низькою часткою науковців (крім Одеської області), високий розвиток підприємництва (крім Донецької та Луганської областей), високий рівень самоідентифікації – усе це вказує на те, що у 2009 році ці регіони (поряд з Києвом) мали чи не найсприятливіші умови для розвитку середнього класу.

До підтипу IVв увійшли 3 західноукраїнські області, яким була притаманна найгірша ситуація в економічній сфері та на ринку праці, найнижчі рівень освіченості на частка науковців. Поряд з цим середніми були показники житлової сфери та самоідентифікації. Зважаючи на це, регіони підтипу IVв можна вважати найменш сприятливими для розвитку середнього класу у 2009 році.

Підтип IVг утворений іншими трьома західноукраїнськими областями. Вони характеризувалися відносно вищими, аніж у попередньому підтипі показниками, зокрема, середньоукраїнськими рівнем зайнятості та показником освіченості населення. Середніми та вищими від середніх були також показники забезпеченості житлом та рівні розвитку підприємництва та самоідентифікація. Загалом дуже низькі показники заробітної плати та ВРП є

головними причинами, що не дозволяли цим регіонам мати сприятливе середовище для формування середнього класу.

Висновки до Розділу II

1. Аналізуючи методи обчислення відсоткової частки середнього класу за доходом, їх можна поділити на дві групи: а) визначення за абсолютними (вираженими у сталих грошових межах) показниками доходу; методи базуються на виокремленні середнього класу в суспільстві на основі меж доходу, котрі відображені у конкретному грошовому вимірі; б) визначення за відносними показниками доходу; це методи, за якими відсоткова частка середнього класу обчислюється відштовхуючись від меж доходу, котрі встановлюються на базі змінних економічних показників.

2. Доходи населення є економічною основою відтворення та розвитку середнього класу. Серед розглянутих методик обчислення відсоткової частки середнього класу, що базуються на абсолютних показниках доходу, лише метод А. Бенерджі видається вірогідно допустимим для застосування в Україні загалом та Карпатському економічному районі зокрема.

3. Межі доходу середнього класу, запропоновані дослідниками, не збігаються з дохідними межами, котрі наведені в статистичних збірниках Держслужби статистики. Це ускладнює вирахування частки середнього класу використовуючи зазначені методики. Особливо це твердження стосується останньої верхньої межі загального місячного середньодушового доходу населення (3720 грн. і вище). Тому пропонується розділити групу опитаних домогосподарств з доходами 3720 грн. і вище на декілька груп, шляхом впровадження ще кількох додаткових меж та укрупнення існуючих груп загального місячного середньодушового доходу. Чисельність домогосподарств з доходами «3720 грн. і вище» має тенденцію до зростання, тому, є потреба подальшого ранжування.

4. Встановлено, що визначити частку реального середнього класу за показниками доходу в Україні наразі неможливо. Це пов'язано з такими

чинниками: а) тінізацією економіки та приховуванням реальних доходів громадянами; б) заниженими параметрами споживчого кошику та прожиткового мінімуму, котрі не відповідають реальним потребам населення; в) неможливістю встановлення меж доходу середнього класу на основі даних Державної служби статистики України.

5. Ключовими ознаками належності до середнього класу за матеріального добробутом є: а) загальний дохід домогосподарства; б) наявність власного житла; в) наявність власного автомобіля. Для обчислення частки середнього класу українського суспільства за ознакою загального доходу домогосподарства більш актуальними є методи визначення за абсолютними (вираженими у сталих грошових межах) показниками доходу. Це пов'язано з тим, що такі показники як «споживчий кошик», «прожитковий мінімум» та інші параметри, необхідні для визначення частки середнього класу за відносними показниками доходу, є заниженими і не відповідають реальним потребам громадянина.

6. Обґрунтовано, що одним з головних критеріїв приналежності до середнього класу суспільства є якість освіти громадянина, сукупність його знань, унікальних умінь, які є його персональними конкурентними перевагами на ринку праці. Однак для України характерна певна розірваність ланцюга «освіта – професія – дохід». Кваліфікована й фахова праця може оплачуватися і найчастіше оплачується нижче за встановлені державою норми. Українське суспільство визнає цінність інтелектуально-культурного капіталу, однак загальний рівень інтелектуально-культурної ренти у формі доходів та власності, яку суспільство згодне виплачувати носіям відповідного капіталу, є досить низьким у порівнянні з доходами інших соціальних груп.

7. За браком статистичних даних неможливо дослідити розподіл населення за професійними групами в економічних районах, що ускладнює дослідження стану та розвитку середнього класу на регіональному рівні. Також при проведенні статистичного дослідження Державній службі статистики України слід відмежувати від професійної групи «законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)» менеджерів нижчої та

середньої ланки, що дасть змогу отримати точніший результат при вивченні належності до середнього класу суспільства за професійним статусом.

8. Слід сприяти не лише підвищенню рівня освіченості громадян, а й відповідності здобутої освіти до майбутньої посади громадянина. Згідно з проведеним дослідженням, за освітнім критерієм до середнього класу можна віднести фактично в 2 рази більшу частка суспільства, ніж за професійним статусом. Це негативно впливає на кінцеве значення розрахунку частки середнього класу за сукупністю критеріїв.

9. Самооцінювання належить до групи суб'єктивних методів оцінювання і полягає у самостійному усвідомленні та визначенні індивідом своєї належності до певної групи. Загалом виявлено, що частка середнього класу за результатами опитувань дуже мала і має тенденцію до зниження, як і категорія «небідні, але ще не представників середнього класу». Отже, метод самооцінювання як базовий для визначення частки середнього класу в українському суспільстві є неточним і залежним від впливу суб'єктивних чинників (психологічного настрою індивіда, його поглядів та переконань щодо середнього класу як явища, наявності тіньових доходів і навіть словесного формулювання назв соціально-економічних страт).

10. Виявлено головні регіональні відмінності у критеріях розвитку середнього класу в Україні в 2009 та 2014 роках. Методом багатовимірного аналізу проведено типізацію регіонів України за обраними критеріями. Згідно з проведеним аналізом, виділено 4 типи регіонів України, що характеризуються певними відмінностями. Зокрема, I типу (м. Київ) притаманні відносно високі рівні економічного розвитку та доходів населення, добра ситуація на ринку праці, значна частка осіб з вищою освітою та кандидатів наук, порівняно значна частка малих та середніх підприємців та високий рівень самоідентифікації з небідним населенням та дуже низький рівень забезпеченості житлом. Регіонам II типу (Донецька та Луганська області) були (за даними на вказану дату) властиві вищі від середнього рівні економічного розвитку та доходів населення, та негативні характеристики за усіма іншими обраними критеріями розвитку середнього класу (зокрема, найгіршими вони

були зафіксовані на ринку праці та в аспекті залученості до малого та середнього підприємництва). Для III типу (Харківська область) головними відмінними рисами є сприятлива ситуація на ринку праці, високий рівень освіченості та значна частка науковців. IV тип об'єднує решта 21 регіон України – це означає, що в більшості регіонів країни відмінності у критеріях розвитку середнього класу загалом є невеликими. Загалом в регіонах IV типу сприятливими є лише критерії забезпеченості житлом, натомість економічний розвиток та рівень доходів є набагато нижчими, ніж в середньому по країні.

Результати даного розділу опубліковані у роботах [97-99; 158-163].

РОЗДІЛ III

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

3.1. Перспективи формування і розвитку середнього класу в українському суспільстві

Враховуючи складність розуміння самого поняття «середній клас», критеріїв його визначення, особливостей його формування та розвитку в сучасній Україні та її регіонах, доцільним було проведення експертного опитування з даного питання. В ролі експертів виступили науковці, тематика та напрями дослідження яких стосуються проблем формування та розвитку середнього класу в Україні. Питальник для експерта містив групи запитань, що стосуються наявності чи відсутності середнього класу в сучасному українському суспільстві, його відсоткової частки, змісту критеріїв середнього класу (рівень доходів, професійно-кваліфікаційний склад), важливості критеріїв, за якими визначають приналежність до середнього класу, головних економічних, соціальних, політичних та культурних перешкод на шляху формування середнього класу в Україні, першочергових заходів стосовно політики сприяння розвитку середнього класу (див. дод. Д). Загалом було опитано 50 експертів.

Для початку експертам було задане запитання «Чи існує, на Вашу думку, середній клас в Україні?» Більша частка експертів обрали відповіді, що вказують на несформованість та незначну вагу середнього класу в Україні. Зокрема, 50% опитаних відповіли, що до середнього класу можна віднести незначну частину населення країни, а 26% вказали, що середній клас в сучасній Україні знаходиться на початковій стадії свого формування. Натомість лише 6 експертів (12%) вказали, що середній клас в Україні існує. Такий розподіл відповідей вказує на те, що в сучасному українському суспільстві присутні окремі страти, які характеризуються деякими ознаками середнього класу, проте середній клас в класичному розумінні, як соціально-економічний суб'єкт, перебуває на стадіях зародження та формування.

Узагальнюючи відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, яку частку населення України складає середній клас (у %)»?», не варто обмежуватися середнім арифметичним значенням з отриманих результатів (16,8%), оскільки кілька відповідей експертів, що вважають таку частку порівняно значною (більше 20%), при простому усередненні можуть спотворити підсумковий результат, тоді як кількість відповідей щодо низької частки середнього класу (до 10%) є істотно більшою. Зокрема, 40% респондентів вказали на частку середнього класу в межах до 10 %, а 32,5% – на частку 10-20%, і відповідно лише більше чверті експертів (27,5%) вважають, що частка середнього класу в населенні України є більшою 20%.

Експертам було запропоновано вказати головні відмінності між середнім класом суспільства в Україні та в країнах розвиненої економіки. Головною відмінністю визначено «рівень доходів та загальний матеріально-майновий стан» (70% відповідей). Майже рівнозначними виявилися критерії «співвідношення доходів з наявним освітньо-професійним рівнем» (46%), «рівень захисту особистих та соціальних прав» (44%), «можливості розвитку середнього та малого бізнесу» (42%) відповідей (тут і в більшості наступних запитань дозволялось вибирати кілька варіантів відповідей). Натомість на важливість самоідентифікації як відмінності між середнім класом в Україні та країнах розвиненої економіки вказав лише кожен п'ятий експерт. З-поміж запропонованих експертами відповідей варто вказати на відмінності у «стабільності доходів, спроможності довгострокових інвестувань (у людський капітал, бізнес)», «соціальній структурі», «суспільному статусі» та «необхідності вести нелегальну економічну діяльність».

Цікавим для визначення діапазону доходів є розподіл відповідей експертів на запитання «В яких межах повинен знаходитися щомісячний середній дохід у представника середнього класу в сучасній Україні (в грн.)?» Передусім зазначимо, що дане експертне опитування проводилось впродовж II-IV кварталів 2014 р. в умовах значної економічної нестабільності та різкого знецінення вітчизняної валюти. За час проведення опитування курс долара зріс з 8 до 24 грн. за 1 дол. США, тому відзначимо, що в анкетах, заповнених

пізніше, як правило, межі доходів є істотно вищими у порівнянні з першими анкетами. Крім того, багато експертів вважали за необхідне вказувати рівень доходів як у гривнях, так і в доларах США, що певною мірою внаслідок девальвації гривні спотворює отримані результати.

Узагальнюючи результати, зазначимо, що більше половини респондентів (54%) нижню межу доходів представника середнього класу проводять вище 8 000 грн. (1000 дол. США на час початку опитування), а 38% – вище 10 000 грн. Верхню межу відносна більшість експертів (40%) визначила на рівні 20 000 грн., а 30% опитаних провели її ще вище. Отримання таких результатів ще раз підтверджує непридатність існуючого у вітчизняній статистиці підходу щодо групування населення за рівнем їхніх доходів для визначення приналежності до середнього класу. Ще одним висновком, який варто зробити, аналізуючи відповіді на це запитання, є те, що реальний рівень доходів населення варто співвідносити не з соціальними стандартами (прожитковим мінімумом, мінімальною заробітною платою, які в сучасних умовах відображають не рівень життя, а радше рівень виживання), а з реальною вартістю національної валюти та індексом споживчих цін.

Стосовно щомісячного середнього доходу представника середнього класу, більшість експертів (60%) вказали суму від 10 до 20 тис. грн., чверть опитаних – від 5 до 10 тис. грн., а 15% – 20 тис. грн. і більше (середнє значення близько 14,6 тис. грн.).

Для визначення головних критеріїв приналежності до середнього класу експертам було запропоновано оцінити їхню важливість за шкалою від 1 до 10. З-поміж запропонованих критеріїв найважливішими виявилися ті, що пов'язані з рівнем матеріального добробуту, грошових доходів та з рівнем освіти (див. табл. 3.1).

Цікавою є думка експертів про найменшу відносну важливість характеру діяльності як критерію середнього класу – наявні рівні освіти, культури та професійний статус, на думку експертів є суттєво важливішими.

Важливість критеріїв приналежності до середнього класу

Критерії приналежності до середнього класу	Середній бал важливості (за 10-бальною шкалою)
Загальний рівень добробуту	9,1
Рівень грошових доходів	9,0
Рівень освіти	8,6
Наявність власного житла	8,2
Самоідентифікація	7,7
Рівень культури	7,5
Професійний статус	7,5
Рівень адаптованості до ринку праці	7,0
Наявність автомобіля	6,8
Характер діяльності	5,3

Джерело: розраховано автором за результатами експертного опитування

Наступне запитання стосувалося наявності відмінностей у формуванні середнього класу в різних регіонах України. 48% експертів відповіли «так», ще 20% – «так, незначні» і ще 20% – «так, значні» (сумарно 88%). Стосовно чинників, що зумовлюють регіональні відмінності у формуванні середнього класу, найчастіше вказувались: рівень життя і доходів, спричинені різними рівнями економічного розвитку та галузевою структурою економіки регіонів; можливості зайнятості та підприємницької діяльності; історичними умовами розвитку, різними ціннісними орієнтаціями, традиціями, культурою, ментальністю та самосвідомістю; соціально-професійна та соціально-територіальна мобільність.

Експертам було запропоновано визначити, представників яких професій чи родів занять у сучасних українських реаліях можна зачислити до середнього класу. Отримані результати представлено в табл. 3.2.

Думка експертів стосовно належності представників окремих професій чи родів занять до середнього класу в сучасній Україні

Категорія осіб	Належність до середнього класу, % відповідей		
	так	ні	важко відповісти
Представники державної влади (народні депутати, міністри)	22,2	53,3	24,4
Представники регіональної влади	34,0	44,7	21,3
Представники місцевої влади	54,3	30,4	15,2
Банкіри, фінансисти	61,7	17,0	21,3
Керівники регіональних філій та відділень банків	84,8	4,3	10,9
Менеджери середньої ланки	56,3	18,8	25,0
Власники великих підприємств, корпорацій	27,7	59,6	12,8
Власники середніх підприємств, торгових та сервісних мереж	83,3	2,1	14,6
Дрібні підприємці, фізичні особи-підприємці	40,4	27,7	31,9
Фермери	34,0	29,8	36,2
Власники присадибних ділянок	2,1	87,2	10,6
Працівники колективних та фермерських сільських господарств	0,0	88,9	11,1
Фахівці, професіонали з вищою освітою	31,3	37,5	31,3
Лікарі	25,0	47,9	27,1
Вчителі	16,7	64,6	18,8
Адвокати, юристи	70,2	8,5	21,3
Науковці	30,6	40,8	28,6
Інженери	21,3	61,7	17,0
Митці	27,1	29,2	43,8
Діячі шоу-бізнесу (актори, співаки, артисти естради)	57,4	17,0	25,5
Спортсмени	25,5	31,9	42,6
Технічні службовці	2,1	68,8	29,2
Працівники сфери торгівлі та послуг	14,9	46,8	38,3
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	2,1	74,5	23,4
Кваліфіковані робітники з інструментом	0,0	74,5	25,5
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	4,3	78,3	17,4
Представники найпростіших професій	2,2	87,0	10,9

Джерело: розраховано автором за результатами експертного опитування

Загалом отримані результати дозволили сформуванати такі групи:

1) однозначно віднесені до середнього класу (частка відповідей «так» більша 50%): керівники регіональних філій та відділень банків; власники середніх підприємств, торгових та сервісних мереж; адвокати, юристи; діячі шоу-бізнесу (актори, співаки, артисти естради); менеджери середньої ланки; представники місцевої влади;

2) не віднесені до середнього класу, оскільки є представниками вищих стратиграфічних порядків: представники державної влади (народні депутати, міністри); власники великих підприємств, корпорацій; частково представники регіональної влади;

3) представники «резерву» середнього класу (різниця у відсотках відповідей «так» і «ні» не більше 20): дрібні підприємці, фізичні особи-підприємці; фермери (для цих двох категорій відносна перевага відповідей «так»); фахівці, професіонали з вищою освітою; лікарі; науковці; митці; спортсмени (відносна перевага відповідей «ні»);

4) не віднесені до середнього класу представники професій, що вимагають певних кваліфікаційних навичок (висока частка відповідей «ні» при наявності 15-20% відповідей «так»): вчителі; інженери, а також працівники сфери торгівлі та послуг;

5) однозначно не віднесені до середнього класу, представники нижчих верств (відповідей так 0-5%, «ні» – більше 70%): власники присадибних ділянок; працівники колективних та фермерських сільських господарств; технічні службовці; кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства; кваліфіковані робітники з інструментом; робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин; представники найпростіших професій.

Експертами було визначено головні перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні.

Найсуттєвішими з-поміж економічних перешкод визначено «нестабільність економічної ситуації» (66%), «несприятливі умови відкриття та

ведення підприємницької діяльності», «надмірна тінізація економіки» (по 52%) та «надто низький розмір заробітної плати» (40%). Менш важливим, на думку експертів, є «недосконалість податкового законодавства» (20 %).

Головними соціальними перешкодами експерти назвали соціальну незахищеність середнього класу (60%) та «спрямованість соціальної політики на малозабезпечені верстви населення» (46%). Важливим визнано також критерій «соціальна напруга» (44%).

Найважливішими політичними перешкодами визнано «нерозвиненість громадянського суспільства» (52%), «незрілість та некомпетентність політичної еліти» та «низький рівень правової культури, нездатність захистити свої права» (по 50%).

З-поміж культурних перешкод виокремлено «низький рівень культури серед політичної еліти країни» (54%), «відсутність культурної політики, спрямованої на консолідацію українського суспільства» (50%), «перманентну другорядність культури в реалізації державної та регіональної політики» (46%).

Крім цього, істотними перешкодами експертами визнано: корупцію та засилля олігархату у владі, який не зацікавлений у розвитку середнього класу; тінізація доходів, відсутність справедливості у доступі до можливостей людського розвитку, відсутність умов «гідної праці» для більшості населення; високий рівень неформальних відносин, побудований на незаконних підставах; низька соціальна відповідальність бізнесу; надмірна централізація влади та фінансових ресурсів; низький рівень економічної та соціальної грамотності населення; відсутність історичних традицій; домінування управлінських традицій радянської доби.

Стосовно можливостей регіональних органів влади стосовно формування та розвитку середнього класу, більшість експертів зауважили, що ці можливості суттєво обмежені, перекладаючи усю відповідальність на центральні органи влади. З-поміж решти відповідей найпоширенішими були «сприяти створенню нових робочих місць», «сприяння здійсненню підприємницької діяльності, створення сприятливого підприємницького середовища», «розвиток кооперативних форм організації економічного життя, зокрема, «зеленого» та

рекреаційного туризму», «створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку регіональної економіки на інноваційних засадах», «активна співпраця з територіальними громадами», «пропаганда національної ідеї», «інформаційна, просвітницька та навчально-освітня діяльність».

Відповідно, на запитання «Які політичні, економічні, соціальні чи інші інститути (організації) можуть сприяти розвитку середнього класу у регіоні, в якому Ви проживаєте?» отримано небагато змістовних відповідей. Деякі експерти такими інститутами вбачають партії, громадські організації, релігійні організації, територіальні громади, об'єднання роботодавців, громадські об'єднання власників малого бізнесу, фінансово-кредитні установи, навчальні заклади, асоціації фермерів, підприємців.

Експертам було запропоновано вказати першочергові заходи для забезпечення стійкого зростання доходів та поліпшення матеріального становища населення (в порядку зменшення частоти вказування конкретного напрямку заходів).

1. На чільне місце експерти виводять необхідність заходів для боротьби з корупцією. Одним з позитивних наслідків її подолання має стати зростання інвестиційної активності, що в подальшому дасть суттєвий поштовх для розвитку економіки регіонів та, відповідно, позитивно позначиться на зайнятості та зростанні матеріального добробуту населення.

2. Необхідною умовою забезпечення стійкого зростання доходів експерти вважають реформу податкової системи. Зокрема, пропонувалося переглянути систему оподаткування для малих та середніх підприємств, власники яких в розвинутих економіках є «ядром» середнього класу. Важливим експерти визнають проблему детінізації доходів, яку теж можна пом'якшити реформами у податковій системі. Крім цього, пропонується принципово змінити роль контролюючих органів, перетворивши їх з «караючих» на «такі, що можуть підказати та посприяти діяльності підприємця».

3. Реалізація тих чи інших реформ в сучасній Україні неможлива без загальної стабілізації політичного, економічного життя. Встановлення миру та утвердження демократичних перетворень в країні є необхідною умовою

суспільного прогресу загалом. Про це й вказали експерти, зазначаючи стабілізацію економіки як необхідний чинник зростання доходів населення та поліпшення його матеріального становища.

4. Наступною умовою експерти визначили розроблення стратегії економічного розвитку країни та проведення структурних реформ. Вказано на необхідність обґрунтування прозорої економічної моделі розвитку усієї держави. Ключовими напрямками таких реформ мають бути демонополізація, децентралізація та дерегуляція. Крім того, варто зосередитися на формуванні добросовісного конкурентного середовища в усіх сферах економічної діяльності.

5. Підвищення конкурентоспроможності економіки держави, що сприятиме суттєвому підвищенню вартості робочої сили, Слід забезпечити відтворювальну функцію доходів, для чого необхідна докорінна реформа оплати праці, яка неможлива без зростання мінімальної зарплати та загалом підвищення мінімальних соціальних стандартів. Особливо це має стосуватися державних працівників, що повинні мати відповідну стабільна заробітну плату та певні соціальні гарантії. Крім цього, соціальна допомога має бути адресною, варто позбутися багатьох пільг через непрозорі схеми грошових потоків у соціальній сфері.

6. Створення сприятливих умов для розвитку власного виробництва в сфері малого та середнього підприємництва, що забезпечило б появу нових робочих місць і скорочення безробіття.

Для поліпшення освітнього та культурного рівнів населення експерти пропонують:

1. В умовах інформаційної війни одним з головних пріоритетних напрямів у цій сфері експерти визначили реалізацію конструктивної та послідовної інформаційної політики, що повинна мати націооб'єднуючий характер. В цьому контексті варто підвищити ефективність усіх засобів масової інформації, які можуть і повинні формувати нову ідеологію суспільства. Державної політики у цій сфері повинна проводитися з урахуванням

особливостей соціально-культурного середовища регіонів задля недопущення та запобігання негативних культурних проявів.

2. Прививати національні і світоглядні цінності з дитячих дошкільних закладів освіти та початкової освітньої школи, пропагування патріотизму, національної ідентичності, української мови та культури, національних традицій, звичаїв, в усіх регіонах України. Реформи в освітній галузі повинні мати акцент на культурних, духовних і моральних цінностях, містити елементи мультикультурного розвитку держави. Державні та регіональні органи влади мають сприяти зростанню культурної освіченості населення, зробити культурні заходи доступнішими для населення.

3. Реформування системи освіти. Ціллю реформ має бути формування та забезпечення якісної основи освіти, зорієнтованої на розвиток критичного мислення, творчого розвитку, креативних рішень. Для цього необхідним є запровадження сучасних технологій навчання та контролю знань, реалізація спеціальних освітніх програм та запровадження системи безперервної освіти. Варто збалансувати кількість фахівців, що готуються як закладами професійно-технічної освіти, так і вищими навчальними закладами з ринковою потребою в них та забезпечити працевлаштування випускників.

Загалом слід перейти від системи передачі знань до системи розвитку талантів та критичного мислення, що сприятиме нагромадженню наукової й інтелектуальної інтелігенції

4. Збільшити видатки з бюджету на культуру і мистецтво, зміцнення матеріально-технічної бази. Необхідно відновити роботу спеціальних закладів культури та спорту.

5. Як і в попередньому блоці заходів, одним з головних напрямків визнано додання корупції в освітній сфері.

Для поліпшення професійно-кваліфікаційного рівня населення експертами визначено такі принципи та заходи державної та регіональної політики.

1. Створити сучасну систему безперервної підготовки та перепідготовки професійних кадрів. Сприяти підвищенню кваліфікації, проходженню

стажувань, професійних тренінгів, зокрема, у провідних європейських країнах. Держава повинна забезпечувати підтримку споживачів послуг безперервної професійної освіти та організацій, що надають якісні послуги такої освіти. Має бути подоланий формалізм післядипломної освіти та організована система зовнішньої незалежної сертифікації професійних кваліфікацій.

2. Для збалансування попиту та пропозиції робочої сили варто проводити реальний моніторинг ринку праці. Пріоритетними напрямками та спеціальностями підготовки в ВНЗ та ПТНЗ повинні бути ті, які відповідають реальній потребі економіки у кадрах. Удосконалення змісту професійного навчання слід проводити в напрямку формування сучасних компетенцій. Головну увагу у вирішенні проблем зайнятості та безробіття варто зосередити на створенні прогресивних конкурентоспроможних робочих місць, зростання їх якості.

3. Слід забезпечити доступ до високих технологій, їхнє використання та розвиток, нагромадження інтелектуального капіталу шляхом заохочення молоді до такого роду професій. Для залучення талановитої молоді відродження привабливості базових галузей національної економіки через використання на підприємствах дизайнерських розробок.

4. Політику у сфері поліпшення професійно-кваліфікаційних характеристик населення слід будувати з огляду на формування основ конкурентного порядку в країні. Зокрема, створити конкуренцію між працівниками всередині установ, підприємств, забезпечити кваліфікаційну оцінку (рейтинг) для державних працівників. Це б змотивувало працівників розвиватися, підвищувати свою кваліфікацію. Потрібно також проводити атестацію кадрів. Якість підготовки фахівців потрібно відслідковувати не через перевірку навчальних заходів, а за рівнем працевлаштування випускників та рівнем їхніх заробітних плат

5. Якомога інтенсивніше інтегрувати освіту з реальною економікою, закладами освіти, особливо вищими, активніше співпрацювати з бізнес-середовищем

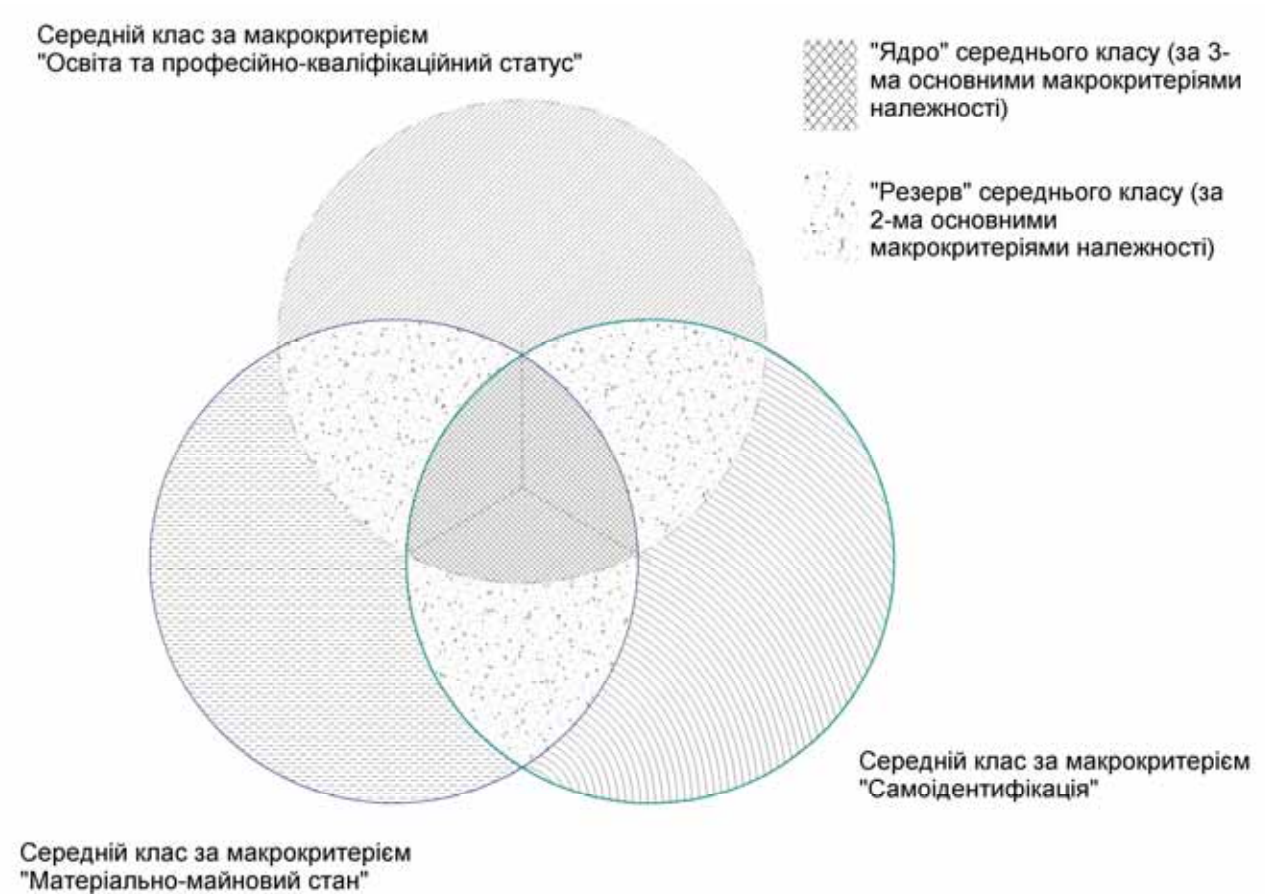
6. Створити умови для якісної підготовки кваліфікованих працівників, в т.ч. сучасну матеріально-технічну базу.

У попередніх параграфах було розглянуто різноманітні ознаки належності до середнього класу суспільства та оцінено раціональність їх застосування при обчисленні відсоткової частки середнього класу суспільства. При цьому встановлено, що критерії належності до середнього класу українського суспільства не можуть бути рівнозначними. Адже:

1) самоідентифікація є дуже варіабельною ознакою, і, відповідно, відсоткова частка населення, котра відносить себе до середнього класу, кардинально відрізняється в залежності від кількості страт та назві кожної з них в анкеті опитування;

2) освіта в умовах сучасної ситуації на українському ринку праці українських реалій не завжди забезпечує українця відповідним рівнем матеріального добробуту: Україна належить до країн з високими рівнями як бідності, так і освіченості [164, с. 173]. Тому освіта також не може бути рівнозначним з матеріальним добробутом показником належності до середнього класу.

Таким чином, зростає потреба в встановленні значущості даних критеріїв в процесі вираховування відсоткової частки середнього класу українського суспільства. Звертаємо увагу, що науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, будуючи схематичну модель узагальненого середнього класу, трактують основні домінуючі ознаки належності до середнього класу як рівнозначні та рівноважні [63, с. 9]. Це твердження можна трактувати як наявність однакового коефіцієнта значущості за всіма трьома ознаками. Тобто, вказана вище модель середнього класу українського суспільства за трьома головними макрокритеріями – матеріально-майновий стан, освіта та професійно-кваліфікаційний статус, самоідентифікація – повинна зображатися як три перехрещені кола, рівнозначні за діаметром. Однаковий радіус ($r=1.33$) кожного кола на даній схемі підкреслює рівноважність кожного макрокритерію (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1. Схематична будова середнього класу суспільства при рівнозначності трьох основних макрокритеріїв

Джерело: побудовано автором.

Для оцінки твердження про рівноважність домінантних макрокритеріїв належності до середнього класу у проведеному авторському експертному опитуванні (див. дод. Д) були запропоновані відповідні запитання. Виходячи з положення про три головні макрокритерії середнього класу експертам було запропоновано оцінити їхню важливість. Для цього використано метод аналізу ієрархій (метод Сааті [165]), за допомогою якого виявлено, що найважливішим з-поміж запропонованих макрокритеріїв є матеріально-майновий стан ($K_1 = 0,56$), далі освіта та професійно-кваліфікаційний статус ($K_2 = 0,29$) та самоідентифікація ($K_3 = 0,15$).

Відповідно, в такому разі схематична модель узагальненого середнього класу суспільства змінює свій вигляд з поправкою на вагові коефіцієнти (див. рис. 3.2). Радіуси кіл в такому разі становлять: $r_1=1,56$ для середнього класу за матеріально-майновим станом, $r_2=1,29$ для освіти та професійно-кваліфікаційного статусу, $r_3=1,15$ для самоідентифікації.

Рис. 3.2. Схематична будова середнього класу суспільства при врахуванні вагових коефіцієнтів значущості трьох основних макрокритеріїв

Джерело: побудовано автором.

Очевидно, що при врахуванні коефіцієнтів значущості в першу чергу змінюється структура «резерву» середнього класу за двома макрокритеріями. Вищевказаний «резерв» має більший об'єм у випадку, коли двома макрокритеріями належності до середнього класу виступають матеріально-майновий стан та освіта і професійно-кваліфікаційний статус.

Отримані результати наочно доводять, що першочерговим «резервом» для зростання потужного «ядра» середнього класу є високоосвічені громадяни,

котрі мають затребувану на ринку праці професію, підкріплену достатнім рівнем доходу. Це вкотре свідчить про необхідність відновлення взаємозв'язку «освіта – професія – дохід», необхідного для становлення потужного середнього класу в Україні.

Варіант дезагрегації двох головних макрокритеріїв було запропоновано в авторському експертному опитуванні. Макрокритерії K_1 і K_2 були розділені на складові, що їх змістовно характеризують. Було отримано такі вагові коефіцієнти (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Коефіцієнти складових макрокритеріїв середнього класу

Складові макрокритерію «Матеріально-майновий стан»	Коефіцієнти значущості	Складові макрокритерію «Освіта та професійно-кваліфікаційний статус»	Коефіцієнти значущості
Розмір грошових доходів	0,39	Наявність вищої (чи неповної вищої) освіти	0,26
Наявність власного житла	0,26	Посада	0,26
Наявність у власності цінних паперів, депозитів	0,15	Рівень кваліфікації	0,21
Наявність власного автомобіля	0,12	Професія	0,15
Можливість відпочинку за кордоном	0,08	Наявність професійно-технічної освіти	0,11
Разом	1	Разом	1

Джерело: розраховано автором за результатами експертного опитування

Загалом експертне опитування дозволило окреслити відмінні риси сучасного середнього класу суспільства в Україні, визначити його головні характеристики та вказати першочергові заходи для забезпечення його розвитку.

3.2. Формування та розвиток середнього класу в контексті євроінтеграційного вектору та міграційних рухів в Україні

Сучасний стан національної економіки, політичні та суспільні процеси в Україні визначальною мірою є наслідком історичної необхідності остаточного вибору подальшого шляху розвитку держави – як суто економічного, так і суспільно-політичного. Важливість цього вибору яскраво продемонстрував той факт, що саме відмова від підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (ЄС) (далі – Угоди) спричинила, як виявилось, своєрідний «ефект доміно», який за дуже короткий відтинок часу кардинально змінив та змінює хід економічних, соціальних, політичних та інших процесів в Україні. Опинившись перед новими геополітичними, економічними та соціальними викликами, Українській державі слід ґрунтовно оцінювати наслідки можливих інтеграційних кроків, в тому числі й структурні зрушення у вітчизняному суспільстві.

На сучасному етапі політична та економічна ситуація в країні суттєво ускладнює наукові оцінки та перспективні прогнози розвитку економічних та пов'язаних з ними суспільних процесів. Проте в умовах кризи доцільність наукових пошуків, навпаки, зростає.

Не заглиблюючись у зміст та наслідки сучасної економічної, суспільної та політичної ситуації в країні, зосередимось на оцінюванні ймовірних наслідків ратифікації (набуття чинності) Угоди для формування та розвитку середнього класу в сучасному українському суспільстві.

У наявних аналітичних матеріалах, що передували підписанню Угоди, проаналізовані власне економічні наслідки дії Угоди – як макроекономічні загалом, так і в окремих секторах економіки.

При аналізуванні наслідків підписання Угоди слід розмежовувати: вплив дії власне цієї Угоди (зміна економічних та політичних умов життєдіяльності) і вплив віддаленої, але ймовірної у свідомості багатьох, перспективи членства України в Європейському союзі. Часто у своїх аналізах та прогнозах фахівці заходять надто далеко, ведучи мову про перспективи подання заявки на

членство, однак на сьогодні зосередимось на тому, що конкретно дає ця Угода для формування та розвитку середнього класу як у державі загалом, так і в Карпатському регіоні.

Метою створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, як зазначається у документі [166], є формування спільного економічного простору шляхом поступової економічної інтеграції до спільного європейського ринку через поетапну реалізацію чотирьох свобод – вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що вплив на формування та розвиток середнього класу є значною мірою опосередкований.

Середній клас нами розуміється як сукупність різних страт, шарів та прошарків, що мають достатній рівень доходів, відповідні кваліфікаційно-освітній рівень, професійний статус, спосіб життя і самооцінку, і знаходяться на проміжних позиціях між вищими і нижчими стратами соціальної стратифікації суспільства. Враховуючи таку різноманітність середнього класу для спрощення оцінювання умовно згрупуємо його представників в залежності від способу отримання ними основного доходу у два основні прошарки: підприємці (власники і т.п., т. зв. «старий середній клас») і прошарок найманих працівників – високоосвічених та висококваліфікованих спеціалістів (фахівці, менеджери, управлінці, тобто т.зв. «новий середній клас»).

Аналізуючи текст самої Угоди [166], наявні напрацювання [167; 168], виступи представників влади та думки експертів [169; параграф 3.1] окреслимо головні потенційні наслідки набуття її чинності для формування та розвитку середнього класу для обох виділених прошарків (див. рис. 3.3).

1. Наслідки для малого та середнього бізнесу (власники середнього за обсягом індивідуального та акціонерного капіталу, роботодавці, окремі фермери).

Головним чинником трансформації є ймовірна зміна «правил гри» у бізнес-середовищі країни. Значною мірою це залежить від здатності і готовності сучасних українських підприємців вести свою діяльність суворо у правовому полі. Крім того, однією з центральних проблем тут є здатність

України виконати взяті на себе зобов'язання, іншими словами – інституційна здатність державних органів України.

Рис. 3.3. Ймовірні напрями впливу Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом на розвиток середнього класу в Україні

Джерело: побудовано автором.

Потрібні передусім інституційні реформи, які б створили прозорі умови для бізнесу, сприяли передбачливості та прогнозованості його ведення, великою мірою із зарубіжними партнерами. Своєю чергою це вимагає компетентності українських підприємців у веденні бізнесу. Отже, отримання вигоди від транснаціоналізації власної господарської діяльності можливе за умов дотримання стандартів та вимог ведення бізнесу, що діють в ЄС.

В таких умовах підприємець повинен передбачити наслідки і прийняти рішення стосовно подальшої діяльності – закриття неконкурентоспроможних підприємств, перехід на інше виробництво (послугу), слідування тенденціям і т.п.

Для українських підприємців найсуттєвішим буде зниження тарифних обмежень з боку ЄС у легкій та хімічній промисловості, машинобудуванні, харчовій промисловості, що сприятиме покращенню доступу українських виробників на відповідні ринки (див. табл. 3.4). Уведення тарифних квот, які дозволяють нульову ставку ввізного мита при експорті в ЄС у рамках квоти,

створює можливості українському бізнесу для завоювання ринку. Проте вже зараз слід говорити про те, що далеко не всі підприємці, зокрема, ті, що можуть бути зачислені до середнього класу, зможуть швидко адаптуватись до нових вимог і зорієнтувати свій бізнес на зовнішні ринки. За даними консалтингових компаній ЄС найпозитивніший вплив імплементації Угоди можуть відчути у вітчизняній легкій промисловості, машинобудуванні й у деяких підгалузях сільського господарства [170].

Таблиця 3.4

**Зміни адвалерних ставок ввізних мит України та ЄС
(середнє арифметичне, без урахування тарифних квот та специфічних
ставок ввізного мита)***

Галузі	Ввізні мита ЄС	
	Базова ставка	Остаточна ставка
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	12,7	0,3
Рибальство, рибництво	12,1	1,3
Виробництво машин та устаткування	2,1	0,0
Виробництво транспортних засобів та устаткування	4,1	0,0
Хімічне виробництво	9,2	0,0
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та одягу з хутра	4,3	0,0
Виробництво шкіри, одягу зі шкіри та інших матеріалів	4,9	0,0
Виробництво гумових та пластмасових товарів	7,5	0,0

Джерело: узагальнено автором за [170; с.15-16].

Крім того, зниження українських ввізних мит створює можливості для зниження внутрішніх цін. За оцінками Інституту економічних досліджень та політичних консультацій (ІЕДПК) на основі прикладної моделі загальної

рівноваги для України, лібералізація ввізних мит між Україною та ЄС зумовить зростання сукупного добробуту домогосподарств на 1,3% в середньостроковій перспективі і на 4,6% в довгостроковій перспективі за інших рівних умов [168]. Щоправда, зауважимо, що в сучасних умовах економічної дестабілізації має місце загальне падіння добробуту громадян, що, безумовно, завдало болючого удару зокрема й представникам середнього класу, опустивши їх на нижчі щаблі стратиграфічної шкали суспільства за рівнем матеріального становища.

У середньо- та довгостроковій перспективах можуть виграти ті підприємці, хто ітиме в ногу з часом. Адже формування спільного ринку з ЄС відкриває доступ до нових технологій та продуктів у різних сферах: фінанси, транспорт (зокрема, полегшення процедури перетину кордону), пошта та зв'язок, розширення вибору в електронній торгівлі, сфері інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ), можливість здійснення електронних грошових операцій за кордон, відкриття рахунків в іноземних банках, здійснення інвестицій за кордон. Усі ці чинники позитивно впливатимуть на ведення бізнесу українськими підприємцями як в Україні, так і за кордоном. Однак, для цього варто запроваджувати інтенсивні курси іноземних мов та створення відповідних консалтингових центрів для надання відповідних послуг представникам малого та середнього бізнесу.

Можливостям залучення іноземних інвестицій можуть сприяти покращений інвестиційний клімат і більші гарантії від держави. Зокрема, поліпшення одного із компонентів інвестиційного клімату (процедури реєстрації підприємств) буде сприяти зростанню кількості інвестицій, створення більшої кількості компаній, збільшення попиту на робочу силу, і в результаті – зростання рівня зайнятості та рівня доходів домогосподарств (у вигляді заробітної плати та доходів приватних підприємців-фізичних осіб).

Імплементация європейських стандартів політики у галузі підприємництва дозволить створити адекватні умови для розвитку малого та середнього підприємництва та інноваційних компаній, що нині стримується

величезною кількістю адміністративних бар'єрів та створити середовище для зростання зайнятості та доходів населення.

Зростання конкуренції серед вітчизняних та іноземних постачальників послуг має позитивно позначитись на рівні якості та ціні обслуговування кінцевих споживачів-фізичних осіб таких послуг. Водночас, зростання конкуренції може стримувати створення нових компаній у сфері послуг та, відповідно, бути бар'єром для створення більшої кількості робочих місць.

Для підприємців Карпатського економічного району спрощені умови перетину кордону та нівелювання митних бар'єрів сприятимуть розвиткові як прикордонної торгівлі, так і загалом інтенсифікації торговельної сфери у прикордонних регіонах.

Зауважимо, що усі вказані вище потенційні позитивні наслідки можуть мати місце за умови подолання корупції у органах влади та прозорі умови у бізнес-середовищі країни та її регіонів. Значну роль тут повинно відігравати громадянське суспільство – саме контроль суспільних громад за діями органів влади та загалом активна участь у політичному та економічному житті свого регіону є необхідною умовою досягнення цілей позитивних змін та добробуту у суспільстві.

2. Наслідки для високоосвічених та висококваліфікованих найманих працівників (фахівці, менеджери тощо, т.зв. «новий середній клас»).

З точки зору цієї категорії представників середнього класу, позитивні ефекти, перш за все, будуть мати місце для самозайнятих працівників, для яких має спроститися режим перебування та діяльності щодо надання послуг на території країн-членів ЄС. Також встановлення чіткіших процедур внутрішньо-корпоративного руху персоналу на території ЄС та України має створити сприятливіші умови для зростання професійної кваліфікації і навичок вітчизняних найманих працівників. Зокрема, велика частка висококваліфікованих спеціалістів матиме змогу реалізувати свої здібності за кордоном, отримуючи значно більшу винагороду, ніж в Україні. Проте, з іншого боку, взаємне відкриття ринків створить більшу конкуренцію для самозайнятих осіб, що є резидентами України, на внутрішньому ринку послуг.

Деклароване в Угоді налагодження взаємного визнання кваліфікаційних рівнів та/або професійного досвіду в певних секторах послуг має значно полегшити транскордонний рух фахівців (включаючи переміщення всередині корпорацій), полегшити надання послуг на території країн-членів ЄС, сприяти зростанню професійної кваліфікації та досвіду, і в результаті – підвищення конкурентоздатності вітчизняних фахівців та рівня їхніх доходів. Водночас, спрощення регуляторних бар'єрів має зробити українські ринки послуг відкритішими для доступу фахівців з ЄС та призвести до відповідного зростання конкуренції на окремих ринках послуг. Проте завдяки цим процесам відбуватиметься поступове формування спільних ринків професійних послуг, на якому вітчизняні фахівці зможуть реалізувати свій потенціал в різних країнах.

Загалом вартість послуг значною мірою має орієнтуватися на споживчі можливості, а їхня якість матиме тенденцію до підвищення.

Посилення захисту прав інтелектуальної власності може стимулювати інноваційну активність частини населення, а також може вплинути на ринок праці. Крім того споживачі означатиме матимуть більше гарантій, що вони користуються справжніми, а не підробленими товарами.

Окремої уваги заслуговує аналіз потенційних наслідків імплементації Угоди у науковій сфері. З однієї сторони, модернізація національної системи наукових досліджень на основі стандартів ЄС дозволить покращити якість підготовки науковців та спеціалістів та розширення можливостей для реалізації проектів спільної співпраці з європейськими країнами, що дозволить підвищити рівень кваліфікації, знань та досвіду вітчизняних науковців. З іншої сторони, збільшення уваги системи науки до питань охорони здоров'я, зміну клімату та безпечності навколишнього середовища (як це відбувається сьогодні в ЄС) дозволить збільшити кількість прикладних наукових досліджень в цих сферах та підвищити загальний рівень безпеки навколишнього середовища для населення у довгостроковій перспективі [168].

Співпраця вітчизняної науки з науковими установами дає можливість суттєвого поліпшення економічного становища українських науковців.

Інтенсифікація їхньої участі у наукових та практичних проектах ЄС, здобуття грантів та інші форми співпраці сприятимуть поступовому позбавленню залежності вітчизняної від бюджетного фінансування та переходу до нових форм функціонування наукових закладів та загалом ролі науки в економічному житті країни та регіону.

Важливими положення Угоди є співпраця в екологічній сфері. Зокрема, прогнозується зростання зайнятості, пов'язане із імовірним видобутком вуглеводнів, зокрема, сланцевого газу, забезпеченням розроблення та дотримання вищих екологічних стандартів, розвиток сучасних екологічно чистих виробничих технологій та очисних систем. Необхідність дотримання екологічних норм та стандартів ЄС стимулюватиме розвиток екологічного моніторингу, створення (чи модернізація існуючих) та належне функціонування відповідних структур. Співпраця у цій галузі супроводжуватиметься відповідною фінансовою підтримкою ЄС, що сприятиме зайнятості та зростанню рівня доходів.

Важливою є також співпраця з ЄС у космічній галузі, що посилюватиме її пріоритетність та забезпечуватиме високі рівні зайнятості та доходів.

Окремі переваги можуть отримати представники творчих професій – кращу мобільність в рамках ЄС, а також вигоди від розвитку культурного розмаїття і збереження культурної та історичної спадщини. Розвиток культури та мистецтва, музейної справи, «зелений» туризм, створення умов для активного відпочинку та проведення дозвілля – ці та інші сфери повинні стати одними з пріоритетних напрямків економічної політики. В цьому аспекті важливу роль повинні відігравати регіональні та місцеві органи влади.

Суттєвий поштовх до зростання доходів представників середнього класу може дати наближення до європейських соціальних стандартів. Прийняття статистичних стандартів ЄС може покращити якість надання певних бюджетних соціальних програм, які ґрунтуються на вихідних статистичних даних, наприклад даних про споживчий кошик (структура якого не оновлювалася багато років і не відповідає стандартам ЄС), від якого залежать рівні заробітних плат різних категорій населення. Відповідно, головною

умовою є закріплене законодавством значне зростання рівня мінімальної заробітної плати.

Крім можливостей працевлаштування, вільного переміщення для навчання, проживання, працевлаштування згідно з особистісними потребами, для представників середнього класу важливим є трансформація практик споживання. Зростання можливостей виборів товарів та послуг означатиме поліпшення якості життя населення, що є умовою розвитку середнього класу. Щоправда, в сучасних економічних умовах такий критерій не є визначальним.

Встановлення додаткового ввізного мита на легкові автомобілі означатиме зменшення можливостей для споживачів, оскільки вони не зможуть скористатись перевагами лібералізації торгівлі – більшим вибором та нижчими цінами. Крім автомобілів, зростання цін, відбудеться також: у житлово-комунальній сфері – на природний газ, електроенергію та теплову енергію (держава вживатиме відповідних заходів соціального захисту шляхом субсидування); на продукцію, захищену правом інтелектуальної власності (проте це буде якісний авторський продукт); екологічно безпечні товари внаслідок поліпшення захисту прав споживачів (однак це будуть безпечні високоякісні продукти); вживаний одяг.

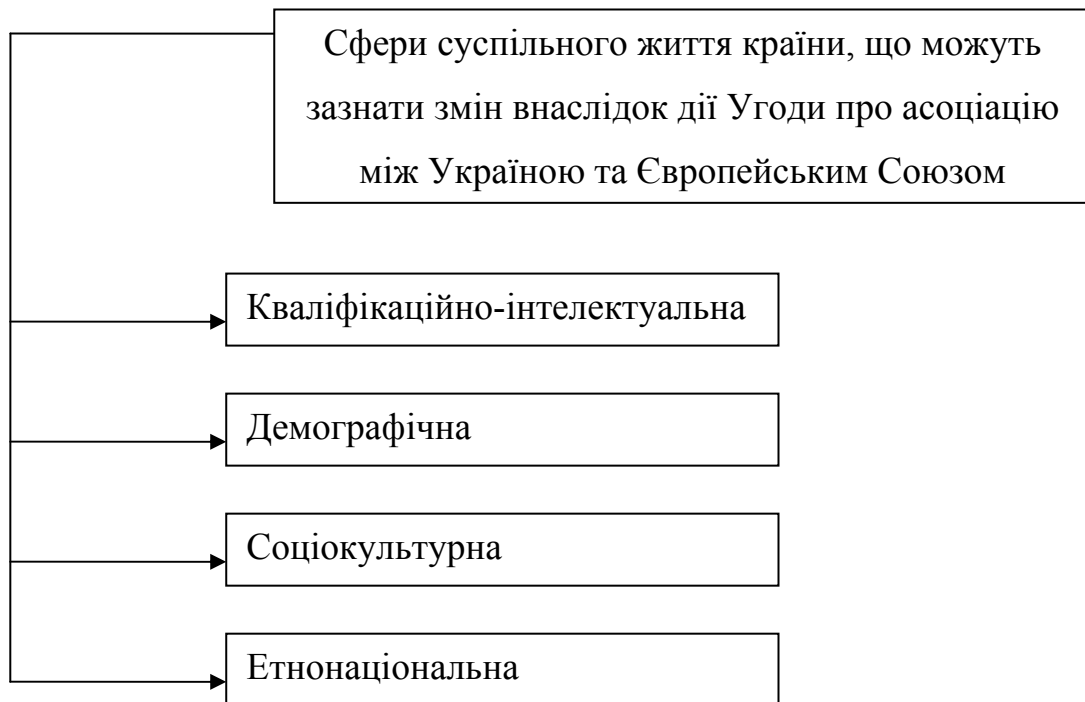
Поряд з цим, населення матиме можливість отримувати якісніші послуги у галузі базової та вищої освіти, а також у сфері молодіжної політики, що позитивно впливатиме на подальшу конкурентоздатність молоді на ринку праці та загальне поліпшення якості життя. Загалом, молодь, сформована в інших економічних умовах та володіючи необхідними знаннями для діяльності в цих умовах у рамках Угоди, повинна виступати генератором економічних зрушень, виразником нової економічної політики держави та мотиватором економічних трансформацій на регіональному та місцевому рівнях.

Окрему увагу заслуговує аналіз наслідків зближення з ЄС у міграційній сфері. Особливо дане питання є актуальним для прикордонних областей, в першу чергу тих, що входять до складу Карпатського економічного району (КЕР). У. Я. Садова наголошує, що західні області: Чернівецька, Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська (перші три якраз входять до КЕР) є

лідерами як за часткою грошових переказів з розрахунку на одного мешканця області, так і за порівнянням доходів місцевих бюджетів та переказами мігрантів. В областях КЕР відношення грошових переказів мігрантів до доходів місцевих бюджетів становить від 1,63 (Закарпатська) до 4,22 (Чернівецька область) [171, с.136-139].

З огляду на багатоманітність міграційних процесів та їх наростаючий характер відзначимо головні наслідки, що мають місце зараз у різних сферах суспільного життя країни та її регіонів (див. рис. 3.4):

1) кваліфікаційно-інтелектуальна сфера: за сучасних умов істотними негативними тенденціями є відтік знань, умінь та досвіду, «вимивання» суспільного інтелекту;

Рис. 3.4. Сфери суспільного життя країни, що можуть відчувати вплив імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом з точки зору міграційних процесів

Джерело: узагальнено та побудовано автором.

2) демографічна сфера:

– кількісні та якісні демографічні зміни: оскільки лівова частка мігрантів – репродуктивного віку, відбувається деформація віково-статевої структури

населення країни, а саме зростання частки населення передпенсійного та пенсійного віку;

– трансформація демографічної поведінки: поширення норм, прийнятих в новій країні проживання, – вищий вік вступу в шлюб і менша кількість дітей;

3) соціокультурна сфера: пов'язані з міграцією процеси суспільних і культурних змін впливають на підприємництво, норми поведінки в суспільстві і характер політичних трансформацій;

4) етнонаціональна сфера: денационалізація емігрантів – втрата ними національної, культурної, релігійної ідентичності; крім цього, виїзд корінного населення та імміграція у перспективі може призвести до зміни національного складу населення країни і викликає певні культурні та соціальні ризики.

Л. К. Семів підкреслює, що проблемним для ринків праці України залишається прагнення українських мігрантів натуралізуватися за кордоном, про що свідчать результати обстеження Українського центру соціальних реформ та Державного комітету статистики України – 67,3 % опитаних задоволені умовами праці. Таким чином, вітчизняний трудовий мігрант не бачить свого місця на батьківщині, а прагне продовжувати свою трудову діяльність за кордоном [171, с. 177].

Загалом, оцінюючи можливі наслідки спрощення, а в перспективі скасування, візового режиму з країнами ЄС, зауважимо, що для запобігання та пом'якшення негативних наслідків міграцій головні зусилля державної та регіональної міграційної політики слід спрямувати на переведення еміграційних процесів у статус циркулюючої міграції. Саме такий вид міграції може не тільки зменшити негативні наслідки виїзду кваліфікованих фахівців, а й дати позитивний ефект для економіки регіону походження мігранта за рахунок привнесення набутого за кордоном досвіду, умінь та навичок. У Карпатському регіоні альтернативою еміграції виступає транскордонна маятникова трудова міграція, яка вже тривалий час є вагомим джерелом доходів значної частки населення прикордонних регіонів України.

Положення про Зону вільної торгівлі з ЄС, зокрема, передбачають наповнений конкретним змістом пріоритетний зв'язок між нашою країною та

державами, на які припадає максимум міграційних потоків з України. Зважаючи на факт інтенсивної міграції (як короткочасної, циркуляційної, так і довготривалої), конкретизація положення про Зону вільної торгівлі виступає особливо актуальною стосовно Польщі, Італії, Чехії, Іспанії, Німеччини, Угорщини і Португалії, на які припадає більше половини міграцій з України. Мова йде не тільки про низькокваліфіковану робочу силу – у зарубіжних країнах зростає попит на високоосвічених українських фахівців зі спеціальностей, що визначають техніко-технологічний та інформаційний прогрес у наш час, або визначатимуть його в найближчій перспективі. Саме ця категорія мігрантів, обсяги якої, очевидно, зростали б і навіть без підписання зазначеної Угоди, може і повинна принести відповідні дивіденди не лише для країн-реципієнтів, а й для країни їхнього походження.

Однак, для отримання позитивних ефектів від міграційних процесів Україна повинна виконати низку обов'язкових вимог, спрямованих на підвищення у короткотривалі терміни ефективності вітчизняного виробництва, істотного поліпшення якості основних видів продукції, забезпечення прийняттого рівня її конкурентоздатності на відкритих ринках праці, товарів та послуг, про що йшлося вище. При виконанні цих умов в країні можуть продуктивно збалансуватися обсяги еміграції та імміграції, пом'якшиться проблема відтоку носіїв інтелектуального потенціалу, стане реальністю вірогідність повернення на Батьківщину фахівців з ІТ-, біо-, енерготехнологій, технологій зв'язку та інших напрямків, що визначатимуть у найближчій перспективі вектори сталого розвитку економіки. Реєміграція представників найвищого рівня кваліфікації сприятиме створенню нових робочих місць, причому з перспективою на майбутнє, а отже сприятиме стабілізації рівня зайнятості на місцях, що сприятиме розвитку середнього класу в Україні та, зокрема, в її регіонах.

3.3. Модифікація розвитку середнього класу в Україні в системі нової його функціональності

Поточні умови розвитку України, які ставлять під загрозу її територіальну цілісність, змушують по-новому розглядати численні соціально-економічні процеси. Зовсім інші проблеми виринають щодо формування середнього класу, який і за передкризових умов характеризувався численними псевдоознаками. При такій ситуації говорити про механізми його розвитку в Україні, з одного боку, є нелогічно. Проте, з іншого боку, більшість фахівців і вчених ігнорують ідею, що поточна криза в країні набуває найперше соціокультурних ознак, що вже надалі тягне за собою значні фінансово-економічні провали та інституціоналізацію клептократичних ознак політичної й економічної поведінки. Окрім базової соціокультурної причинності поточна кризова ситуація – це шанс спрямувати розвиток держави в зовсім інше русло, з відповідністю прогресивним викликам загальноцивілізаційного прогресу, вимогам інформаційного суспільства та високим стандартам людського життя провідних країн світу. Таким чином, поточні заходи щодо розвитку середнього класу в Україні, а радше формування його резерву, повинні визначатись з урахуванням необхідності:

- долання інституціоналізованої соціокультурної кризи;
- стимулювання інноваційного вектору розвитку національної економіки;
- відновлення потенціалу стратегічних сфер прикладання праці й реалізації інтелектуально-трудоного потенціалу.

Іншими словами, середній клас у поточних умовах має виступати:

- 1) ідеологом національної та єдиної державницької ідеї, цінностей громадянського суспільства й особистісної моральної поведінки;
- 2) генератором інноваційних ідей при обмежених ресурсних можливостях економічного розвитку, однак колосальних інтелектуально-трудогих резервах;
- 3) мотиватором розвитку бізнес-середовища з гострою потребою імпортозаміщення, ефективізації використання ендогенного потенціалу

економіки з недопущенням масових міграційно-демографічних втрат (особливо щодо молоді).

Тобто ключовою ідеєю поточних заходів щодо формування середнього класу в Україні має бути зміщення акцентів у його *функціональності*, а саме видозміни набору функцій середнього класу без базової орієнтації на рівень доходів як одного з головних критеріїв віднесення до даного соціального прошарку (рис. 3.5). Нова функціональність представників середнього класу є вимушеною реакцією на поточні кризові умови, коли сподіватись на реальні фінансові ресурси з боку держави для виходу з кризи не варто. Натомість держава має створювати умови для капіталізації чи не єдиного наразі конкурентоспроможного і наявного в неї ресурсу – людського, і в даному контексті формування резерву середнього класу через мобілізаційні механізми є найбільш дієвим способом.

На фоні стрімкого пониження рівня доходів та можливостей їх отримання, приналежність до середнього класу має підкреслюватись нематеріальними критеріями. У вітчизняних умовах, на жаль, масовою є практика наявності в особи відповідних матеріальних статків (вище середньої заробітної плати, майна, автомобіля), але при цьому для її економічної й соціальної поведінки характерні низькі моральні стандарти, відсутні схильності культурного, трудопотенційного розвитку. Це може бути власник бізнесу, здійснення котрого не відповідає жодним вимогам соціальної відповідальності – ні перед персоналом (у плані належної оплати праці й створення інших гідних умов), ні перед екологічними системами і т.д. Така особа найчастіше просто спромоглась адаптуватись до поточної системи, що пронизана численними неформальними відносинами. Фактично, це представник середнього класу згідно з головними матеріальними критеріями. Однак нова функціональність середнього класу в Україні – це доповнюваність базових матеріальних ресурсів характеристиками соціокультурними, його спроможність поширювати ідеї моральності, мотивації неперервного розвитку і культурного зростання. Представник нового середнього класу повинен відзначатись достатніми знаннями та уміннями дотримання законності й відстоювання своїх прав.

Рис. 3.5. Ретроспектива управлінських пріоритетів розвитку та функціональності середнього класу в Україні

Джерело: побудовано автором

Лише за таких умов в Україні зможе постати нова соціальна структура населення, основу котрої формує середній клас, здатний контролювати державний апарат та пропагувати цінності розвинених суспільств.

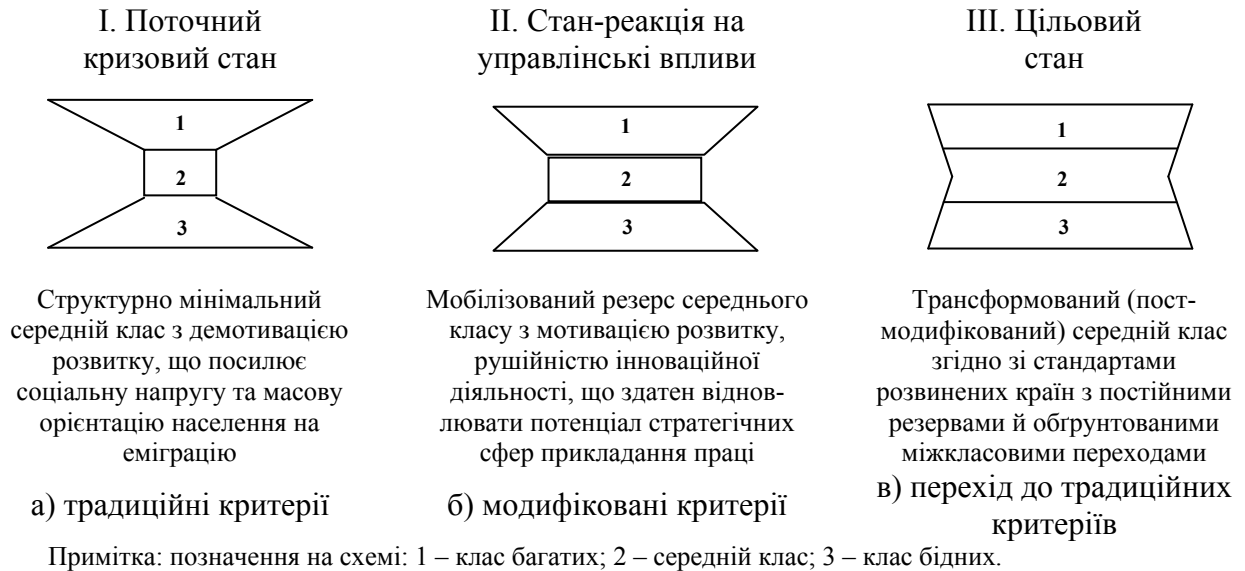
Для посилення функціональної значимості середнього класу як рушія інноваційних змін, слід диференціювати його резерв. Для цього необхідно задіяти мобілізаційні механізми щодо інтелектуально-трудоного потенціалу населення, а також змінити підхід віднесення осіб з визначеними соціальними, економічними й психологічними характеристиками до даного соціального класу. Через те вважаємо, що слід визначити нові модифіковані критерії приналежності до середнього класу в Україні, представники котрого змогли б за поточних умов стати ідеологами, генераторами й мотиваторами інноваційного розвитку та виходу країни з кризи (в першу чергу – соціокультурної). Це важливо для наукового обґрунтування пріоритетів державної економічної політики з цільовою підтримкою тих соціальних (професійних) груп, котрі володіють достатнім інтелектуально-трудогим потенціалом для підприємницької діяльності або ж зайнятості на засадах найму

в знаннємістких, високотехнологічних сферах прикладання праці. Керуючись здійсненими напрацюваннями стосовно розподілу суспільства на класи, обґрунтуємо доцільність модифікації критеріїв приналежності до середнього класу в поточних кризових умовах (рис. 3.6).

Звертаємо увагу, що схематичне відображення класової структури суспільства на рис. 3.6 (III) передбачає наявність стабільних резервів середнього класу, який сформований за критеріями розвинених країн. Таким чином підкреслюється більш плавний міжкласовий перехід з доданням надмірної диференціації суспільства за рівнем добробуту. Фактично середній клас у розвиненому суспільстві градує з нижчими прошарками класу багатих і верхніми прошарками класу бідних. Це формує потужну мотиваційну площину розвитку суспільства, розуміння власних можливостей забезпечення гідного рівня життя. Натомість за нинішніх умов говорити про такі резерви неможливо. Наразі українські реалії такі, що практично весь середній клас за модифікованими ознаками являє собою верхні та середні, а інколи й нижчі прошарки класу бідних. Через те важливо обґрунтувати, яким чином можна подолати такі соціально-економічні структурні деформації, тим паче, що це дуже важливо в плані формування гармонійних класових міжпоколінних переходів (наявність сприятливих умов життєдіяльності й розвитку для наступних поколінь за рахунок доброго матеріального й культурно-ціннісного базису їхніх батьків).

Отож, наразі вимушена модифікація може слугувати проміжним етапом формування і розвитку середнього класу в Україні на принципово нових, якісних засадах, причому як стратегічної когорти громадян, здатних спричиняти інноваційні зміни та консолідувати громадянську свідомість. Важливо розуміти, що вимушена модифікація не є формалізмом, яка нібито доводить наявність середнього класу в країні. Це тимчасовий маневр задля подальшої інституціоналізації критеріїв приналежності до середнього класу згідно зі стандартами розвинених суспільств. Такий процес відобразатиме модифікаційна мінливість критеріїв як наступна реакція на зміну середовищних умов розвитку – зростання рівня оплати праці, якості освіти (особливо

підвищення кваліфікації), поліпшення умов трудової (підприємницької) діяльності, інвестиційного клімату, формування добросовісного бізнес-середовища й долання суб'єктивізму на ринках праці, розвиток правової культури та ін.

Рис. 3.6. Ідейність модифікованого переходу до нових критеріїв середнього класу в Україні

Джерело: побудовано автором на основі: [172; 173; 174, с. 27]

Поточна модифікація критеріїв приналежності до середнього класу має бути здійснена в обмеженому часовому проміжку з подальшою відповідністю стандартам розвинених суспільств. Узагальнення положень щодо потреби модифікації критеріїв приналежності до середнього класу в Україні відображено в табл. 3.4. Вони здійснені, виходячи з поточних кризових умов та є функціонально обмеженими. Вважаємо, що різні критеріальні розподіли ускладнюють ефективність формування і розвитку середнього класу через призму реалізації державних механізмів. Тому визначені модифіковані критерії обмежують характеристики осіб, що можуть формувати резерв середнього класу в умовах кризового переходу, однак підкреслюють їх потенціал з можливістю подальшого розвитку за сприятливіших умов у післякризовий період.

Модифікація критеріїв приналежності до середнього класу в Україні з погляду його нової функціональності в умовах кризового переходу

№ з/п	Критерій	Модифікація критеріїв	Відображення на функціональності	Механізми цільової підтримки
1	2	3	4	5
1	Рівень грошових доходів	Початкові доходи для бізнесу з можливістю їх інвестувань на пільгових умовах (задоволення базових потреб)	Створення можливостей зайнятості для інших осіб у знаннємістких сферах	Пільгове кредитування; державні гарантії бізнесу
2	Рівень заощаджень	Готовність довгострокових інвестувань – матеріальна, інтелектуально-освітня, психоемоційна; наявність інвестиційних резервів	Розуміння значимості особистих якостей для досягнення успіху й очікуваного рівня добробуту	Інформаційно-консультаційна робота; державні цільові програми; міждержавне (транскордонне співробітництво)
3	Рівень освіти	Трудопотенційна спроможність зайнятості (само-, на засадах найму) в пріоритетних сферах прикладання праці; здатність (потреба) неперервного розвитку	Спроможність генерувати інноваційні ідеї, їх реалізувати при наявності ресурсної підтримки	Форми неформальної освітньої підготовки для зайнятості в стратегічних сферах; прозора освітня політика
4	Наявність власного житла, землі, автомобіля	Готовність використання у професійній діяльності для здобуття очікуваних результатів, реалізації підприємницького, інноваційного потенціалу	Вплив на економічну поведінку інших осіб, що володіють схожими матеріальними активами (зразок для наслідування)	Пільгове кредитування під купівлю, обслуговування чи при заставі майна; договірне регулювання суборенди на пільгових умовах

Продовження табл.3.5

1	2	3	4	5
5	Характер діяльності	Готовність до самозайнятості при сприятливих умовах	Пропозиція робочих місць, підтримка розвитку суміжних сфер; розвиток сфер-генераторів інноваційної активності	Регіональні цільові програми самозайнятості у стратегічних сферах
6	Професійний статус	Приналежність до професійних груп, що є стратегічно важливими для інноваційного розвитку	Реалізація інтелектуально-трудового потенціалу в стратегічних сферах прикладання праці з помітними наслідковими ефектами	Регіональні цільові програми зайнятості в пріоритетних знаннємістких сферах; конкурсне фінансування стартап-проектів
7	Рівень адаптованості до ринку праці	Спроможність перекваліфікації відповідно до кон'юнктурних потреб ринку праці; готовність навчання (базового, перекваліфікації, підвищення) у високотехнологічних сферах	Забезпечення професійними кадрами інноваційних сфер	Стратегічне планування освітньо-кваліфікаційної підготовки; розвиток інфраструктурного забезпечення формальної, неформальної та інформальної освіти (особливо онлайн-курсів)
8	Самоідентифікація	Усвідомлення власного потенціалу та мотивація розвитку	Мотивація ближчого соціального оточення до розвитку; спроможність проявляти свою громадянську позицію	Інформаційно-консультаційна робота, в тому числі через центри зайнятості та освітні установи

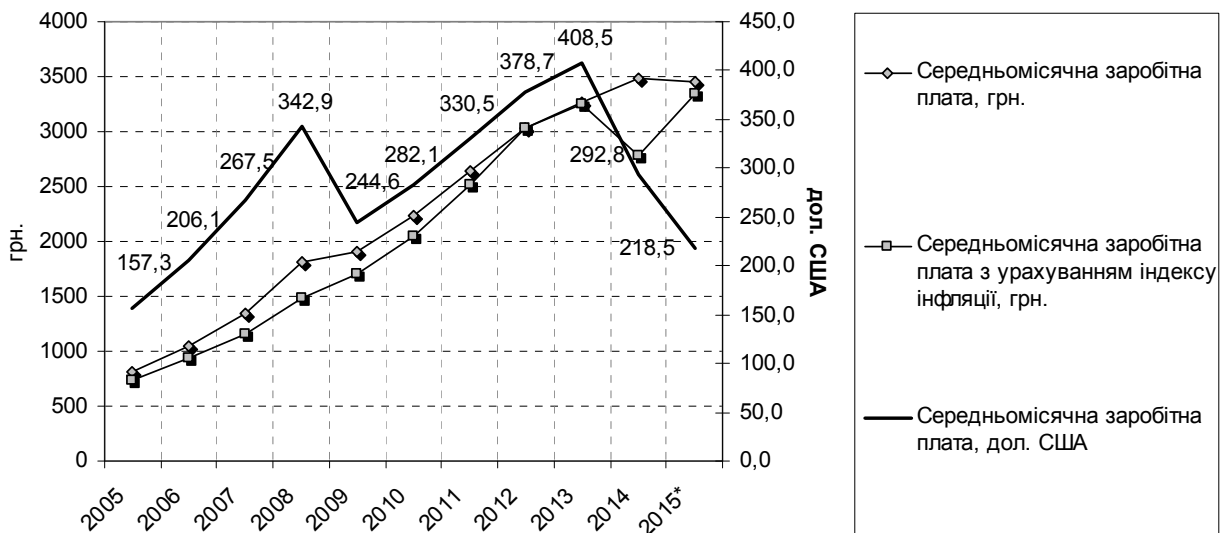
Закінчення табл.3.5				
1	2	3	4	5
9	Рівень культури	Інституціоналізовані культурно-мистецькі, спортивні, туристично-рекреаційні потреби, активний спосіб життя	Протидія маргіналізації, розвиток громадянського суспільства, правової і споживчої культури	Гуманітарна політика через медіа-ресурс

Джерело: побудовано автором

Серед традиційних критеріїв приналежності до середнього класу чи не основної модифікації вимагає рівень доходу. Наразі в Україні оперувати даним фінансовим вимірником приналежності до середнього класу неможливо. Якщо брати офіційний курс гривні до долара, встановлений НБУ, то середньомісячна заробітна плата на початок 2015 р. склала 218,5 дол. США проти максимального значення 2013 р. 408,5 дол. США (рис. 3.7). Комерційний та тіньовий курси є ще значно вищими. Навіть якщо брати середній обмінний готівковий курс 24 грн. (орієнтуючись на мінливі показники станом на початок березня 2015 р.), то середньомісячна заробітна плата зайнятого населення в Україні скорочується до менше 140 дол. США. Додаючи неконтрольовані процеси зростання цін, така ситуація деформує соціально-економічну структуру населення та вимагає розгляду функціональності середнього класу як модифікованого соціального прошарку, який, проте, здатний впливати на процеси стабілізації й інноватизації в країні.

Окрім вимушеної дезактуалізації рівня доходу, значних модифікацій вимагає критерій заощадження. Водночас він дуже тісно переплітається з іншою ознакою приналежності до середнього класу, яка в умовах кризового переходу набуває нового стратегічного значення. Мова йде про спроможність довгострокових інвестувань. Даний критерій слід розглядати не лише у виключно фінансовому плані. Така спроможність може доповнюватись:

* 2015 рік – станом на початок року

Рис. 3.7. Динаміка середньомісячної заробітної плати в Україні з урахуванням інфляційних процесів та офіційного курсу гривні до долара США

Джерело: побудовано автором на основі [175-178]

- матеріальними ресурсами – власність чи оренда приміщень, інших основних засобів, що можуть бути задіяними в бізнес-проекти;
- інтелектуально-освітніми ресурсами – володіння знаннями й навиками бізнесу, інноваційної діяльності (у тому числі на засадах найму при фінансуванні іншими особами та в знаннємістких сферах прикладання праці);
- особистими якостями психоемоційної стійкості, необхідними для зайнятості у відповідній сфері;
- резервно-інвестиційними ресурсами – наявність у ближчому соціальному оточенні осіб, спроможних і зацікавлених здійснювати фінансові та інші інвестування з особистих заощаджень, у тому числі міграційного капіталу, або посприяти інформаційно й знаннєво у реалізації підприємницького, інноваційного потенціалу.

Тобто спроможність довгострокових інвестувань за нинішніх умов не детермінується найперше фінансовими можливостями. Мають враховуватись інші параметри з базуванням на особистих якостях особи, що може або розвивати бізнес, або бути зайнятою на засадах найму в стратегічних

знаннємістких сферах. Така особа має бути не стільки спроможною, як готовою інвестувати за пропонованих для неї умов і державних гарантій.

Ще один критерій, котрий вимагає модифікованого сприйняття – рівень освіти. Україна займає 10 позицію в світі за показником валового коефіцієнта охоплення населення вищої освітою: станом на 2014 р. – 80 %, коли середній показник для країн з дуже високим рівнем людського розвитку становить 76 % [173]. Проте існуючі явища корупції, суб'єктивного оцінювання, недоліків організації навчального процесу з часто відсутньою практичною складовою ставлять під сумнів позитивні висновки щодо даного показника. Це підтверджує і парадокс вітчизняного ринку праці – браку кваліфікованих кадрів окремих професійних груп на тлі достатньо високого рівня праценадлишковості (фахових робітничих кадрів, у тому числі в агробізнесі, працівників ІТ-сфери, PR, фармацевтів та ін.). Через те не завжди особа з вищою освітою може апріорі належати до середнього класу чи принаймні формувати його резерв. Однак її наявність підвищує шанси на ринку праці з вище оплачуваною зайнятістю та кращими умовами.

Приналежність особи до середнього класу в модифікованому плані за критерієм освіти має враховувати не стільки наявність диплому про вищу освіту, скільки достатню трудопотенційну готовність здійснювати підприємницьку діяльність або працювати на засадах найму в стратегічних сферах, які, як правило, мають бути знаннємісткими. Також така особа повинна знати свої права й виконувати обов'язки, мати потребу неперервного розвитку зі спроможністю інвестувань у свій людський капітал – покращення лінгвістичних навиків, окремих прикладних умінь, необхідних для її професійної групи.

Дуже дискусійним критерієм приналежності до середнього класу наразі є наявність певного майна. Найчастіше це нерухомість, земля, транспортні засоби. Проблемність даного критерію обумовлена тим, що інститут власності в Україні перебуває в площині численних ризиків та загроз. Тривалі дискусії щодо власності землі залишаються відкритими, а ефективність використання земельного ресурсу надалі є вкрай низькою на тлі подальшого занепаду

українського села, а також фермерського господарства. «Порятунком» тут може бути відновлення кооперативного сільськогосподарського руху на інноваційних засадах з виключенням екстенсивних підходів виробництва, зберігання й обробки продукції. З погляду модифікації критерію власності наявність в особи базових майнових активів повинна бути сигналом її потенціалу як рушія економічного розвитку. Особливо ті особи, котрі є власниками нерухомості в неналежному стані за умов надання їм пільгових кредитів для їх відновлення до повної функціональності і подальшого задіяння в бізнесі матимуть мотивацію до підприємницької діяльності. Наразі вони демотивовані щодо цього та часто більшою мірою схильні до надання таких об'єктів в оренду, яка є досить вартісною в Україні. При ситуації небажання ведення бізнесу власники майна повинні залучатись у бізнесові проекти як орендарі, але при умові договірною регулювання державою відносин оренди і суборенди на взаємовигідних і прозорих умовах.

Широким за змістом критерієм ідентифікації середнього класу є характер діяльності. З наведених вище положень чітко видно, що основний акцент зроблено на самозайнятих осіб, тобто реальних і потенційних підприємців-представників малого та середнього бізнесу, а також на найманих працівників у знаннємістких сферах прикладання праці. Це авторська позиція, яка витікає з поточних кризових умов і закономірно, що рушійним характером діяльності, який визначає сприятливі передумови приналежності особи до середнього класу, є приватний бізнес.

Якщо деталізувати види економічної діяльності, то тут окреслюються перспективи зайнятості на засадах найму в окремих з них, що відображає критерій професійного статусу. Незважаючи на нарощування темпів розвитку сфери послуг, вимагає поточної підтримки реальний сектор економіки з акцентом на його знаннємісткі, високотехнологічні сфери господарювання. Реально оцінюючи ситуацію, комплексний розвиток реального сектора економіки в Україні наразі є неможливим. Тому підтримка зайнятості вимагає вибіркового регулювання з переведенням на якісну основу, що потягне за собою більш масштабні трансформації. Першочергового стимулювання

потребує зайнятість у таких знаннємістких сферах, як радіотехніка, фармацевтика, енергетика, електроніка, оптоволоконна техніка, робототехніка, авіавиробництво та ін. Особи, котрі володіють відповідними трудовими характеристиками зайнятості у згаданих сферах, повинні формувати потужне інтелектуальне ядро середнього класу, будучи здатними генерувати інновації й стимулювати таким чином процеси економічного зростання.

Реальність поступового розвитку в Україні знаннємістких сфер господарювання на тлі загального соціально-економічного занепаду насправді є високою. Їхнє цільове стимулювання може здійснюватись відповідно до специфіки регіонів та в рамках реалізації регіональних програм, у тому числі за участі міжнародного капіталу (фінансування у рамках транскордонного співробітництва), що в умовах реалізації адміністративно-територіальної реформи має сприятливу нормативно-правову основу. Окрім того, для багатьох регіонів формуються все більш численні професійні групи зайнятих в ІТ-сфері. Мова йде про фрілансерів, програмістів, ІТ-менеджерів, веб-дизайнерів та ін. Наразі це чи не єдина професійна група, котра отримує стабільні доходи (у валютному еквіваленті) та спроможна продукувати інновації, конкурентоспроможні в глобальних масштабах. Залучаючи їх інтелектуально-трудова потенціал у високотехнологічні сфери на батьківщині можна досягнути значних ефектів, підтримуючи бізнес спочатку у незначних масштабах і розвиваючи його до рівня специфічних просторових утворень – кластерів, профільних агломераційних утворень з моно- й поліцентричними ядрами, спеціальних економічних зон, технопарків та ін.

У світлі сказаного, концепція формування середнього класу за модифікованими критеріями в умовах кризового переходу має обґрунтовувати заходи, спрямовані на такі основні сегментні професійні групи:

- 1) підприємців – в усіх сферах господарювання, але найперше в стратегічних (згідно з ресурсним потенціалом регіонів, потребами національної безпеки з доданням імпортозалежності);

2) висококваліфікованих працівників, зайнятих у реальному секторі економіки на традиційних засадах найму, в інших знаннємістких видах економічної діяльності;

3) висококваліфікованих працівників, зайнятих у виключно знаннємістких, високотехнологічних видах економічної діяльності, для яких характерна, як правило, віртуальна, гнучка зайнятість з частими ознаками вторинної зайнятості.

Таким чином, критерій професійного статусу повинен модифікуватись диференційовано для різних професійних груп. Умови гострого браку бюджетних ресурсів змушують до оптимізації управлінських рішень та визначення порядковості розвитку середнього класу в різних професійних групах. За результатами експертного опитування (див. параграф 3.1) було з'ясовано, що до представників середнього класу в сучасних українських реаліях, як правило, зачисляють такі професії чи роди занять – керівники регіональних філій та відділень банків (84,8% експертів), власники середніх підприємств, торгових та сервісних мереж (83,3%), адвокати, юристи (70,2%), банкіри, фінансисти (61,7%), діячі шоу-бізнесу (57,4%), менеджери середньої ланки (56,3%), представники місцевої влади (54,3%). Парадоксально, проте, на жаль, закономірно, тут не фігурують науковці, інженери, митці (важлива професійна група в плані соціокультурного розвитку), фермери, дрібні підприємці, вчителі, лікарі (останні, вочевидь, через масову практику тіньових доходів). Випадає також важлива стратегічна група – робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин. Незважаючи на освітньо-кваліфікаційний рівень, дані спеціалісти формують кадровий потенціал знаннємістких сфер машинобудування і потребують суттєвої мотивації результативної та ефективної діяльності і розвитку.

На рис. 3.8 пропонуємо черговість цільової підтримки окремих професійних груп в плані стимулювання їхньої самозайнятості або ж зайнятості на засадах найму, що має значні наслідкові ефекти:

- економічні – з відображенням у результатах праці, співвідношенні ресурсних затрат та очікуваних економічних вигод, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у міжнародних масштабах;
- соціальні – з відображенням на покращенні суспільного добробуту, продукуванні соціально значимих ідей та рішень;
- інноваційні – з відображенням на схильності й спроможності інноваційної діяльності або формування відповідних навик в інших осіб;
- соціокультурні – з доланням ціннісних деформацій, посиленням цінності якісних знань, результату праці, можливості покращувати рівень життя інших осіб тощо.

Зрозуміло, що в умовах наростаючої кризи та численних деформацій організації різних суспільних відносин слід створювати, у першу чергу, сприятливі умови розвитку для тих професійних груп, що можуть виконувати функції генераторів та інноваторів. Під розвитком професійних груп маємо на увазі процес інституціоналізації високих освітньо-кваліфікаційних стандартів, цінності результатів праці та дотримання моральних основ трудової діяльності. При цьому такі процеси мають супроводжуватись постійним покращенням мотиваційного середовища зайнятості відповідних професійних груп та обслуговуючого їх персоналу, що буде тягти за собою зростання їхнього рівня добробуту, можливостей інвестування в особистісний людський капітал та здійснення інших видатків з метою задоволення потреб вищого порядку.

Узагалі вважаємо, що найефективніший шлях формування середнього класу в Україні – за професійною ознакою. Такий ознаковий пріоритет має супроводжуватись антикорупційними заходами. Тобто долання корупції в усіх сферах наразі видається нереальним. Авторська позиція полягає в тому, що боротьба з даним деструктивом прогресивних демократичних змін має здійснюватись поетапно і в окремих професійних групах. Відтак формування нового середнього класу в Україні як рушія інноваційних змін має здійснюватись поступово, починаючи з пріоритетних груп (див. рис. 3.8), і супроводжуватись при цьому повним викоріненням явищ недобросовісної конкуренції – як між суб'єктами бізнесу, так і персоналом (в плані

суб'єктивного кар'єрного просування, що демотивує неперервний розвиток та продуктивну й результативну працю).

Рис. 3.8. Порядковість розвитку середнього класу в різних професійних групах

Джерело: побудовано автором

На наше переконання, в Україні сьогодні слід всіляко відроджувати підприємницьку діяльність фізичних осіб, особливо в контексті стимулювання самозайнятості внутрішніх переселенців із зони збройного конфлікту, а також представників малого і середнього бізнесу. Управлінський інструментарій щодо цього є надзвичайно простий та передбачає в основному пільгове оподаткування й кредитування. Це перевірена практика всіх розвинених держав. Для її реального впровадження в Україні необхідна лише політична воля. Механізми пільгового стимулювання мають застосовуватись найперше щодо бізнес-суб'єктів, котрі провадять свою діяльність у стратегічних сферах –

специфічних для окремих регіонів або ж знаннємістких, високотехнологічних, перелік котрих наведено вище.

До професійної групи генераторів та інноваторів віднесені також науковці і фінансисти. Перші – це швидше за все генератори ідей, які потребують належного ресурсного забезпечення для організації якісних розробок. Щодо фінансистів, то функціональність цієї професійної групи в плані стимулювання інноваційної діяльності, інноваційного типу поведінки взагалі є дуже недооціненою. Фактично в Україні висококваліфікованих фахівців фінансової сфери на тлі масового випуску бакалаврів і магістрів за даною спеціальністю є дуже мало. У результаті організація системи фінансових відносин будується на адаптації до корупційних механізмів, масовому ухилянні від податків з приховуванням реальних доходів. Роль фінансистів має розвиватись у плані обґрунтування переваг прозорості й мотивованої щодо цього підприємницької діяльності, механізмів ціноутворення та діяльності на валютних ринках. Розвиток належно оплачуваної професійної групи фінансистів зможе стати важливим кваліфікаційним резервом і для державних структур, які гостро потребують державних службовців високого рівня фінансової освіти.

За умов поступового й успішного формування середнього класу з вимушеною тимчасовою модифікацією критеріїв приналежності до нього професійної групи генераторів й інноваторів доцільно розглядати механізми розвитку професій, функціональність котрих проявляється у реалізації (інноваційних ідей та рішень на більш масовій основі) і стратегуванні (див. рис. 3.8). Тут стратегічною професійною групою є робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин. Їхня інституціоналізація як середнього класу буде підтвердженням розвитку знаннємістких і високотехнологічних сфер господарювання. Незважаючи на свій освітньо-кваліфікаційний рівень кваліфікованого робітника, дані професійні групи зможуть стати «гарантами» реалізації інноваційних ідей та рішень, а також створення належних матеріально-технічних умов щодо цього.

Пропоновані пріоритети формування нового середнього класу в Україні за професійною ознакою можуть бути змінені – відповідно до поточних умов розвитку. Так, наразі в першій групі однозначно виділяються військовослужбовці. Дана професійна група сьогодні має стати зразком нового ідеологічного бачення середнього класу. Окрім належного матеріального забезпечення, представники даної професії мають стати прикладом наслідування національних цінностей та моральних норм поведінки. Так само в другій групі виділяються професіонали соціально значимих професій, які займаються правоохоронною діяльністю, працюють у службах з надзвичайних ситуацій. С. Й. Вовканич звертає увагу на такі сучасні складові національної ідеї – Україна: соборна, українська і гідна людини [171, с. 341]. Генератори (працівники судової системи та військовослужбовці) та реалізатори (працівники правоохоронних органів) як активні члени майбутнього середнього класу в контексті нової його функціональності будуть опорою для всебічного розвитку та втілення в життя національної та єдиної державницької ідеї. Це мають бути особи не лише з гідним рівнем оплати праці, але й високим рівнем культури, з відповідністю іншим критеріями середнього класу.

Серед них – самоідентифікація. Цей критерій може бути доволі суб'єктивний, адже українці звикли бути невдоволеними можливостями проживання. Однак він дуже важливий для формування нового середнього класу в Україні. Особа повинна чітко розуміти, що її приналежність до середнього класу залежить не лише від рівня доходу, наявності житла й автомобіля, але й від спроможності та готовності (на противагу патерналістським очікуванням) забезпечення гідного рівня добробуту себе і своїх близьких. Приналежність до середнього класу також підтверджує відповідність освітнім, ціннісним стандартам, прояв громадянської активності, ведення активного способу життя й проведення вільного часу, що відіграє виняткову роль для саморозвитку.

Тимчасова модифікація критеріїв приналежності до середнього класу має супроводжуватись реалізацією низки заходів у рамках соціальної й економічної політики. Необхідно зміщувати акценти в соціальній політиці держави, зокрема

щодо зайнятості населення. За результатами авторського опитування експертів, як зазначалося у параграфі 3.1, серед основних соціальних перешкод розвитку середнього класу виділено його соціальна незахищеність (60%) та «спрямованість соціальної політики на малозабезпечені верстви населення» (46%). Відтак нова соціальна політика щодо середнього класу має передбачати гарантію прав – реалізації підприємницького, інноваційного потенціалу, здобуття якісної освіти та неперервного розвитку, гідних умов праці та ін. Цільовим завданням соціальної політики має бути створення умов для самозабезпеченості представників середнього класу, а не очікування соціальної підтримки, пільг, які є лише тимчасовим інструментом пониження рівня соціальної напруги.

Нова економічна політики щодо формування середнього класу в Україні має виключати посилення тиску на нього. На жаль, у поточних умовах кризового переходу маємо ситуацію, коли проблеми бюджетного дефіциту основним тягарем лягають на середній клас. Наразі він і так деформований. Багато представників упродовж тривалого періоду часу інституціоналізації корупційних схем адаптувались до таких умов, відтак володіють певними фінансовими та іншими майновими заощадженнями. Однак підвищення податкових навантажень, відрахування з пенсії, що перевищує регламентовані розміри та інші так звані антикризові заходи – це лише руйнація тих «залишків» середнього класу, які сьогодні є в країні.

Ефективна політика формування і розвитку середнього класу в Україні буде тоді, коли вдасться забезпечити переведення значних прошарків «периферії» середнього класу в його «ядро». В іншому випадку, формальні представники середнього класу з дуже низьким рівнем оплати праці і надалі будуть проявляти схильності до суб'єктивізму, корупції, низької продуктивності праці та ін.

Таким чином, Україна сьогодні постала перед потребою формування нового середнього класу. Його функціональність має диференціюватись в інноваційній, мотиваційній та соціокультурній площинах. Представники нового середнього класу повинні виявляти спроможність мислити й критично

оцінювати, генерувати ідеї й реалізовувати рішення, бути готовими розвиватись і займатись бізнесом при сприятливих умовах. Без формування й розвитку нового середнього класу неможливим є відновлення інтелектуальної еліти, яка наразі не здатна протистояти верхнім соціальним прошаркам, сформованим за фінансово-управлінськими ознаками. Для формування середнього класу в Україні згідно з новою концепцією, незважаючи на поточні труднощі, є сприятливі передумови – євроінтеграція, процеси децентралізації влади. На тлі таких серйозних змін новий середній клас в Україні має всі шанси розвитку. Для цього необхідна політична воля та висока громадянська активність населення України з метою трансформації ціннісно-культурних, освітніх ознак приналежності до середнього класу в матеріальні.

Висновки до Розділу III

1. За результатами проведеного експертного дослідження знайшла підтвердження теза про те, що в сучасному українському суспільстві присутні окремі страти, які характеризуються деякими ознаками середнього класу, проте в середній клас в класичному розумінні, як соціально-економічний суб'єкт, перебуває на стадіях зародження та формування. Головною відмінністю між середнім класом в Україні та розвинених країнах Європи визначено «рівень доходів та загальний матеріально-майновий стан» та «співвідношення доходів з наявним освітньо-професійним рівнем».

2. В мінливих умовах економічної ситуації нижню межу доходів представника середнього класу більше половини експертів проводять вище 8 000 грн. (1000 дол. США на час початку опитування), а 1/3 – вище 10 000 грн. Верхню межу відносна більшість експертів визначила на рівні 20 000 грн., а 1/3 опитаних провели її ще вище. Стосовно щомісячного середнього доходу представника середнього класу, більшість експертів вказали суму від 10 до 20 тис. грн.

3. Визначено головні критерії приналежності до середнього класу: загальний рівень добробуту, рівень грошових доходів, рівень освіти, наявність

власного житла. Чинниками, що зумовлюють регіональні відмінності у формуванні середнього класу, вказувались: рівень життя і доходів, спричинені різними рівнями економічного розвитку та галузевою структурою економіки регіонів; можливості зайнятості та підприємницької діяльності. Представниками середнього класу експертами було визнано такі категорії працівників: керівники регіональних філій та відділень банків; власники середніх підприємств, торгових та сервісних мереж; адвокати, юристи; діячі шоу-бізнесу (актори, співаки, артисти естради); менеджери середньої ланки; представники місцевої влади. До представників «резерву» середнього класу: дрібні підприємці, фізичні особи-підприємці; фермери; фахівці, професіонали з вищою освітою; лікарі; науковці; митці; спортсмени.

4. Найсуттєвішими з-поміж економічних перешкод визначено «нестабільність економічної ситуації», «несприятливі умови відкриття та ведення підприємницької діяльності», «надмірна тінізація економіки». Головними соціальними перешкодами вказані «соціальна незахищеність середнього класу» та «спрямованість соціальної політики на малозабезпечені верстви населення». Найважливішими політичними перешкодами визнано «нерозвиненість громадянського суспільства», «незрілість та некомпетентність політичної еліти» та «низький рівень правової культури, нездатність захистити свої права». З-поміж культурних перешкод виокремлено «низький рівень культури серед політичної еліти країни», «відсутність культурної політики, спрямованої на консолідацію українського суспільства». Стосовно можливостей регіональних органів влади стосовно формування та розвитку середнього класу, більшість експертів зауважили, що ці можливості суттєво обмежені, перекладаючи усю відповідальність на центральні органи влади.

5. Запропоновано формулу розрахунку відсоткової частки узагальненого середнього класу в суспільстві, яка передбачає встановлення сумарної відсоткової частки населення. На основі результатів авторського експертного опитування отримано коефіцієнти значущості трьох макрокритеріїв середнього класу: матеріально-майнового стану ($K_1 = 0,56$), освіти та професійно-кваліфікаційного статусу ($K_2 = 0,29$), самоідентифікація ($K_3 = 0,15$). За

запропонованою формулою розраховано відсоткову частку середнього класу в Україні та Карпатському економічному районі, яка становить 14,28% та 12,92% відповідно. У експертному опитуванні перші макрокритерії розділені на складові, що їх характеризують, та оцінено їхню значущість. Зокрема, для макрокритерію «матеріально-майновий стан» найвищий коефіцієнт мають складові «розмір грошових доходів» (0,39) та наявність власного житла (0,26). Для макрокритерію «освіта та професійно-кваліфікаційний статус» однаково важливість мають складові «наявність вищої (чи неповної вищої) освіти» та «посада» (по 0,26), дещо менш важливою виявилась складова «рівень кваліфікації» (0,21). Отримані коефіцієнти можуть бути використані для розрахунку частки середнього класу за пропонованими макрокритеріями.

6. В ході реалізації положень Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС головні зусилля слід спрямовувати не стільки на процес євроінтеграції України, як на модернізацію самої держави, її економічних, соціальних та політичних інститутів. Загальною тенденцією імплементації Угоди в контексті впливу на формування та розвиток середнього класу є поступове переведення значних прошарків «периферії» середнього класу в його «ядро». Передусім це може бути здійснено завдяки зростанню доходів представників середнього класу, як підприємців, так і висококваліфікованих найманих працівників.

7. Доведено, що процес євроінтеграції може вступити каталізатором розвитку середнього класу, особливо тих його представників, які не мають змогу повною мірою реалізувати себе в сучасній економіці України. Проте трансформація у стратифікаційних порядках українського суспільства через поступову імплементацію змістовних положень Угоди відбуватиметься достатньо повільними темпами. Ця зміна ускладнюється сучасною економічною кризою, що зумовила низхідний вектор переміщення у стратиграфічних порядках суспільства потенційних представників середнього класу за рівнем добробуту.

8. Обґрунтовано, що очікуваними наслідками для підприємців як представників середнього класу є: покращення доступу українських виробників на відповідні ринки, що стане можливим завдяки зниженню тарифних

обмежень з боку ЄС; відкритий доступ до нових технологій та продуктів у різних сферах: фінанси, транспорт, пошта та зв'язок, розширення вибору в електронній торгівлі, сфері інформаційних та комунікаційних технологій, можливість здійснення електронних грошових операцій за кордон, відкриття рахунків в іноземних банках, здійснення інвестицій за кордон; поліпшення інвестиційного клімату, що створить адекватні умови для розвитку малого та середнього підприємництва.

9. Головними наслідками для другого прошарку середнього класу можуть бути: переваги для самозайнятих працівників – можливість надання послуг в країнах ЄС; гарантії дотримання високих стандартів праці; запровадження статистичних стандартів ЄС, зокрема, перегляд споживчого кошика та рівня мінімальної заробітної плати; зростання кваліфікації та навичок вітчизняних працівників (внаслідок посилення руху персоналу на території ЄС та України); взаємне визнання кваліфікаційних рівнів та/або професійного досвіду в певних секторах послуг; посилення захисту прав інтелектуальної власності; запровадження стандартів ЄС поліпшить якість підготовки науковців та спеціалістів, що сприятиме реалізації проектів спільних досліджень, зростанню кількості прикладних досліджень.

10. Оцінюючи можливі наслідки спрощення, а в перспективі скасування, візового режиму з країнами ЄС, для запобігання та пом'якшення негативних наслідків міграцій пропонуємо головні зусилля державної та регіональної міграційної політики спрямувати на переведення еміграційних процесів у статус циркулюючої міграції. Саме такий вид міграції може не тільки зменшити негативні наслідки виїзду кваліфікованих фахівців, а й дати позитивний ефект для економіки регіону походження мігранта за рахунок привнесення набутого за кордоном досвіду, умінь та навичок.

11. Визначено, що поточні заходи щодо розвитку середнього класу в Україні, а радше формування його резерву, повинні визначатись з урахуванням необхідності додання інституціоналізованої соціокультурної кризи, стимулювання інноваційного вектору розвитку національної економіки, відновлення потенціалу стратегічних сфер прикладання праці й реалізації

інтелектуально-трудового потенціалу. Обґрунтовано, що середній клас у поточних умовах має виступати: ідеологом національної та єдиної державницької ідеї, цінностей громадянського суспільства й особистісної моральної поведінки; генератором інноваційних ідей при обмежених ресурсних можливостях економічного розвитку, однак колосальних інтелектуально-трудова резервах; мотиватором розвитку бізнес-середовища з гострою потребою імпортозаміщення, ефективізації використання ендogenous потенціалу економіки з недопущенням масових міграційно-демографічних втрат (особливо щодо молоді).

12. Обґрунтовано необхідність модифікації критеріїв приналежності до середнього класу в Україні з погляду його нової функціональності в умовах кризового переходу. Запропоновано нові критерії приналежності до середнього класу в Україні, представники котрого змогли б за поточних умов стати ідеологами, генераторами й мотиваторами інноваційного розвитку та долання соціокультурної кризи. Формування середнього класу за модифікованими критеріями в умовах кризового переходу має обґрунтовувати заходи, спрямовані на такі основні сегментні професійні групи: підприємців – в усіх сферах господарювання, але найперше в стратегічних; висококваліфікованих працівників, зайнятих у реальному секторі економіки на традиційних засадах найму, в інших знаннємістких видах економічної діяльності; висококваліфікованих працівників, зайнятих у виключно знаннємістких, високотехнологічних видах економічної діяльності, для яких характерна, як правило, віртуальна, гнучка зайнятість з частими ознаками вторинної зайнятості.

13. Доведено, що формування середнього класу в Україні в поточних умовах має відбуватись за професійним критерієм і одночасно супроводжуватись жорсткими заходами долання корупційних практик у визначених сферах зайнятості. Відповідно до цього запропоновано порядковість розвитку середнього класу в різних професійних групах з розподілом на генераторів й інноваторів, стратегів й реалізаторів, а також мотиваторів. Підкреслено значимість реалізації нової соціальної й економічної

політики відносно представників середнього класу з акцентом на гарантію реалізації їхніх прав та недопущення додаткових навантажень у поточних кризових умовах. Відзначено, що механізми розвитку середнього класу в Україні мають бути мобілізаційними в плані формування «резерву» з відповідністю новим вимогам функціональності, а також забезпечувати переведення значних прошарків «периферії» середнього класу в його «ядро».

Результати даного розділу опубліковані у роботах [99; 179-183].

ВИСНОВКИ

1. Середній клас визначено як гетерогенну сукупність соціальних шарів та прошарків, що знаходяться на середніх у даному суспільстві сходинках соціальної стратифікації і відрізняються між собою величиною доходів, матеріальним забезпеченням, освітнім та кваліфікаційним рівнями, особливостями самоідентифікації. Узагальнено головні критерії належності до середнього класу суспільства: економічні (розмір доходів та рівень матеріального добробуту, наявність власності, розмір витрат, форми дозвілля), соціальні (професійний статус або посада, освіта), психологічні (самоідентифікація, соціально-економічне самопочуття, громадянська позиція).

2. Економічною основою відтворення та розвитку середнього класу є доходи населення. Обґрунтовано, що ключовими ознаками належності до середнього класу за матеріального добробутом є: а) загальний дохід домогосподарства; б) наявність власного житла; в) наявність власного автомобіля. Для обчислення частки середнього класу українського суспільства за ознакою загального доходу домогосподарства більш актуальними є методи визначення за абсолютними (вираженими у сталих грошових межах) показниками доходу. Це пов'язано з тим, що такі показники як «споживчий кошик», «прожитковий мінімум» та інші параметри, необхідні для визначення частки середнього класу за відносними показниками доходу, є заниженими і не відповідають реальним потребам громадянина.

Серед розглянутих світових та вітчизняних методик обчислення відсоткової частки середнього класу, що базуються на абсолютних показниках доходу, лише метод А. Бенерджі видається вірогідно допустимим для застосування в Україні загалом та Карпатському економічному районі зокрема. Межі доходу середнього класу, запропоновані зарубіжними та українськими дослідниками, не збігаються з дохідними межами, котрі наведені в статистичних збірниках Держслужби статистики. Це ускладнює вирахування частки середнього класу, використовуючи наведені методики. Особливо це твердження стосується останньої верхньої межі загального місячного

середньодушового доходу населення (3720 грн. і вище). Тому пропонується розділити групу опитаних домогосподарств з доходами 3720 грн. і вище на декілька груп, шляхом впровадження ще кількох додаткових меж та укрупнення існуючих груп загального місячного середньодушового доходу. Чисельність домогосподарств з доходами «3720 грн. і вище» має тенденцію до зростання, тому, є потреба подальшого ранжування. Встановлено, що визначити частку реального середнього класу за показниками доходу в Україні наразі неможливо. Це пов'язано з такими чинниками: а) тінізацією економіки та приховуванням реальних доходів громадянами; б) заниженими параметрами споживчого кошику та прожиткового мінімуму, котрі не відповідають реальним потребам населення; в) неможливістю встановлення меж доходу середнього класу на основі даних державного управління статистики.

3. Показано, що одним з головних критеріїв приналежності до середнього класу суспільства є якість освіти громадянина, сукупність його знань, унікальних умінь, які є його персональними конкурентними перевагами на ринку праці. При цьому, більше половини населення віком від 6 років України та Карпатського економічного району має вищу або професійно-технічну освіту, що є сприятливим підґрунтям для майбутнього розвитку середнього класу суспільства.

Однак, для України характерна певна розірваність ланцюга «освіта – професія – дохід». Кваліфікована й фахова праця може оплачуватися і найчастіше оплачується нижче за встановлені державою норми. Українське суспільство визнає цінність інтелектуально-культурного капіталу, однак загальний рівень інтелектуально-культурної ренти у формі доходів та власності, яку суспільство згодне виплачувати носіям відповідного капіталу, є досить низьким у порівнянні з доходами інших соціальних груп.

За браком статистичних даних неможливо дослідити розподіл населення за професійними групами в економічних районах, що ускладнює дослідження стану та розвитку середнього класу на регіональному рівні.

4. Встановлено, що частка середнього класу, виявлена за допомогою методу самоідентифікації, дуже мала і має тенденцію до зниження, як і

категорія «небідні, але ще не представників середнього класу».

Обґрунтовано та доведено, що метод самооцінювання як базовий для визначення частки середнього класу в українському суспільстві є неточним і залежним від впливу суб'єктивних чинників (психологічного настрою індивіда, його поглядів та переконань щодо середнього класу як явища, наявності тіньових доходів і навіть словесного формулювання назв економічних страт).

5. Шляхом застосування методів кореляційно-регресійного аналізу та економетричного моделювання встановлено, що ключовим економічним (матеріально-майновим) фактором розвитку середнього класу українського суспільства є показник житлового фонду на душу населення. Серед освітньо-професійних (неекономічних) чинників за результатами розрахунків ключовим виявився лише фактор чисельності населення з повною вищою освітою. Результати апроксимації фактичних розподілів теоретичних значень оцінок величини середнього класу під впливом матеріально-майнових та освітньо-професійних чинників до поліноміальних кривих вищих порядків дозволив порівняти фактичну чисельність середнього класу з результатами самоідентифікації під впливом матеріально-майнових та освітньо-професійних факторів.

6. Виявлено головні регіональні відмінності у критеріях розвитку середнього класу в Україні. Згідно з проведеним багатовимірним аналізом, виділено 4 типи регіонів України, що характеризуються певними відмінностями у критеріях розвитку середнього класу. Зокрема, в 2014 році І типу (м. Київ) притаманні відносно високі рівні економічного розвитку та доходів населення, сприятлива ситуація на ринку праці, значна частка осіб з вищою освітою та кандидатів наук, порівняно значна частка малих та середніх підприємців та високий рівень самоідентифікації з небідним населенням та дуже низький рівень забезпеченості житлом. Регіонам II типу (Донецька та Луганська області) були (за даними на вказану дату) властиві вищі від середнього рівні економічного розвитку та доходів населення, та негативні характеристики за усіма іншими обраними критеріями розвитку середнього класу, зокрема, на ринку праці та в аспекті залученості населення до малого та

середнього підприємництва. Для III типу (Харківська область) головними відмінними рисами є сприятлива ситуація на ринку праці, високий рівень освіченості та значна частка науковців. IV тип об'єднує решта 21 регіон України – це означає, що в більшості регіонів країни відмінності у критеріях розвитку середнього класу загалом є невеликими. Загалом в регіонах IV типу сприятливими є лише критерії забезпеченості житлом, натомість економічний розвиток та рівень доходів є набагато нижчими, ніж в середньому по країні.

7. За результатами проведеного експертного дослідження знайшла підтвердження теза про те, що в сучасному українському суспільстві присутні окремі страти, які характеризуються деякими ознаками середнього класу, проте в середній клас в класичному розумінні, як соціально-економічний суб'єкт, перебуває на стадіях зародження та формування.

Найсуттєвішими з-поміж економічних перешкод формування середнього класу в Україні експертами визначено «нестабільність економічної ситуації», «несприятливі умови відкриття та ведення підприємницької діяльності», «надмірна тінізація економіки». Стосовно можливостей регіональних органів влади стосовно формування та розвитку середнього класу, більшість експертів зауважили, що ці можливості суттєво обмежені, перекладаючи усю відповідальність на центральні органи влади.

На основі результатів авторського експертного опитування отримано коефіцієнти значущості трьох макрокритеріїв середнього класу: матеріально-майнового стану ($K_1 = 0,56$), освіти та може професійно-кваліфікаційного статусу ($K_2 = 0,29$), самоідентифікації ($K_3 = 0,15$). У експертному опитуванні перші макрокритерії розділені на складові, що їх характеризують, та оцінено їхню значущість.

8. Доведено, що процес євроінтеграції може вступити каталізатором розвитку середнього класу, особливо тих його представників, які не мають змогу повною мірою реалізувати себе в сучасній економіці України. Обґрунтовано, що очікуваними наслідками для підприємців як представників середнього класу є: покращення доступу українських виробників на відповідні ринки, що стане можливим завдяки зниженню тарифних обмежень з боку ЄС;

відкритий доступ до нових технологій та продуктів у різних сферах: фінанси, транспорт, пошта та зв'язок, розширення вибору в електронній торгівлі, сфері інформаційних та комунікаційних технологій, можливість здійснення електронних грошових операцій за кордон, відкриття рахунків в іноземних банках, здійснення інвестицій за кордон; поліпшення інвестиційного клімату, що створить адекватні умови для розвитку малого та середнього підприємництва.

Головними наслідками для другого прошарку середнього класу можуть бути: переваги для самозайнятих працівників – можливість надання послуг в країнах ЄС; гарантії дотримання високих стандартів праці; запровадження статистичних стандартів ЄС, зокрема, перегляд споживчого кошика та рівня мінімальної заробітної плати; зростання кваліфікації та навичок вітчизняних працівників (внаслідок посилення руху персоналу на території ЄС та України); взаємне визнання кваліфікаційних рівнів та/або професійного досвіду в певних секторах послуг; посилення захисту прав інтелектуальної власності; запровадження стандартів ЄС поліпшить якість підготовки науковців та спеціалістів, що сприятиме реалізації проектів спільних досліджень, зростанню кількості прикладних досліджень.

Оцінюючи можливі наслідки спрощення, а в перспективі скасування, візового режиму з країнами ЄС, для запобігання та пом'якшення негативних наслідків міграцій пропонуємо головні зусилля державної та регіональної міграційної політики спрямувати на переведення еміграційних процесів у статус циркулюючої міграції.

9. Обґрунтовано, що в поточних умовах кризового переходу для України є необхідним формування середнього класу за новими ідеологічними ознаками. Доведено, що ключовою ідеєю поточних заходів щодо формування середнього класу в Україні має бути зміщення акцентів у його функціональності без базової орієнтації на рівень доходів як одного з головних критеріїв віднесення до даного прошарку суспільства.

Запропоновано нові модифіковані критерії приналежності до середнього класу в Україні, представники котрого змогли б за поточних умов стати

ідеологами, генераторами й мотиваторами інноваційного розвитку та додання соціокультурної кризи. Керування такими модифікованими критеріями визначено як тимчасовий вимушений захід в умовах кризового переходу. Охарактеризовано сутність модифікації критеріїв з погляду нової функціональності середнього класу в розрізі традиційних їх видів – рівня грошових доходів, заощаджень, освіти, наявності житла, землі, автомобіля, характеру діяльності, професійного статусу, рівня адаптованості до ринку праці, самоідентифікації, культури.

Доведено, що формування середнього класу в Україні в поточних умовах має відбуватись за професійним критерієм і одночасно супроводжуватись жорсткими заходами додання корупційних практик у визначених сферах зайнятості. Відповідно до цього запропоновано порядковість розвитку середнього класу в різних професійних групах з розподілом на генераторів й інноваторів, стратегів й реалізаторів, а також мотиваторів. Підкреслено значимість реалізації нової соціальної й економічної політики відносно представників середнього класу з акцентом на гарантію реалізації їхніх прав та недопущення додаткових навантажень у поточних кризових умовах. Відзначено, що механізми розвитку середнього класу в Україні мають бути мобілізаційними в плані формування «резерву» з відповідністю новим вимогам функціональності, а також забезпечувати переведення значних прошарків «периферії» середнього класу в його «ядро».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Цимбрикевич Й.С. Людина, праця, суспільство (соціально-економічний та соціологічний підходи): монографія: наукове видання. / Й.С. Цимбрикевич, Д.В. Шлемко. – Івано-Франківськ: ПП «Супрун», 2007. – 348 с.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, А. Армстронг. – 9-е изд. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. – 1200 с.
4. Борецька Н. П. Політика соціального захисту середнього класу / Н. П. Борецька // Демографія та соціальна політика. – 2007. – № 1. – С. 170-183.
5. Гернего О. О. Провідна роль середнього класу (класу асоційованих фахівців) як основного суб'єкта і носія соціальної справедливості в умовах переходу людства до постіндустріального суспільства / О. О. Гернего, М. П. Вавринчук // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3-4 (19-20). – С. 503-510.
6. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4 – 830 с.
7. Ткаченко Т. П. Підприємництво як основа формування середнього класу в Україні (організаційно-управлінські засади): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Т. П. Ткаченко, 2008. – 25 с.
8. Middle class. History and evolution of the term. – Wikipedia. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_class.
9. Social Research Update 9: Official Social Classifications in the UK. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU9.html>
10. Зарождение стратификационной теории и теория классов по Карлу Марксу – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.stratifikaciya.ru/index.php?doc=stratifikaciya_stat4

11. Маркс К. Сочинения: в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2 изд. – М.: Политиздат, 1958. – Т. 10. – 826 с.
12. Маркс К. Теории прибавочной стоимости. / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1978. – Ч. 2. – 343 с.
13. Вебер М. Основные понятия стратификации – [Электронный ресурс] / М. Вебер. – Режим доступа: <http://socioline.ru/pages/maks-veber-osnovnye-ponyatiya-stratifikatsii>.
14. Max Weber. Social stratification. – Wikipedia – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber.
15. Козьма В.В. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції / В. В. Козьма. // Політичний менеджмент. – Вип. 4(19), 2006. – С. 157-163.
16. Лучко Т. І. Економічні основи формування середнього класу в країнах ринкової трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Т. І. Лучко., 2005. – 21 с.
17. Средний класс – Википедия – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Средний_класс.
18. Типология классов за Ллойдом Уорнером. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.stratifikaciya.ru/index.php?doc=stratifikaciya_klass.
19. Александрова О.С. Загальна модель класичного середнього класу в рамках його становлення й розвитку / Александрова О.С. // Гуманітарний вісник ЗДА. – Вип. 33. – 2008. – С. 84-94.
20. Силичев Д.А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну / Силичев Д.А. // Вопросы философии. – 2005. – №7. – С. 3-21.
21. Esping-Anderson G. Three Worlds of Welfare Capitalism / Esping-Anderson G. // Princeton University Press, New Jersey. – 1990. – P. 42.
22. Соловей Г.С. Соціальна держава як чинник метизації економіки / Соловей Г.С. // Філософська думка. – 2007. – №2. – С. 142-156.
23. Зарицкий Б.Е. Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда». – М.: Издательство БЕК, 1997. – 298 с.

24. Хайтун С.Д. Социальная эволюция и Джон Кейнс: от прошлого к будущему / Хайтун С.Д. // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 46-60.
25. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / Баліцька В. В. [та ін.]; Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України [та ін.]. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 637 с.
26. Coleman R. The Continuing Significance of Social Class to marketing. / R. Coleman. // Journal of Consumer Research. – December, 1993. – P. 265-280.
27. Shiffman L. Consumer Behavior. / L. Shiffman, L. Kanuk. – 6th ed. – Upper Saaddle River, NJ: Prentice Hall, 1997. – 388 p.
28. Гидденс Э. Социология. / Э. Гидденс. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
29. Ленин В. И. Великий почин / В. И. Ленин. – 5 изд. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1967. – Т 39.– 616 с.
30. Сталин Й.В. Полное собрание сочинений: в 16 т. – Т. 14. – [Електронний ресурс] / Й.В. Сталин. – Режим доступу: <http://sovetia.at.ua/Stalin/Tom14.html>
31. Навроцька Н. А. Економічні закономірності розвитку середнього класу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Н. А. Навроцька. – Донецьк, 2004. – 16 с.
32. Средний класс. Онлайн-энциклопедия «Кругосвет». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/SREDNI_KLASS.html?page=0,1
33. Саввов А. І. Економічні засади та державні механізми сприяння становленню середнього класу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування та регулювання економікою» / А. І. Саввов, 2005. – 18 с.
34. Landes D. The wealth and poverty of nations: Why some are so rich and some are so poor. / D. Landes. – New York: W.W. Norton & Company, 1999. – 688 p.

35. Adelman I. The Long- Run Analysis. / I. Adelman, C. T. Morris. // Society, politics, and economic development: a quantitative approach. – Chapter IV. – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1967. – P. 149-172.
36. ШИМАНСЬКИЙ О. Рік Революціонера. / О. ШИМАНСЬКИЙ. // Україна Молода. – 2011. – 16 грудня, №229. - 230 (4236 - 4237). – С. 7.
37. Easterly W. The Middle Class Consensus and Economic Development. / W. Easterly. // Journal of Economic Growth. – 2001. – Vol. 6 (4). – P. 317-335.
38. Sokoloff K. History Lessons: Institutions, Factors Endowments, and Paths of Development in the New World. / K. Sokoloff, S. Engerman // The Journal of Economic Perspectives. – 2000. – Vol. 14 (3). – P. 217-232.
39. Baer M. Women's spaces: class, gender and the club : An Anthropological Study of the transitional process in Poland / M. Baer. – Wrocław : Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2003. N. 2564 - 238 s.
40. Beeghey L. The Structure of Social Stratification in the United States (4th Edition). / L. Beeghey. – Allyn & Bacon, 2004. – 320 p.
41. Gilbert D. The American Class Structure in an Age of Growing Inequality / D. Gilbert // Hamilton College. – L.A.-London-N.Delhi-Singapore: Pine Forge Press, 2008. – 304 p.
42. Thompson W. Society in Focus. / W. Thompson, J. Hickey. – Boston, MA: Pearson, 2005. – 672 p.
43. Arab Middle Class. Measurement and role in driving change [Text]. - Beirut: United Nation, 2014. - 154 p. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.escwa.un.org/information/publications/edit/upload/E_ESCWA_EDGD_14_2_E.pdf
44. Middle class in China // Working papers [Institute of Sociology of the Chinese Academy of Social Sciences] [Text] / Institute of Sociology, Chinese Academy of Social Sciences(CASS). - Vol. 1. Beijing : [s. n.], 2010. - 52 p.
45. Savage M. A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. / M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://soc.sagepub.com/content/early/2013/03/12/>

0038038513481128

46. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. / Е.М. Лібанова // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С.146-164.

47. Ким М.Н. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии, структура, условия формирования: монографія. / М.Н. Ким, А.А. Ким. – Х. «Точка», 2012. – 193 с.

48. Реқун Г. П. Стратегія розвитку середнього класу як визначальний фактор суспільної інтеграції. / Г. П. Реқун // Экономика и управление. – 2010. – №1. – С. 20-25.

49. Федірко Н. В. Державне регулювання доходів населення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування та регулювання економікою» / Н. В. Федірко, 2006. – 23 с.

50. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: монографія. / Н. В. Коваліско. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 240 с.

51. Савчинський Р.О. Сучасне українське суспільство: стратифікаційний вимір регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». / Р.О. Савчинський., 2007. – 20 с.

52. Курило І.О. Трансформація соціально-економічної структури населення та її демографічні наслідки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика». / І.О. Курило., 2006. – 40 с.

53. Саввов А. І. Становлення потужного середнього класу в Україні : Моногр. / А. І. Саввов. – К. : Вид. дім «Корпор», 2005. – 204 с.

54. Александрова О.С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія. / О.С. Александрова; Запорізь. нац. ун-т. – Суми : Унів. кн., 2008. – 363 с.

55. Горбань А. В. Средний класс как базовое основание модели современного гражданского общества : монография. / А. В. Горбань; МОНМС Украины, Нац. акад. природоохран. и курорт. стр-ва. – Симф. : Ариал, 2010. – 303 с.

56. Чмирьова Л.Ю. Районування території України як один з факторів просторового соціально-економічного розвитку регіонів / Л.Ю. Чмирьова, Н.О. Федяй // Ефективна економіка. Електронне наукове фахове видання. – № 3, 2013. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1878>

57. Чисельність населення та середня чисельність за періоди року / Державна служба статистики України. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

58. Бондар І. К. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення / І.К. Бондар, Є.О. Бугаєнко, В.Я. Бідак та ін.; відп. ред. О.Г. Ягольник. – К.: Корпорація, 2004. – 581 с.

59. Ким М.Н. Средний класс в постсоветском обществе: социально-экономические критерии и структура / М. Н. Ким // Социальная экономика. – 2009, № 1. – С. 181-194.

60. Россия – новая социальная реальность. Бедные. Богатые. Средний класс. / под ред. М.К. Горшкова, Н.Е. Тихоновой. – М.: Наука 2004. – 259 с.

61. Средние классы в России: экономические и социальные стратегии. / под ред. Т. Малевой; Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2003. – 206 с.

62. Кім М.М. Роль розподілу доходів населення в формуванні та функціонуванні середнього класу. / М.М. Кім, Т.В. Чатченко, С.Ю. Дефорж. // Вісник ХНУ. №869. – С. 18-25.

63. Крикун О.І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика» / О. І. Крикун, 2009. – 18 с.

64. Биченко А. Український середній клас. Уявлення та реальні ознаки / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 7. – С. 14-30.

65. Симончук О.В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник. / за ред. С. Макеєва. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 209 – 243.
66. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 258 с.
67. Антонюк В.П. Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні. / В.П. Антонюк. // Демографія та соціальна політика. — 2006. — № 1. — С. 139-147.
68. Дуда А. Потреба самовираження / А. Дуда. — Український Тиждень. — № (185). — Київ, 2011. — С. 30-31.
69. Aho K. Who in the world is the middle class? / K. Aho // MSN Money — 2009. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://articles.moneycentral.msn.com/CollegeAndFamily/RaiseKids/who-in-the-world-is-middle-class.aspx?page=1>.
70. Безпалько П.О. Ідентифікація середнього класу: проблеми та перспективи. / П. О. Безпалько. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://h.ua/story/108402>.
71. Туроу Л. Будущее капитализма: как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Л. Туроу. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.netda.ru/belka/texty/thurow/tur_chp1.htm
72. Рекун Г.П. Стратегія державного регулювання розвитку середнього класу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Г. П. Рекун. — 2009. — 21 с.
73. Ravallion M. The Developing World's Bulging (but Vulnerable) "Middle Class"/ M. Ravallion // The World Bank Development Research Group Director's Office. — January, 2009. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer /IW3P/IB/2009/01/12/000158349_20090112143046/Rendered/PDF/WPS4816.pdf.

74. Філик Н.В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. / Н.В. Філик. – 2004. – 19 с.

75. Петрищева О.М. Роль середнього класу у становленні громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03. / О. М. Петрищева. – 2009. – 19 с.

76. Грицанюк В.В. Середній клас як соціальна основа формування політики центризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / В.В. Грицанюк. – 2007. – 20 с.

77. Співак В.М. Середній клас – фундамент демократичного суспільства / В.М. Співак // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 18. – С. 378-382.

78. Мельниченко О. А. Особливості становлення середнього класу в Україні: державно-управлінський аспект / О. А. Мельниченко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 1. – С. 96–103.

79. Усаченко Л. М. Становлення середнього класу як основа розбудови громадянського суспільства в Україні / Л. М. Усаченко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – № 3. – С. 157–170.

80. Барановський О.І. Фінансові передумови формування середнього класу / О. І. Барановський. // Економіка і прогнозування. – 2002. – №2. – С. 108-125.

81. Наказ № 171/238/100/149/2нд від 05.04.2002 «Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності» / Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство фінансів України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України, Державний комітет статистики України, Національна Академія наук України – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0401-02>

82. Milanovic B. Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class? / B. Milanovic, S. Yitzhaki. // Review of Income and Wealth. – 2002 – № 48(2) – P. 155-178.
83. Banerjee A. What is Middle Class about the Middle Classes Around the World? / A. Banerjee, E. Duflo. // Journal of Economic Perspectives. – 2008 – № 22(2) – P. 3-28.
84. Frequently asked questions / USA Census Bureau — [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.census.gov/hhes/www/income/about/faqs.html>.
85. Іващенко І. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження / О. Іващенко. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – №4. – С. 29-55.
86. Демидов А. Подержанная иномарка как символ преуспевания / А. Демидов. // Независимая газета. – 2008. — 17 червня – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ng.ru/ng_politics/2008-06-17/16_symbol.html.
87. Задоренко О. В. Економічні основи формування середнього класу в умовах становлення соціального ринкового господарства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / О. В. Задоренко., 2008. – 14 с.
88. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы: моногр. / Е.В. Симончук; НАН Украины. Ин-т социол. – К., 2003. – 462 с.
89. Коваліско Н.В. Комплексна кон'юнкція у вивченні стратифікації: позиції, диспозиції, практики львів'ян / Коваліско Н.В. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 941. – С. 125-131.
90. Кузьмук О.М. Методологічне обґрунтування засобів ідентифікації середнього класу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.02. / О. М. Кузьмук. – 2012. – 16 с.
91. Задорожна Р. П. Методологічні засади статистичного дослідження соціальної структури суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.03.01. / Р.П. Задорожна. – 2005. – 20 с.

92. Булеев И. П. Проблемы формирования среднего класса в обществе с переходной экономикой / И. П. Булеев // Экономика пром-сті. – 2002. – № 3. – С. 29-38.

93. Панга М.В. Методика виокремлення представників середнього класу в умовах українських реалій / Панга М.В. // Вісник Одеського нац. унів. Серія: психологія. Наук. журнал. – Том 18. Вип.22. Ч. 3. – 2013. – С. 17-22.

94. Балакай О.Б. Проблема определения среднего класса в западной и отечественной социологии / О. Б. Балакай, Б. В. Кусмаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 4. – С. 75-79. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nrs_2012_4_15.pdf.

95. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005-2014 роках (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2006-2015. – 380 с.

96. Василюк Д.Я. Соціально-історичні аспекти формування критеріїв визначення середнього класу в суспільстві. / Д. Я. Василюк. // Вісник Прикарпатського університету. Сер. «Економіка». Вип. 8. – Івано-Франківськ: Плай, 2011. – С. 171-174.

97. Василюк Д.Я. Сучасні підходи до виокремлення середнього класу (на прикладі Карпатського економічного району). / Д. Я. Василюк. // Регіональна економіка. – 2012. – № 3 (65). – С. 175-180.

98. Василюк Д.Я. Проблематика використання методу самоідентифікації для визначення частки середнього класу в українському суспільстві. / Д. Я. Василюк. // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасна економічна теорія та пошук ефективних механізмів господарювання» (м. Сімферополь, 16-17 березня 2012 р.). – Сімферополь, 2012. – С. 269-271.

99. Василюк Д.Я. Социально-экономические критерии определения среднего класса в Карпатском экономическом районе. / Д. Я. Василюк. // Междунар. научное издание «Современные фундаментальные и прикладные исследования». – № 1 (12). – 2014. – Кисловодск, Изд-во УЦ «МАГИСТР». – 252 с. – С. 117-123.

100. Кролевець О.А. Державне регулювання доходів населення в контексті формування середнього класу : автореф. дис. на здобуття канд. екон. наук : 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О. А. Кролевець., 2010. – 20 с.
101. Shrinivasan R. India has no middle class? / R. Shrinivasan // Times of India. – May, 2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2010-05-06/india/28279518_1_middle-class-countries-definition.
102. Рівень тіньової економіки в 2012 році становив 45% ВВП. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.unian.net/ukr/news/168956-riven-tinovoji-ekonomiki-v-2012-rotsi-standoviv-45-vvp-prasolov.html>
103. Поліщук В.І. Дослідження тіньової економіки в Україні / В.І. Поліщук. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://intkonf.org/polischuk-v-i-doslidzhennya-tinovoji-ekonomiki-v-ukrayini/>
104. Рівень життя домогосподарств Карпатського економічного району (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. зб. – Івано-Франківськ: Державна служба статистики України, Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2013. – 113 с.
105. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2012 року): стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 74 с.
106. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 81 с.
107. Характеристика рівня життя домогосподарств Карпатського економічного району за 2006 – 2010 роки (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. зб. – Івано-Франківськ: Державна служба статистики України, Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2011. – 124 с.
108. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2014 році: стат. зб. – К. Державна служба статистики України, 2014. – 78 с.

109. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) / Витрати і ресурси домогосподарств України / Обстеження умов життя домогосподарств / Метаописи державних статистичних спостережень на 2013 рік / Державна служба статистики України. Офіційний сайт. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

110. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Частина III. Економічні райони. Карпатський економічний район: стат. бюлетень / відпов. за випуск І. І. Осипова. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 179 с.

111. Богуславська А. «Королевський кошик»: міністр соцполітики обіцяла переглянути споживчий кошик українця. / А. Богуславська // Україна молода. – 2013. – 25 січня, № 13. – С. 2.

112. Житловий фонд України у 2012 році: стат. бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 352 с.

113. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 81 с.

114. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 87 с.

115. Соціально–демографічні характеристики домогосподарств Львівської області у 2002-2011 рр. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. збірник // відпов. за випуск В.В. Кондур. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2011. – 36 с.

116. Middle class in America. / U. S. Department Of Commerce Economics and Statistics Administration. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.commerce.gov/sites/default/files/documents/migrated/Middle%20Class%20Report.pdf>

117. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування: стат. збірник // ред. І. І. Осипова. - К.: Державна служба статистики України, 2010-2014 рр. – 157 с. – [Електронний ресурс] – https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm
118. Темпи зростання реальної та номінальної заробітної плати (1995-2014 рр.) // К.: Державна служба статистики України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm
119. Гончаров Ю.В. Підвищення питомої ваги та ролі середнього класу в структурі населення України: передумови, проблеми, перспективи / Ю.В. Гончаров, І. В. Щербина; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. – К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2010. – 66 с. – (Препринт / Київ. нац. ун-т технологій та дизайну ; 2010-4).
120. Коляда. О. В. Середній клас у трансформаційній економіці України: автореф. дис. на здобуття канд. екон. наук : 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / О. В. Коляда., 2011. – 24 с.
121. Бутило Р.І. Середній клас в Україні: матеріали I Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції 20-22 січня 2010 року / Р.І. Бутило; Уманський державний аграрний університет. – Умань, 2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1385>
122. Спориш Ю. О. Стилї життя середнього класу в Україні (на прикладі великого міста) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Ю. О. Спориш. – К., 2010. – 16 с.
123. Кириченко И. И бедный – парадоксов друг? / И. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2011. – №28. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zn.ua/SOCIETY/i_bednyu__paradoksov_drug-86039.html.
124. Рівень життя домогосподарств Карпатського економічного району (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. зб. – Івано-Франківськ: Державна служба статистики України, Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2013. – 113 с.

125. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2013 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 81 с.

126. Характеристика рівня життя домогосподарств Карпатського економічного району у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. зб. – Івано-Франківськ: Державний комітет статистики України, Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2011. – 24 с.

127. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2013 році: стат. зб. – К. Державна служба статистики України, 2013. – 78 с.

128. Характеристика рівня життя домогосподарств Карпатського економічного району у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств): стат. зб. – Івано-Франківськ.: Державний комітет статистики, Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2012. – 30 с.

129. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2010 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): стат. зб. – К.: Державний комітет статистики, 2010. – 80 с.

130. Social class in the United States. Academic models – Wikipedia. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Social_class_in_the_United_States.

131. Економічна активність населення України. 2010: стат зб. – К.: Державний комітет статистики України, 2011. – 205 с.

132. Економічна активність населення України. 2013: стат зб. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 197 с.

133. Національний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003:2010. / Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dk003.com/>

134. Лук'янець В. С. Філософський постмодерн / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. — К. : Абрис, 1998. — 351 с.
135. Міщенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства / М. Міщенко // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7. — С. 5-11.
136. Про затвердження форм державного статистичного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств : наказ Державного комітету статистики України від 05.06.2008 р. № 179 [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. 2 URL : http://www.ukrstat.gov.ua/norm_doc/2008/179_2008.htm.
137. Осипова І. І. Круглий стіл “Удосконалення програми обстеження умов життя домогосподарств: впровадження досліджень якості життя населення” / І. І. Осипова // Демографія та соціальна економіка. — 2006. — № 1. — С. 190–195.
138. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2006р. Додаток 4. Соціальна самоідентифікація та розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу на місяць, який, за їх оцінкою, відповідає майновому становищу середнього класу. [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/gdn/sdrsd/2006/dod_4.htm
139. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2007 році. [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd_2007.htm
140. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2008 році. [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2009/gdn/sdrsd/sdrsd_2008.htm
141. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2009 році. [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. —

Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2010/gdn/sdrsd/sdrsd_2009.htm

142. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2010 році. [Електронний ресурс] Державна служба статистики України. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2011/gdn/sddtp/sdrsd_2010.zip

143. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): стат. зб. — Ч. І. — К.: Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

144. Фахівці вищої кваліфікації України у 2014 році: стат. бюлетень (30.06.2015). — К.: Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

145. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року: стат. зб. — К.: Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

146. Житловий фонд України у 2014 році: стат. бюлетень. — К.: Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

147. Кількість, робочий час та оплата праці найманих працівників у грудні 2014 р.: експрес-випуск (26.01.2015). — К.: Державна служба статистики України, 2015. — 23 с. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

148. Доходи та витрати населення за регіонами України за 2014 рік: експрес-випуск (30.04.2015). — К.: Державна служба статистики України, 2015. — 23 с. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

149. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року: стат. бюлетень. — К.: Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

150. Ринок праці у 2014 році: доповідь. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 29 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

151. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. 2013: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

152. Економічна активність населення України. 2014: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

153. Праця України у 2014 році: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, ТОВ Видавництво “Консультант”, 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

154. Україна. 2014: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

155. Україна у цифрах. 2014: стат. зб. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

156. Житловий фонд України станом на 1 січня 2015 року: експрес-випуск. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

157. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. – К., Держкомстат України, 2009. – 348 с.

158. Василюк Д.Я. Порівняльна характеристика розвитку середнього класу суспільства в Карпатському економічному районі / Д.Я. Василюк // Актуальні проблеми розвитку регіону: наук. зб. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – Вип. 8, т. 1. – С. 261-267.

159. Василюк Д.Я. Проблематика використання медіанного методу розрахунку відсоткової частки середнього класу в українському суспільстві (на прикладі Карпатського економічного району) / Д.Я. Василюк // Матеріали XIV

Міжнародної науково-практичної конференції «Економічна теорія та практика: сучасні погляди та концепти», (м. Київ, 7-8 вересня 2012 р.). – К., 2012. – С. 87-90.

160. Василюк Д.Я. Самооцінювання як метод визначення середнього класу в суспільстві: проблеми та перспективи використання / Д.Я. Василюк // Університетські наукові записки. – 2012. – № 3 (43). – С. 567-572.

161. Василюк Д.Я. Професійний статус та рівень освіченості як критерій належності до середнього класу суспільства / Д.Я. Василюк // Вісник Прикарпатського університету. Сер. «Економіка». – 2012. – Вип. ІХ. – Івано-Франківськ: Плай, 2012. – С. 339-342.

162. Василюк Д.Я. Методика розрахунку відсоткової частки узагальненого середнього класу суспільства як ознаки соціально-економічного розвитку регіону / Д.Я. Василюк // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Соціально-економічний розвиток і якість життя населення регіону», (м. Івано-Франківськ, 16-17 травня 2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – С. 21-23.

163. Василюк Д. Я. Оцінювання специфіки регіональних відмінностей розвитку середнього класу шляхом багатовимірної типізації регіонів України / Д. Я. Василюк // Актуальні проблеми економіки. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2016. – №3 (177). – С. 265-275.

164. Мельниченко О. Освіта як чинник підвищення рівня добробуту населення. / О. А. Мельниченко // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Харків : ДокНаукДержУпр, 2011. – № 3 (7). – С. 173-177.

165. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий / Т.Саати / пер. с англ. В.Г. Вачнадзе. – М., «Радио и связь». – 1993. – 278 с.

166. Угода про асоціацію між Україною та ЄС [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/association_agreement/guide.pdf.

167. Угода про асоціацію Україна-ЄС: дороговказ реформ / [О. Сушко, О. Зелінська та ін.] // Керівник авторського колективу і редактор публікації –

Олександр Сушко, науковий директор ІЄАС. – Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2012. – 55 с.

168. Економічна складова Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління (Попередня версія для обговорення на публічних дебатах 2-4 липня 2013 року) / [за ред. І. Бураковського та В. Мовчан]. – Інститут економічних досліджень та політичних консультацій., 2013. – 141 с.

169. Меленчук А. Угода про асоціацію: чого чекати українцям? / Меленчук Анна // Віче. – 2012 р. – №8 (квітень) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3077>.

170. Бетлій О. Економічна складова Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління / О. Бетлій, М. Риженков, К. Кравчук, І. Коссе та ін. – К., «Альфа-ПК», 2014. – 140 с.

171. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / НАН України, Інститут регіональних досліджень; Наук. Ред. У. Я. Садова. – Львів, 2011. – 528 с.

172. Tramp D. J. Why we want to be rich. / D. J. Tramp, R. T. Kiyosaki, M. Mciver, S. Lechter – USA : «Rich Press», 2006. – 320 p.

173. Соціальні та економічні параметри середнього класу в Україні. Від пошуку до визначення [матеріали Круглого столу] // Економіст. – 2005. – № 7. – С. 9-33.

174. Кільницька О. С. Середній клас як фактор активізації соціально-економічного розвитку // Вісник ЖНАЕУ. – 2011. – № 2, т. 2. – С. 25-33.

175. Середньомісячна заробітна плата. Доходи населення: Статистична інформація: Державна служба статистики України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

176. Обмінні курси : Грошово-кредитна та фінансова статистика: Статистика: Національний банк України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/files/5-Exchange_rates.xls.

177. Индекс инфляции (Украина) : Минфин. Финансовый портал – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua/index/infl>.

178. Цілі розвитку тисячоліття. Україна-2014 / Презентація Е. Лібанової: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.idss.org.ua/arhiv/2014_19_12.ppt.

179. Василюк Д.Я. Євроінтеграційний чинник формування та розвитку середнього класу в Україні / С.М. Васильченко, Д.Я. Василюк // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія «Економіка та підприємництво». – Запоріжжя, 2015, № 2 (83). – С 3-8.

180. Василюк Д.Я. Концепція черговості підтримки професійних груп з метою формування середнього класу / Д. Я. Василюк // Актуальні проблеми економіки та фінансів: збірник тез наукових робіт III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ–Санкт-Петербург–Відень, 31 серпня 2015 року) / Фінансово-економічна наукова рада, 2015. – 104 с. – С. 58-61.

181. Василюк Д.Я. Нова ідеологія функціональності середнього класу в Україні в контексті соціальної сутності трудового потенціалу / Д. Я. Василюк // Стратегія інноваційного розвитку економіки: бізнес, наука, освіта: праці VII міжнародної науково-практичної конференції (29 вересня – 2 жовтня – 2015 р.) / за ред. Савченко О. І. – Харків.: НТУ «ХП», 2015. – С. 163-165. (0,12 друк. арк.).

182. Vasyliuk D. Ya. Modern way of forming of the middle class in Ukraine / D. Ya. Vasyliuk // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та практичні рекомендації» (м. Кошице, Словаччина, 13-16 вересня 2015 р.). – Кошице, 2015. – С. 19-20. (0,10 друк. арк.)

183. Василюк Д. Я. Розвиток середнього класу в Україні з позиції нової ідеології його функціональності / Д. Я. Василюк // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв, 2015. – Випуск № 8. – С. 843-847.

ДОДАТКИ

Критерії належності до середнього класу суспільства

Група критеріїв	Критерії	Зміст та доцільність врахування критеріїв
Економічні	розмір доходів та рівень матеріального добробуту	наявність сучасної побутової техніки, власного житла та автомобіля, можливості придбання путівок з метою відпочинку тощо
	наявність власності	середній клас – це перш за все власник засобів виробництва, капіталу, інтелектуальних цінностей
	розмір витрат	в українських реаліях, враховуючи рівень тінізації економіки та небажання людей висвітлювати правдивий обсяг своїх доходів, поділ суспільства на класи за витратами є точнішим, ніж поділ на класи за розміром доходу
	форми дозвілля	представники середнього та вищого класу мають доступ до таких форм дозвілля, які пов'язані з фінансовими витратами: відвідування ресторанів, кіно, театрів, нічних клубів, магазинів та кінотеатрів
Соціальні	професійний статус або посада	одна з визначальних характеристик «класичного» представника середнього класу, однак в сучасній Україні наявність високої посади для конкретної особи не передбачає автоматичне віднесення її до даної категорії – як через недостатній рівень доходів, так і часто через низький рівень освіти та культурної поведінки
	освіта	представники середнього класу зазвичай мають вищу або середню спеціальну освіту, проте окремі з них можуть мати лише загальну середню освіту (деякі приватні підприємці, продавці, офісні працівники)
Психологічні	самоідентифікація	самостійне визначення індивідом своєї належності до певного класу
	соціально-економічне самопочуття	самооцінка рівня свого матеріального добробуту
	громадянська позиція	підтримка соціального порядку, соціальної стабільності, економічного процвітання та дотримання стандартів демократії (свобода слова, захист прав людини тощо)

Нормовані показники розвитку середнього класу в регіонах України (2014 р.)

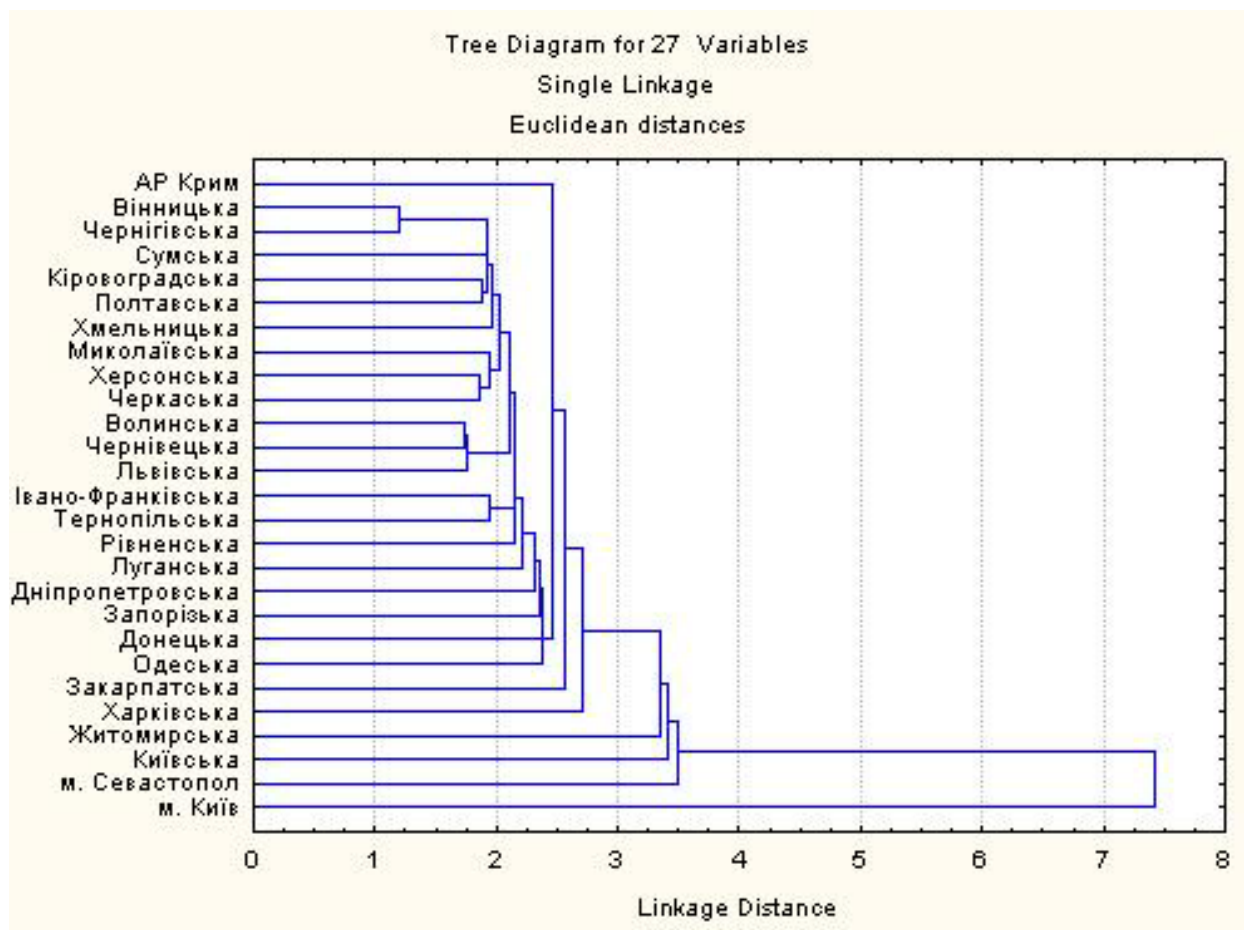
Область	№ показника	1.1.	1.2.	2.1.	2.2.	3.1.	3.2.	4.1.	4.2.	5.1.	6.1.
Вінницька		-0,39	-0,52	0,02	0,65	1,31	-1,17	0,19	-0,30	-0,31	-0,40
Волинська		-0,52	-0,67	-0,62	0,24	-0,37	-0,59	-0,74	-0,39	-0,54	0,37
Дніпропетровська		0,94	0,93	1,80	-1,06	0,00	0,40	1,08	0,01	-0,28	0,18
Донецька		0,47	1,31	-0,94	0,99	-2,40	1,55	1,05	-0,40	-0,93	-0,29
Житомирська		-0,50	-0,60	-0,07	1,34	0,67	0,34	-0,31	-0,50	-0,83	1,29
Закарпатська		-0,68	-0,63	0,07	-0,24	-0,34	0,42	-2,19	-0,49	-0,04	-1,53
Запорізька		0,07	0,57	0,89	-0,79	-0,21	0,89	0,89	-0,10	0,31	-0,12
Івано-Франківська		-0,29	-0,40	-1,08	-0,99	0,23	1,26	-1,55	-0,24	-0,05	-0,92
Київська		0,59	0,67	0,30	-1,06	1,75	-1,55	-0,27	-0,55	0,09	-0,62
Кіровоградська		-0,21	-0,55	-0,94	1,13	0,45	-0,97	0,00	-0,55	1,16	2,69
Луганська		-0,26	0,47	-1,94	1,27	-3,18	0,40	0,08	-0,61	-0,91	-0,94
Львівська		-0,24	-0,25	-0,44	-0,65	-0,30	0,92	0,52	0,59	-0,02	0,43
Миколаївська		-0,11	0,41	0,48	-0,31	-0,20	0,02	0,78	-0,43	1,28	-0,93
Одеська		-0,01	0,04	0,20	-1,95	-0,15	0,80	0,95	0,30	0,91	-1,02
Полтавська		0,59	0,13	-0,25	1,34	0,33	-0,33	-0,09	-0,26	-0,15	1,28
Рівненська		-0,57	-0,13	0,43	0,72	-0,28	-0,18	-1,27	-0,42	-0,78	0,73
Сумська		-0,32	-0,40	0,16	-0,03	0,43	0,51	0,49	-0,19	-0,78	0,00
Тернопільська		-0,69	-1,01	-1,53	1,20	0,28	0,74	-1,07	0,06	-0,41	0,35
Харківська		0,10	0,06	1,26	-1,20	0,05	-2,24	1,42	1,83	-0,28	-0,30
Херсонська		-0,55	-0,85	0,07	0,24	0,22	-0,10	0,13	-0,43	0,68	-1,14
Хмельницька		-0,51	-0,40	-0,71	-0,10	0,60	0,45	-0,88	-0,34	-0,33	0,84
Черкаська		-0,17	-0,48	0,02	0,45	0,95	-0,94	-0,54	-0,36	-0,49	-1,31
Чернівецька		-0,78	-0,92	-0,34	-0,37	-0,07	0,63	-0,35	-0,01	-0,54	-0,20
Чернігівська		-0,37	-0,72	0,25	1,13	0,96	0,92	-0,68	-0,48	-0,67	-0,16
м.Київ		4,42	3,95	2,90	-1,95	-0,74	-2,18	2,35	4,26	3,90	1,72

Показники розвитку середнього класу в регіонах України (2009 р.)

Регіон \ № показника	1.1.	1.2.	2.1.	2.2.	3.1.	3.2.	4.1.	4.2.	5.1.	6.1.
АР Крим	1160	1707	60	6,8	19,7	95,8	39	12,3	102,6	41,6
Вінницька	1009	1511	56,9	10,6	26,5	93,6	34,5	8,8	33,7	36,3
Волинська	983	1427	57,4	9,4	20,3	92,1	28,6	7,9	44,3	43
Дніпропетровська	2305	1963	59,3	7,8	23,2	94,2	40,8	17,5	87,4	33,7
Донецька	1921	2116	57,3	9,4	22,4	96,6	38,7	12,8	18,0	28,3
Житомирська	949	1493	58,3	10,7	24,4	82,0	30,8	6,8	25,8	63,2
Закарпатська	841	1562	56,9	9,9	22,4	98,1	21,3	7,0	46,4	1,8
Запорізька	1713	1843	58,6	8,1	22,2	87,6	34,5	14,0	56,0	36,7
Івано-Франківська	1040	1627	51,9	9	23,1	94,0	29,4	11,3	24,2	44,1
Київська	1811	1987	57,7	8,1	30,6	94,0	31,7	7,5	78,3	9
Кіровоградська	1086	1537	56,2	9,9	24,3	93,1	29,6	6,5	73,9	83,4
Луганська	1374	1873	56,7	7,7	23,6	98,1	36,7	9,4	31,1	61,3
Львівська	1174	1667	57,2	8,5	20,8	95,5	35,5	25,0	44,5	40,3
Миколаївська	1417	1806	58,2	9,3	21,6	96,0	33,0	9,1	88,7	26
Одеська	1695	1787	56,9	6,8	22,1	93,5	34,8	21,7	113,3	8,5
Полтавська	1854	1733	56,7	10,2	24,6	94,1	31,9	11,8	47,6	63,6
Рівненська	975	1614	55,5	12,7	20,9	96,5	27,0	9,0	60,2	48,3
Сумська	1130	1593	55,5	11,1	23,0	92,6	32,3	10,9	27,0	24,7
Тернопільська	852	1412	52,9	11,3	22,7	97,0	26,7	15,0	31,1	42,7
Харківська	1765	1804	58,5	7,7	22,6	85,9	40,0	47,6	18,3	21,4
Херсонська	1019	1482	57,9	9,5	23,1	91,5	34,0	8,8	71,0	14,2
Хмельницька	979	1521	58,5	9,5	24,6	92,4	27,5	9,2	69,2	45,2
Черкаська	1195	1532	57,3	10,8	26,2	88,3	33,5	8,3	68,5	10,2
Чернівецька	782	1523	56,5	9,4	22,3	97,1	29,0	14,7	38,3	44,1
Чернігівська	1088	1465	58,3	11,1	25,3	95,6	33,5	6,9	42,9	44,8
м.Київ	5109	3161	63,1	6,5	20,9	90,5	48,8	97,0	84,1	66,5
м. Севастополь	1415	1882	61,1	6,7	21,2	89,6	47,0	24,7	10,4	69,2

Нормовані показники розвитку середнього класу в регіонах України (2009 р.)

Регіон \ № показника	1.1.	1.2.	2.1.	2.2.	3.1.	3.2.	4.1.	4.2.	5.1.	6.1.
АР Крим	-0,33	-0,06	1,18	-1,52	-1,54	0,64	0,89	-0,23	1,82	0,13
Вінницька	-0,52	-0,64	-0,26	0,88	1,51	0,08	0,13	-0,43	-0,72	-0,13
Волинська	-0,55	-0,89	-0,03	0,12	-1,27	-0,31	-0,86	-0,48	-0,33	0,20
Дніпропетровська	1,07	0,70	0,86	-0,89	0,03	0,23	1,20	0,06	1,26	-0,26
Донецька	0,60	1,16	-0,07	0,12	-0,33	0,85	0,84	-0,20	-1,30	-0,53
Житомирська	-0,59	-0,70	0,39	0,95	0,57	-2,91	-0,49	-0,54	-1,01	1,20
Закарпатська	-0,72	-0,49	-0,26	0,44	-0,33	1,24	-2,09	-0,53	-0,25	-1,84
Запорізька	0,34	0,34	0,53	-0,70	-0,42	-1,47	0,13	-0,14	0,10	-0,11
Івано-Франківська	-0,48	-0,30	-2,59	-0,13	-0,01	0,18	-0,73	-0,29	-1,07	0,25
Київська	0,46	0,77	0,11	-0,70	3,35	0,18	-0,34	-0,50	0,92	-1,48
Кіровоградська	-0,42	-0,56	-0,58	0,44	0,52	-0,05	-0,69	-0,56	0,76	2,19
Луганська	-0,07	0,43	-0,35	-0,95	0,21	1,24	0,50	-0,40	-0,82	1,10
Львівська	-0,31	-0,18	-0,12	-0,45	-1,05	0,56	0,30	0,49	-0,32	0,07
Миколаївська	-0,02	0,23	0,35	0,06	-0,69	0,69	-0,12	-0,41	1,31	-0,64
Одеська	0,32	0,18	-0,26	-1,52	-0,46	0,05	0,18	0,30	2,21	-1,50
Полтавська	0,52	0,02	-0,35	0,63	0,66	0,20	-0,30	-0,26	-0,21	1,22
Рівненська	-0,56	-0,34	-0,91	2,21	-1,00	0,82	-1,13	-0,42	0,26	0,46
Сумська	-0,37	-0,40	-0,91	1,20	-0,06	-0,18	-0,24	-0,31	-0,97	-0,70
Тернопільська	-0,71	-0,94	-2,12	1,33	-0,19	0,95	-1,18	-0,08	-0,82	0,18
Харківська	0,41	0,23	0,49	-0,95	-0,24	-1,91	1,06	1,78	-1,29	-0,87
Херсонська	-0,50	-0,73	0,21	0,19	-0,01	-0,47	0,05	-0,43	0,66	-1,22
Хмельницька	-0,55	-0,61	0,49	0,19	0,66	-0,23	-1,05	-0,41	0,59	0,31
Черкаська	-0,29	-0,58	-0,07	1,01	1,38	-1,29	-0,03	-0,46	0,57	-1,42
Чернівецька	-0,79	-0,61	-0,44	0,12	-0,37	0,98	-0,79	-0,09	-0,55	0,25
Чернігівська	-0,42	-0,78	0,39	1,20	0,97	0,59	-0,03	-0,54	-0,38	0,29
м. Київ	4,49	4,26	2,63	-1,71	-1,00	-0,72	2,54	4,58	1,14	1,36
м. Севастополь	-0,02	0,46	1,70	-1,58	-0,87	-0,96	2,24	0,48	-1,58	1,49

Граф «дерево поєднань» багатовимірної таксономізації регіонів України за показниками розвитку середнього класу (2009 р.)

Питальник для експерта

Шановний(а) добродію(йко)! Просимо Вас взяти участь в експертному опитуванні стосовно формування та розвитку середнього класу в Україні.

Анкета є анонімною, результати будуть використовуватися лише в узагальненому вигляді. Від повноти Ваших відповідей залежатиме обґрунтованість наших рекомендацій щодо створення умов та забезпечення сприятливого середовища для розвитку середнього класу українського суспільства.

Номер відповіді, що співпадає з Вашою думкою, обведіть кружечком або допишіть самостійно. Заздалегідь дякуємо за Вашу допомогу!

1. Чи існує, на Вашу думку, середній клас в Україні (виберіть одну відповідь або допишіть власну)?

- а) так, він є вагомою складовою українського суспільства
  - б) так, існує
  - в) так, проте до нього можна віднести незначну частину населення
  - г) середній клас в сучасній Україні на початковій стадії свого формування
  - г) ні, не існує
- (Ваш варіант) _____

2. Як Ви вважаєте, яку частку населення України складає середній клас (у %)?

_____

3. Що зумовлює головні відмінності між середнім класом суспільства в Україні та в країнах розвиненої економіки? (виберіть не більше трьох відповідей з-поміж поданих та/або дописаних Вами)

- а) рівень доходів та загальний матеріально-майновий стан
  - б) співвідношення доходів з наявним освітньо-професійним рівнем
  - в) рівень захисту особистих та соціальних прав
  - г) можливості розвитку середнього та малого бізнесу
  - г) самоідентифікація
- (Ваші варіанти)

_____
_____
_____

4. В яких межах повинен знаходитися щомісячний середній дохід у представника середнього класу в сучасній Україні (в грн)?

6.1. Нижня межа		6.2. Верхня межа	
а)	2000	а)	4000
б)	3000	б)	5000
в)	4000	в)	6000
г)	5000	г)	7000

г)	6000	г)	8000
д)	7000	д)	9000
е)	8000	е)	10000
є)	9000	є)	20000
ж)	10000	ж)	більше 20000
з)	більше 10000	з)	немає обмеження
и)	Ваш варіант _____	и)	Ваш варіант _____

5. Оцініть, будь ласка, важливість критеріїв, за якими визначають приналежність до середнього класу, за наведеною шкалою (обведіть кружечком цифру за шкалою оцінювання, у якій 1 – «зовсім не важливий», 10 – «надзвичайно важливий»).

№	Критерій	Шкала оцінювання
а)	Рівень грошових доходів	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
б)	Загальний рівень добробуту	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
в)	Наявність власного житла	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
г)	Наявність автомобіля	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
г)	Рівень освіти	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
д)	Професійний статус	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
е)	Характер діяльності	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
є)	Рівень адаптованості до ринку праці	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
ж)	Рівень культури	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
з)	Самоідентифікація	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
	Інші	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
		1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
		1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

6. Дайте, будь ласка, оцінку попарних порівнянь макрокритеріїв середнього класу, наведених у таблиці. (Пояснення щодо заповнення таблиці див. нижче)

Макрокритерії середнього класу	Матеріально-майновий стан	Освіта та професійно-кваліфікаційний статус	Самоідентифікація
Матеріально-майновий стан	1		
Освіта та професійно-кваліфікаційний статус		1	
Самоідентифікація			1

Пояснення щодо заповнення таблиці

Приклад: якщо, на Вашу думку, критерію «Матеріально-майновий стан» надається легка перевага над критерієм «Освіта та професійно-кваліфікаційний статус» у формуванні частки середнього класу в українському суспільстві, то навпроти критерію «Матеріально-майновий стан» під критерієм «Освіта та професійно-кваліфікаційний статус» ставимо число **3**, а навпроти критерію «Освіта та професійно-

кваліфікаційний статус» під критерієм «Матеріально-майновий стан» ставимо 1/3. Значення відповідних оцінок наведено у Шкалі відносної важливості (див. наступну стор.)

<i>Макрокритерії середнього класу</i>	Матеріально-майновий стан	Освіта та професійно-кваліфікаційний статус	Психологічна самоідентифікація
Матеріально-майновий стан	1	3	6
Освіта та професійно-кваліфікаційний статус	1/3	1	4
Психологічна самоідентифікація	1/6	1/4	1

Шкала відносної важливості

Інтенсивність відносної важливості	Визначення	Пояснення
1	Рівна важливість	Рівний внесок двох видів показників в мету
3	Помірна перевага одного над іншим	Досвід і думки дають легку перевагу одному показнику над іншим
5	Істотна або сильна перевага	Досвід і думки дають сильну перевагу одному показнику над іншим
7	Значна перевага	Одному показнику дається настільки сильна перевага, що він стає практично значним
9	Дуже сильна перевага	Очевидність переваги одного показника над іншим підтверджується найсильніше
2, 4, 6, 8	Проміжні рішення між двома сусідніми думками	Застосовуються в компромісному випадку
Зворотні величини приведених вище чисел (1/3, 1/5 і т.д.)	Якщо при порівнянні одного виду діяльності з іншим отримане одне з вищезгаданих чисел (наприклад 3), то при порівнянні другого виду діяльності з першим отримаємо зворотну величину (тобто 1/3)	

7. Дайте, будь ласка, оцінку попарних порівнянь наведених у таблиці показників матеріально-майнового стану населення як критеріїв визначення середнього класу.

<i>Показники матеріально-майнового стану</i>	Розмір грошових доходів	Наявність власного житла	Наявність власного автомобіля	Наявність у власності цінних паперів, депозитів	Можливість відпочинку за кордоном
Розмір грошових доходів	1				
Наявність власного житла		1			
Наявність власного автомобіля			1		
Наявність у власності цінних паперів, депозитів				1	
Можливість відпочинку за кордоном					1

8. Дайте, будь ласка, оцінку попарних порівнянь наведених у таблиці показників освіти та професійно-кваліфікаційного статусу як критеріїв визначення середнього класу.

<i>Освіта та професійно-кваліфікаційний статус</i>	Наявність вищої (чи неповної вищої) освіти	Наявність професійно-технічної освіти	Професія	Рівень кваліфікації	Посада
Наявність вищої (чи неповної вищої) освіти	1				
Наявність професійно-технічної освіти		1			
Професія			1		
Рівень кваліфікації				1	
Посада					1

9. Який, на Вашу думку, щомісячний середній дохід на 1 особу повинен бути у представника середнього класу в сучасній Україні (в грн)?

_____

10. Чи існують, на Вашу думку, відмінності у формуванні середнього класу в різних регіонах України?

- а) так, значні
- б) так
- в) так, незначні
- г) ні
- г) важко відповісти.

11. Якщо так, то чим вони зумовлені?

_____

_____

_____

12. Вкажіть, будь ласка, головні економічні перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні (виберіть не більше 3 критеріїв з-поміж поданих та/або дописаних Вами).

- а) нестабільність економічної ситуації
- б) недосконалість податкового законодавства
- в) несприятливі умови відкриття та ведення підприємницької діяльності

- г) надмірна тінізація економіки
  - г) недостатній розвиток інфраструктури
  - д) обмеженість використання передових інформаційних технологій
  - е) малий обсяг інвестицій в економіку регіонів
  - є) надто низький розмір заробітної плати
  - ж) невідповідна диференціація заробітної плати за тарифною сіткою
- (Ваші варіанти)
-
-
-

13. Як Ви вважаєте, кого з перелічених нижче представників у сучасних українських реаліях можна зачислити до середнього класу?

		Так	Ні	Важко відпо- вісти
а)	Представники державної влади (народні депутати, міністри)			
б)	Представники регіональної влади			
в)	Представники місцевої влади			
г)	Банкіри, фінансисти			
г)	Керівники регіональних філій та відділень банків			
д)	Менеджери середньої ланки			
е)	Власники великих підприємств, корпорацій			
є)	Власники середніх підприємств, торгових та сервісних мереж			
ж)	Дрібні підприємці, фізичні особи-підприємці			
з)	Фермери			
и)	Власники присадибних ділянок			
і)	Працівники колективних та фермерських сільських господарств			
ї)	Фахівці, професіонали з вищою освітою			
й)	Лікарі			
к)	Вчителі			
л)	Адвокати, юристи			
м)	Науковці			

н)	Інженери			
о)	Митці			
п)	Діячі шоу-бізнесу (актори, співаки, артисти естради)			
р)	Спортсмени			
с)	Технічні службовці			
т)	Працівники сфери торгівлі та послуг			
у)	Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства			
ф)	Кваліфіковані робітники з інструментом			
х)	Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин			
ц)	Представники найпростіших професій			
	<i>Ваші варіанти</i>			

14. Вкажіть, будь ласка, головні соціальні перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні (виберіть не більше 3 критеріїв з-поміж поданих та/або дописаних Вами).

- а) спрямованість соціальної політики на малозабезпечені верстви населення
  - б) соціальна незахищеність середнього класу
  - в) низький освітній рівень населення
  - г) відсутність єдиної системи неперервної освіти
  - г) високий рівень злочинності
  - д) соціальна напруга
  - е) неефективність існуючої сфери охорони здоров'я
- (Ваші варіанти)

---

15. Вкажіть, будь ласка, головні політичні перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні (виберіть не більше 2 критеріїв з-поміж поданих та/або дописаних Вами).

- а) незрілість та некомпетентність політичної еліти
  - б) нерозвиненість громадянського суспільства
  - в) нерозробленість інструментів впливу на владу з боку суспільства
  - г) низький рівень правової культури, нездатність захистити свої права
- (Ваші варіанти)

---

16. Вкажіть, будь ласка, головні культурні перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні (виберіть не більше 2 критеріїв з-поміж поданих та/або дописаних Вами).

- а) відсутність культурної політики, спрямованої на консолідацію українського суспільства
  - б) низький рівень культури серед політичної еліти країни
  - в) перманентна другорядність культури в реалізації державної та регіональної політики
- (Ваші варіанти)

---

17. Вкажіть, будь ласка, інші перешкоди на шляху формування середнього класу в Україні.

---

18. Які першочергові заходи повинна вживати держава для:

- а) забезпечення стійкого зростання доходів та поліпшення матеріального становища населення

- б) поліпшення освітнього та культурного рівнів населення

- в) поліпшення професійно-кваліфікаційного рівня населення

---

19. Які можливості мають регіональні органи влади стосовно формування та розвитку середнього класу у регіоні, в якому Ви проживаєте?

---

20. Які політичні, економічні, соціальні чи інші інститути (організації) можуть сприяти розвитку середнього класу у регіоні, в якому Ви проживаєте?

---

21. Вкажіть можливі головні позитивні та негативні наслідки підписання Угоди про Зону вільної торгівлі з ЄС для формування середнього класу в Україні.

позитивні

негативні

---

22. Вкажіть, будь ласка, назву установи, в якій Ви працюєте.

---

23. Вкажіть, будь ласка, галузь (науковий напрям), в якій Ви працюєте.

---

24. На якій посаді Ви зараз працюєте?

---

25. Стаж роботи на даній посаді (кількість років) _____

26. Загальний трудовий стаж (кількість років) _____

27. Ваша освіта:

1. Середня спеціальна.
2. Повна вища.
3. Науковий ступінь кандидата наук.
4. Науковий ступінь доктора наук.
5. Інше _____

28. Ваша стать:

1. Чоловіча.

2. Жіноча.

29. Вік:

1. до 20 років.;	4. 31 – 35 р.;	7. 46 – 50 р.	10. 62-65 р.
2. 21 – 25 р.;	5. 36 - 40 р.;	8. 51 – 55 р.	11. 66-70 р.
3. 26 – 30 р.;	6. 41 – 45 р.;	9. 56 – 60 р.	12. 70 і більше

Дякуємо за співпрацю!